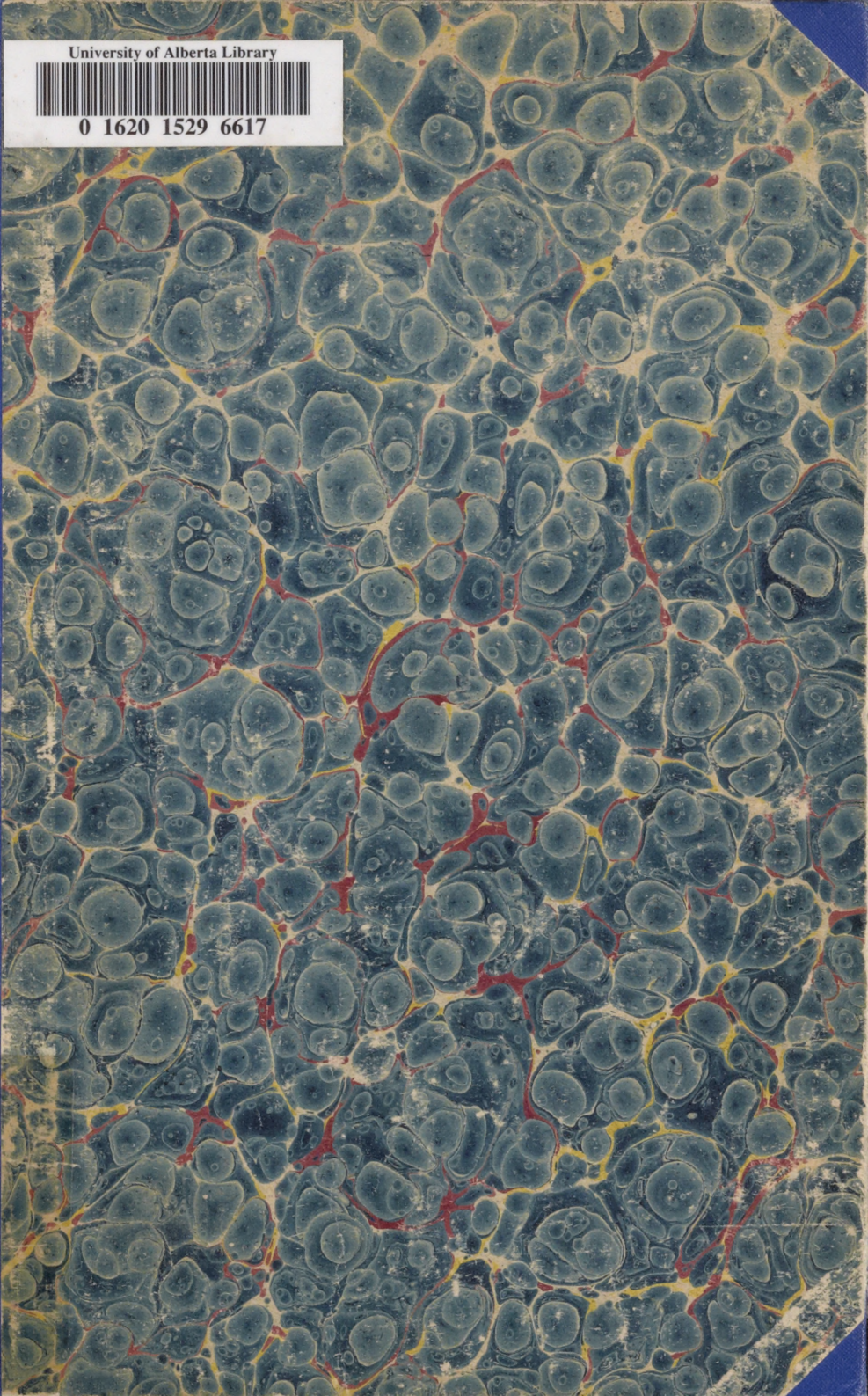

University of Alberta Library

0 1620 1529 6617

TC

EX LIBRIS
UNIVERSITATIS
ALBERTENSIS

2,480

СПОГАДИ

СПОГАДИ
Олександра Кошиця

О.Р. Захаревич

All rights reserved
No part of this book may be reproduced in any form
without permission.

Друком Нового Шляху, Виннипег, Манітоба.

Printed in Canada

СПОГАДИ

Олександра Кошиця

ЧАСТИНА ДРУГА

Rev. R. ZAKREWSKY
BOX 17, VITA, MANI

1948

КУЛЬТУРА Й ОСВІТА

Ukrainian Cultural and Educational Centre
P. O. Box 3093
Winnipeg Manitoba Canada

UNIVERSITY LIBRARY
UNIVERSITY OF ALBERTA

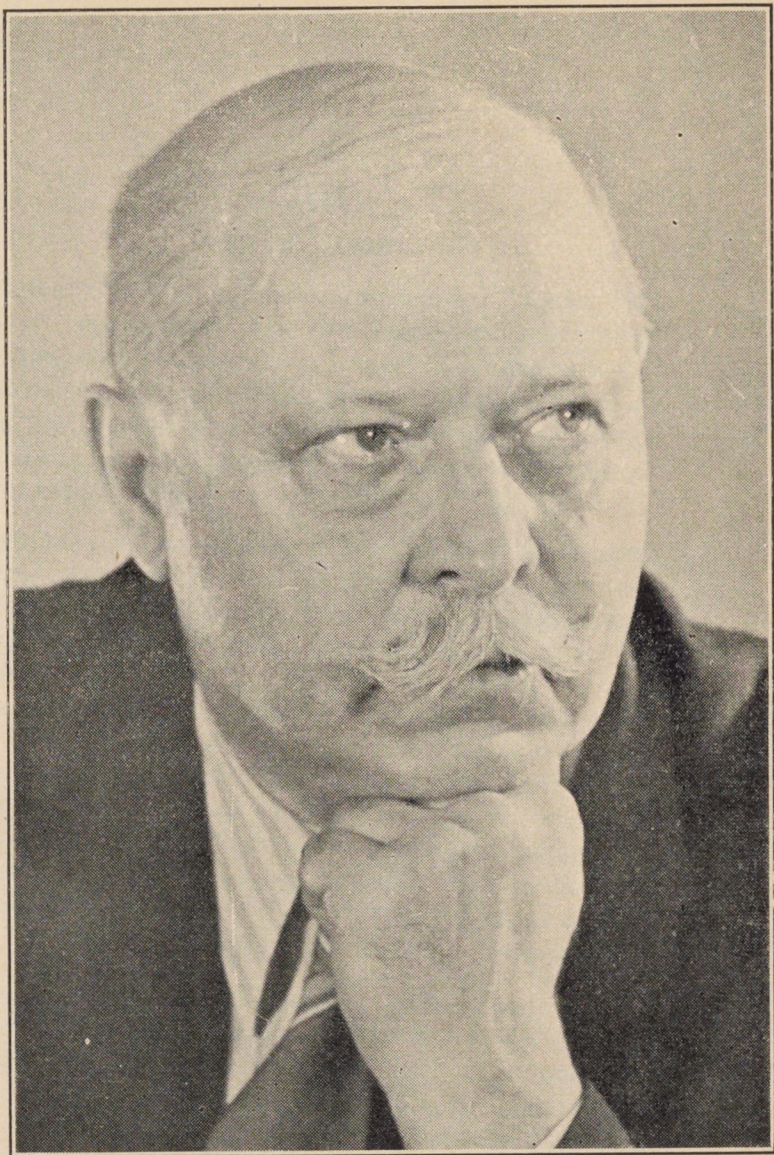
ВІД ОСЕРЕДКУ

Першу частину Спогадів Олександра Кошиця видано в 1947 році. Другу частину, що охоплює життя й діяльність О. Кошиця від часу закінчення ним Київської Духовної Академії аж до 1919 року, Осередок Української Культури й Освіти видає тепер, в квітні, 1948 року.

Редакція Спогадів полягала тільки в упорядкуванні відділів. Мова й стиль не змінені. Де-не-де змінені тільки дієслівні закінчення **-ть** на **-ти**.

Працювали над рукописами, готуючи їх до видання, ВП. Пані Т. Кошиць і Ф. Коссар та Др. П. Маценко. За їх посвяту й безкорисну працю Осередок широко їм дякує.

В будучому Осередок видасть надзвичайної вартости "Щоденник О. Кошиця". В ньому описаний триумфальний похід по світі Української Республіканської Капелі.

Олександр Кошиць в Америці, в 30-х роках
нашого століття

АКЦИЗ

Роки 1901-1902

У МЕНЕ в старому пашпорті записано, що 7 липня, 1901 року, закінчивши курс Академії, студент Олександр Антонович Кошиць “удостоен” Академічним Со-вітом наукового степеня “Кандидата Богословія”, а 25-го липня в цій степені затверджений Київським митрополитом. Диплому ж йому видано з Київської Академії від 2-го липня, 1901 року, за номером 554.

Закінчились шкільні роки, найкращі роки мого життя. Перед мною прослалась життєва стежка, яку треба пройти й не поламати ніг, або карку. Розумні люди так і роблять: спершу розглянуть добре в обставинах, прилаштуються добре, а потім рушають в життєву путь, спершу без усякого вантажу. Такіж, як я, спершу беруть на плечі вантаж, та не запитавши броду, лізуть прямісенько в воду, сподіваючись на чудо: “може впливу, не святі горшки ліплять”. Отож так зробив і я, та дізнався на своїй власній шкурі, що горшки ліплять власне святі, а не хто другий. Але свідомість цього прийшла до мене тоді, коли треба було не ліпити горшки, а розбивати уже зліплені мною самим.

Перший і необдуманий крок у моєму житті було зроблено: я одружився з В. Г. П. Вінчався під Курськом в Ямській слободі, в залізничній церкві, 11 липня, 1901 року, і, як той же невмолимий пашпорт свідчить,— “видано йому свідоцтво за номером 58” від тоїж церкви. Що це був за крок, досить сказати, що сьогодні, як це пишу (24 липня, 1930 року), минуло рівно тридцять років, як відбулось в отій слободі оте вінчання, а ще й зараз мороз прошибає від згадки.

Першим наслідком було те, що в серпні (той же паспорт!) 1901 року я був призначений на посаду 'Акцізного Контрольора' на цукроварню, в село Нову Греблю, Бердичевського повіту, Київської губернії. І того ж таки серпня місяця, купивши собі акцизного картуза, поїхав в м. Ходорків "на практику", студіювати контрольне діло. Так-от уся Академічна наука, молодецька воля, а з нею й усі музичні мрії. . . , все пішло до чорта в зуби, а я опинився в оточенні якихось урядовців, жидів, ляхів і т. д., а до того ще й жонатий. Приїхав я у м. Ходорків над вечір. Мені одвели помешкання в якомусь старому будинку біля цукроварні. Пішов до директора знайомитись. Він показався дуже милим чоловіком, а як я потім дізнався, щирим, свідомим українцем. В ті часи це була річ неймовірна, щоб українець на такій посаді не відрікся від свого, а навпаки був свідомий і активний. Ми потім порозумілись і стали великими приятелями, так що ті два тижні, які я прожив в Ходоркові, zostались найкращими спогадами з часів акцизного болота, в яке я попав. Від директора я пішов до контрольора Костюріна на науку. На моє прохання, щоб втаємничив мене в тайни контрольного діла на цукроварні, та з моїми обов'язками, він виніс три великі книжки й каже: "Оце одна 'Учотная А', друга 'Учетная Б', а третя уже не памятаю яка, а теперь пойдем пить водку!". Ми пішли в їдальню та почали обідати. Тим і скінчилась моя наука.

Два тижні проведені на цьому заводі пройшли для мене мов сон: із гостей в гості. Де ми тільки не виїздили, яких пікніків не відбували, чого тільки не пили, чого не співали. Компанія підібралась чудова: Васильєв (директор) — надзвичайно милий чоловік, молодий і товариський. Дві його сестри панночки, теж симпатичні й милі дівчата. У попа був син студент. На заводі були якісь офіціялісти з жінками і панночками. До нашого розпорядження були заводські гарні

коні і екіпажі. Одним словом, для мене пройшло це все мов якийсь празник на протязі двох тижнів.

В кінці серпня я поїхав до брата Митрофана за своїми річами, а далі на завод у Нову Греблю, Бердичівського повіту.

Приїхав я на завод у вечорі. Перед вечором пройшов страшений дощ і промочив до нитки не тільки мене, а й усі мої речі, а що головне, й постіль. Коли я приїхав у подвіря і запитав, де моє помешкання, мені показали порожні дві кімнати й кухню, з незамкненими дверми й вікнами, столом і ліжком з солом'яником. Ні лампи, ні нічого другого в хаті не було. Ніхто не поцікавився, хто й чого приїхав, так що, крім сторожа, ніхто не бачив, та мабуть і не хотів мене бачити. Цукроварня наче вимерла, ані душі, хоч година ще не пізня. У моєму помешканні холодно й вогко після дощу, вітер гуляє, як на майдані, а вікон не можна зачинити, бо не має клямок, а до того вони щей розбухли від вогкості. Простелив я свою вогку постіль на ліжку і ліг спати, не знаючи, яку хворобу в мокрій постелі я собі присплю. Коли б знав, то пішки пішов би з того заводу. . .

На другий день ранком я зробив визіти директору і урядовцям. Весь склад службовців складався з поляків, і всі мене прийняли, як вовка в кошарі. Це на мене зробило таке гнітуче враження, що я ніяк потім не міг його позбавитись. Отут я побачив, що то є поляки, коли вони вкупі. . .

Почалось злиденне життя, а з ним розчарування, сум, туга і одчай. . . Моя служба була фактично дуже не складна: дивитися, щоб із цукроварні не вивезли цукру без акцизу, а все полягало в тому, щоб накладати печатки на документах, з якими відправляють цукор за кордон. Нарешті усе звелось до того, що я підписав зараньше сотню "накладних", печатка лежала на столі, і коли приходилося "випускати" цукор, а моя

служниця пригадувала мені, щоб я наклав на документах печатки, то я гукав: “Хіба ти не знаєш, де печать? Візьми та припечатай”. Тож вона накладала печатки, а я сидів у сусідній кімнаті, та з ненавистю дивився на “краєвид”: передо мною до самого небозводу чорніло поле. На ньому стояло дві ожереди соломи. Це й все. . . Ріжноманітність краєвиду полягала в тому, що ці ожереди поступово зменьшувались, бо з них набирали солому, та кудись одвозили, в осени возами, а зимою саньми. Що ж торкається того, яке було над цим “краєвидом” небо, чи було на тому небі сонце, чи місяць, чи були там хмари, а чи може було там чисто — я нічого не бачив і не помічав. Я сидів, та дивився на оту солому. . . З відчинених в кухню дверей лився пронизливий сморід паленого сала, чи масла, та без перестану грюкали двері.

Нарешті сталось те, що повинно було статись. Я перестудився (мабуть, ще тоді, як переночував у мокрому холоді), і поклавсь до ліжка. За лихоманкою почав мучити ночами піт, та такий, що треба було перестеляти ліжко. Я почав худнути. . . а нарешті пішла горлом кров. Разів зо три вийшло майже по шклянці крові, а потім з місяць харкав кровю не перестаючи. Було ясно: треба ліквідувати, або себе, або те оточення, що сприяло такому становищу. Все казало за те, що ліквідація мене самого була найближчою і найлегшою справою, на “порядку денному”. Отож я і почав лагодитись в далеку дорогу. Почавши зводити рахунки з тим, що мене оточувало, та що довело до такого стану, я перестав цікавитись усім цим, втеряв до всього інтерес, просто став байдужим. Поставили мене на ноги брат мій Федя й сестри фінансовою допомогою: зібрали грошей і послали мене у Крим на два місяці — лютий і березень. Пробув я там до половини квітня і повернув додому більш-менш заспокоєний і трохи піддужавши.

Тепер на поводження В. Г. (жінки) я вже не реагував так болісно, бо в мені самому сиділа морока, про яку повинен був думати щодня, щохвилини. Все навкруги на цьому заводі стало мені таке огидне і не зносиме, таке опаскуджене, що думка — втікати звідси/світ за очі, не кидали мене жадної хвилини. Весь жах мого положення тоді був у тому, що я був трагічно самотній: біля мене не було жадної душі, якій би я міг “оповісти печаль свою”. Можна було дійти до самогубства, але. . . Був у мене один добрий чоловік, священник Нової Греблі, отець Євгеній Шиманський. Людина надиво чутлива, шляхотна, високо-культурна і розважлива. Але чи я ж міг йому розказати про свою родинну драму, та оте нещастя, що зводило мене живим в могилу?! Він здогадувався, але був остільки уважливий, що не хотів мене запитувати, а через те не міг мені й поради дати. Він тільки співчував мені, та утішав мене дуже обережними словами.

Я цілими днями ходив навкруги тої осоружної цукроварні, отої незамкнутої тюрми, та балакав тільки з небом, скаржучись йому, або проклинаючи його. . . Не міг я й поїхати до кого з своїх, бо не було грошей: я одержував на місяць 50 карб., з яких сорок забирав собі жид Мунь, що поставляв мені всілякі продукти. На селі мужики лупили з “панів” (таких як я!) останню шкуру, — десяток яєць (яких я так потребував у хворости) коштував 40-50 копійок, не кажу вже про масло. Додавати до такої ціни ще й клопоту, щоб шукати все це по селу — неможливо, через те все бралось у Муня. Мунь, таким робом, одержував моє утримання, бо сам дер десять шкур з мене, хоч ціни у нього були нижче селянських. Коли грошей ледве ставало на медицину, то не можна було думати про те, щоб куди небудь поїхати, та розважити душу!

Нарешті я вирішив хоч пішки, а тікати з цього проклятого місця. Я сказав про це отцю Євгену, і, пора-

дившись з ним, знайшов на географічній мапі перше, яке попалося під палець, місце на півдні — м. Ставрополь на Кавказі, і послав Архірею докладного листа з описом усього мого бідування, та просячи помочи вирватись з отого ляцького акцизного оточення. В підсвідомості моїй була думка, що на новому місці, при нових людях, новому положенні можна буде почати родинне життя наново. Вийшло потім, що я помилявся. Але ця надія була тоді для мене головним рушієм мого поступовання.

Перше ніж одержу я відповідь від Ставропільського Архірея, я хочу сказати скільки слів про те, в яких умовах і серед яких людей я мусів тоді жити.

Цукроварня була не з першокласних, та ще й заборгована вся зверху до низу. Належала вона якомусь товариству, на чолі якого стояв С. Ф. Мерінг — дідиц с. Прилуки, Бердичівського пов. Завдяки матеріальному положенню нашої цукроварні, життя урядовців не було обставлено життєвими вигодами, так як по других; і помешкання, й утримання були гірші, а через те і гірший склад урядовців — більш дешевий, менш інтелігентний. Вся ця братія складалась з поляків та сполячених українців, типу того Івана, що цілує в руку пана, та гандаляпає по польськи. Бухгалтер та механик були жонаті, решта нежонаті. Всі вони у більшості жили в будинку, який звався “Гостиниця” — довга хата з коритаром по середині, а по боках келії, наче тюрма. В тих кімнатах жила більшість урядовців. Один край цього будинку був відгороджений у окреме помешкання для контрольного. В цьому помешканні не було, між іншим, виходку, і треба було ходити в “Контору”, в сусідній будинок. Цей виходок заграв в моєму життю на цукроварні велику роль, але про це пізніше.

Отже населення цієї “гостиниці” почувало себе справді наче в містечковій гостиниці: гра в карти йшла кожного вечора, в повітрі стояла московська матірня

лзайка, наче в салдацькій, або каторжній касарні. Не було гидоти, якої б не говорилось, або не співалось у цій “гостиниці”. А через те ж, що стіни були тонкі, то все це паскудство розголосом ішло в моє помешкання. Я жив в “Мертвому Домі” — Достоевського. Скільки раз говорив я про це директору, він тільки єхидно посміхувався, і обіцяв припинити це. Але на завтра ставало ще гірше. Просто не хотілось вірити, що серед білого дня, у двадцятому столітті могло бути отаке цькування якогось нещасного урядовця, тільки через те, що він не поляк.

До цього додавались і непристойности та певного характеру жарти на адресу моєї дружини. Тоді я звернувся до директора з вимогою одвести мені друге помешкання. Він тільки розсміявся на це. Мене взяла злість, і я, взявши у попа коні, поїхав до Мерінга й оповів йому все докладно. Він написав і дав мені на руки записку до Директора, щоб мені негайно **побудували нове помешкання**. Приїхавши додому (директор знав чого я їздив і куди!), я, зустрівшись з директором, і не подаючи вигляду, яку я записку маю в кишені, почав його знов просити одвести мені інше помешкання. Він в дуже грубій формі, хоч і делікатно, відмовив мені. Я сказав, що **буду** мати нове помешкання, хоч би він сам був проти цього. Тоді вийняв з кишені листа від Мерінга і подав йому. Треба було бачити цю нахабну мордюку, якою вона солодкою стала в один мент та почути той тон, яким він вибачався за свої “жарти”, та завіряв мене, що це, власне, й була його думка — зовсім вивести мене з цієї паскудної “гостиниці”, та поставити мені нове помешкання “достойне такого шляхотного пана, як пан контрольор”.

Я не міг дивитися на цю противну слизьку гадюку! Його прізвище було пан Куржевський.

Перша ж гадюка була пан директор Левітту, ще до Куржевського. Я уже казав, що в мойому помеш-

канню не було виходку. Я просив того паскуду два місяці, аби залаштував цю справу. Ні за що!! Тоді я написав віршами сатиру-оду “Нужнік”, де обшмагав Левітту, як тільки умів. Ця сатира мала великий поспіх серед урядовців, а потім пішла гуляти по всій окрузі і, нарешті, попала до рук власників заводу. Ті, не бажаючи для своєї господарки такого роду реклями, наказали Левітту поставити мені виходок в **моєму ж ганку**.

Розказую так докладно про всю цю мерзоту для того, щоб було зрозуміло, на яке паскудство приходилось мені убивати свої сили і без того понівечині моїм родинним життям і хворобою... Любі, брати, Поляки! Я вас ніколи не забуду!

Нарешті прийшла відповідь зі Ставрополя. Я уже було стратив надію на неї. В своєму проханні я благав вирвати мене з цього пекла і, коли можна, спасти мою душу, давши в мої руки хор. Відповідь була телеграфна: “Положення чоловіка з високою освітою в хорі-юрбі вважаю не можливим. Пропоную 24 лекції, 60 карб. в Жіночій Єпархіяльній Школі. Архірей Іодор.” Я зрозумів так, що він мені за 24 лекції дає 60 карб. на місяць, і підскочив від радості до стелі. Виявилось потім, що це за кожную лекцію річно була платня 60 карб., а все виносило майже 120 карб. на місяць. Але ця радість чекала мене уже на посаді. Тепер же я не знав, де дітись від тої думки, що я нарешті покину оце болото і знов упірну в культурну гарну роботу, в оточення людей однакового зі мною стану й освіти. Як у пропасниці я почав таємно готуватись до виїзду. Знав про це тільки один мій приятель — отець Євгеній. Спершу я виправив жінку до батька в Курськ, ніби то на гостювання. А сам почав поступенно складати речі, з задоволенням поглядаючи, як клопочеться над будовою мого нового помешкання пан Куржевський.

Але треба було дістати грошей на переїзд до Кавказу. Знов на виручку прийшов той же благородний

чоловік С. Ф. Мерінг. Він тільки дізнався, що я виїжджаю з цього проклятого місця, сам, не чекаючи мого прохання, вийняв 200 карб. і дав мені, поздоровивши з визволенням, та виходом на волю. Нехай буде йому вічна подяка!

На серці у мене був рай! Тепер я ще більше не міг виносити навіть одного вигляду отого осоружного заводу. Коли було все готове до виїзду, я пішов до отця Євгена прощатись. Попрощались, і він пішов зі мною в завод, ми засвітили лампу, наче чаюємо, — я не хотів, щоб хоч одна собака заводська опаскудила радість мого відїзду своєю присутністю. А тим часом заводський кучер Петро (за три карб. “на чай”) заклав, не питаючись господаря Тима, пару коней у фаєтон, та піднявши будку, підкотив до ганку. Отець Євгеній скоренько укинув під фартух мого куфра, я стиснув йому в останнє руку, і впірнув у темний фаєтон. Петро стрепенув віжками, добрі коні повною ходою винесли мене з заводських воріт, повернули ліворуч, і що духу пішли під гору, на великий шлях до залізниці. На зустріч нам насувала страшенна чорна дощова хмара. Коли я вискочив на гору, то наче у якійсь феєрії, — хмара посунула на Нову Греблю, накрила її чорним рядном дощу й непогоди, — передо мною ж усе небо було ясне, мов синя емаль, новий срібlistий місяць ледве помітною рисочкою висів на обрії. На горі було сухо, й усю куряву забрав з собою вітер та поніс у Нову Греблю. Вітрець свіжий і бадьорий роздував гриви коням, а ті несли повною ходою мене далі й далі від бруду, підлоти, мерзоти й хворости, у нове життя. . .

Приїхавши у Київ, я купив собі капелюха, а акцизного картуза викинув на смітник.

Через три дні я підїздив до невідомого мені міста з високою дзвіницею, широкими вулицями, старими садками, невеличкими будиночками; міста, в якому повинна була статись перерва моїй життєвій драмі.

СТАВРОПОЛЬ

Роки 1902-1904

ПРИІХАВ я у Ставрополь надвечір. Екіпаж привіз мене прямо в готель Коломійцева "Європейська Гостиниця".

Місто вразило мене якимось незвичайним розмахом в плануванні. Як видно, по думці тих, хто його за-снував, тут повинен би бути якийсь важний центр. Дійсно, по думці Петра Царя, а потім генерала Суворова, це повинно було бути передовою фортецею русізму на Кавказі, військовим і адміністративним осередком. Тепер від цього осередку zostались — старий, одноповерховий, довгий будинок військової школи, скільки урядових будинків, та Собор з височенною дзвіницею. По широких, як майдани вулицях (а майданах таких, як степи), гуляє вітер, та носить стовпи пороху. Чого варта тільки одна половина площі! Це такий майдан, що будинок Семинарії на три поверхи, що стоїть в кінці її, здається човном серед моря. Усе в цьому місті завмерло на половині будування. Від усього зостається враження чогось початого і кинутого серед роботи.

Зате природа чудова. Саме місто на горі. З кожного боку розстилається чудовий краєвид: на степи, передгір'я і самі кавказькі гори, яких вінчає Ельбрус. Вулиці, з маленькими будиночками, тонуть в садках. Деякі садиби роблять враження старовинних парків. А чудове гірське повітря доповнює "природу". Руху в місті жадного: серед дня по головній вулиці можна спокійно побігти голим, і ніхто не побачить. Нагадується наша Тараща. Причепурившись трохи в своїй кімнаті, та пообідавши, я надів по киевському звичаю краще своє убрання і хотів піти перейти. Коли я

у довгополому сурдугі і капелюсі “Рембрант” вийшов з своєї кімнати, хазяїн, дуже балакучий і щирий чоловік, здивовано запитав мене: “Чого це Ви так вирядились, і куди йдете?” Я відповів йому, що хочу перейти. Він, жартуючи, пораяв мені надягнути замість капелюха шапку з наушниками. Я засміявся і пішов. Не успів я вийти за ріг на головну вулицю, як налетів ставропільський вітер, закинув мені на голову мого сурдуга, а капелюха зірвав з голови та поніс кудись по вулиці з швидкістю сорока миль на годину. Я, в своїх нових трохи коротких (тоді була мода) штаних, при камізельці у квітках, та пишному краваті бантом, повинен був гнати за тим клятим капелюхом майже з верству на велике здивування й утіху усім проходящим мешканцям міста. Потім вже я знав, як, куди й коли одягатись.

Вернувшись з великим конфузом додому, я ліг спати, а у вечері пішов знайомитись з Вас. Беневським, якого композиції я співав в Академії. Оскільки пригадую, це було 5 вересня (ст. ст.) на передодні “Введення во храм”. Коли я позвонив в двері невеличкого будиночку біля Семинарії, мені одчинила двері дуже симпатична дама середнього віку, — жінка Беневського — Наталя Олексієвна. Я увійшов в скромне помешкання і почав чекати хазяїна, який був в церкві. Скоро прийшов сам Беневський — чоловік середнього росту, з сивою бородою й великими сивими вусами, червоним лицем і хриплим голосом (наслідки учителювання співу). Ми познайомились, і вже через годину я почував, наче вже був у цій хаті з дитинства, а цих людей знав і люблю змалку. Таких однозвучних з моєю душею людей, таких щирих, чулих і ніжних, я вже не зустрічав в моєму життю. З того дня наша дружба не переривається уже майже 30 років. І зараз я чекаю від мого любого Васі листа (зараз в Сіморі, штат Конектікат, Америка, стоїть на дворі пекучий

липень, 1930 р.). Коли б не ці люде, я не знаю, що було б зі мною в тих родинних прикростях, які чатували на мене в новім моім життї, про яке я мріяв, та які кінчились (уже в Києві) розводом з моєю жінкою.

Вернувся я від Беневських пізно вночі. На другий день зробив я візиту до свого “начальства”: Інспектора Жіночої Єпархіальної Школи — Протоіерея Кутепова. Жив він на другому поверсі будинку, в якому містилась “Образцова Школа” при Єпархіальній Жіночій Школі. Мене вразило його помешкання: вісім, чи десять здоровенних заль, а не кімнат! Прийняв він мене дуже сердечно, та назначив день, коли звізитувати Архірея (який теж виявився дуже милим чоловіком). Вернувшись від нього додому, пообідав, та погуляв трохи по місту, знов вернувся в готель.

Я не уявляв, що за ці два дні уже все місто знало про те, що приїхав новий учитель. Отож ранком, не успів я прокинутись, чую хтось стукає у двері. Не встаючи з ліжка, бо думав, що хтось з прислуги, я дозволив увійти. Відчиняються двері, і просовується спершу страшенна борода, мабуть з аршин довжини, а потім низький бас питає: “Тут живе новий учитель?” “Тут,” кажу, “заходьте, але вибачте, що я ще в ліжку”. “То нічого”, каже борода, “тільки вставайте скорше, а то опізнємось!” “Куди?”, питаю. “В монастир на празник, — там сьогодні посвящатимуть нову жіночу Учительську Семинарію. Будуть усі. Вставайте негайно!” Я встав, умився, почав одягатись, а цей чоловік дружньо мені помагав. Нарешті ми познайомились. Він був учителем тутешньої Бурси (Духовна Мужеська Школа) — “Афанасїч”. Це не було його прізвище, бо так звали його по батькові російським звичаєм, а правдиве прізвище його було Казанський. Всі його так звали — Афанасїч. Чоловік він був саженного росту, з дуже симпатичним обличчям, з чорною, густою, просто страшною бородою. Великий оригінал, відомий на

всю Ставропільщину та Кубанщину, постійний, професійний партнер в картах і випивці. Майже всі попи були його учні, а коли не попи, то попаді його учениці. Через те він ніколи не витрачався на вакаційні часи, а просто брав під руку, як то кажуть, “пару білизни”, та йшов пішки в найближче село. Там піп зустрічав його, як найдорожчого та любого гостя, шанував, годував, напував, а потім на своїх конях одвозив далі до сусіднього попа. Так, поки він обіде всіх своїх учнів, пройде три місяці вакацій. Був він поважний, освічений, розумний і розважливий чоловік. Всі любили і поважали його. Почуття симпатії він викликав і в мене своєю оригінальною візитом, та поведженням зі мною. Поки ми дійшли через ліс до монастиря, ми були уже друзями. По дорозі зустріли багато педагогів та інтелігенції, що теж “проходкою” йшли на празник. Зо всіма мене перезнайомив Афанасіч, так що прийшов я до монастиря, як “свій чоловік”. Якраз скінчилась архієрейська служба, і “Владика” пішов до Ігумені пити чай, а за ним усі присутні. За чайом сталось і моє “представлення” Владиці, як могому найвищому начальству. В просторих покоях Нової Семинарії було приготовлено обід на всіх гостей, яких було не менше півтора ста душ. Тут були всі, починаючи від Архієрея та Губернатора, якому мене теж “представили”, і кінчаючи ріжними купцями міста Ставрополя. Тут же я познайомився з ставропільськими обідами. Я не думаю, щоб хто небудь другий, крім уже “вправлених” ставропільців, міг зісти все те, що там було зготовлено і поставлено. В ті часи, я сам любив “випити й закусити”, таї апетит мав непоганий, але коли глянув на столи, на кількість та якість усього, що там було, то стало трохи моторошно: “Ну, думаю собі, монастир хоче показати, на чому він стоїть!” Але я помилявся, бо це була “скромна монастирська трапеза” в порівнянні з звичайними “Званними” (по запрошенню) ставропільськи-

ми обідами. Потім я побачив, як то можна їсти й пити. Тепер же мені було цікаво, як зо всім цим управляться люде. Уже з того, як Афанасїч заклав за комір серветку, видно було, що тут до цього діла ставляться серіозно. Не поспішаючи, без непотрібних розмов та жартів, кожний з присутніх “приступив” до діла. Це було біля години дня, а як сонце почало заходити, встали зза столу в доброму настрою, але ще не “готові”. Далі в перспективі були карти, кава, лікери, вино та пиво. Розійшлись ми тільки пізно вечером. На другий день був теж якийсь празник, не треба було йти на лекції, і я спав майже до вечора. Прокинувся я від стуку в двері. Це був знов Афанасїч: “Нема чого так довго спати, вставайте!” На цей раз він був не сам, а ще з якимсь педагогом. Я встав, умився, познайомились і пішли на прогульку. В голові шуміло. Через яких півтори години гуляння по улицах, коли ми зустрічались, та без кінця знайомились з новими людьми, Афанасїч глянув на годинник і каже: “Уже пора, а Ніколашкі нет!”. Другий каже: “Пождем ще минут десять!”. Я думав, що у них яке ділове побачення і почав прощатись. “Ні, кажуть, підждіть, ми Вас познайомимо з Нік. Павловичем, Вашим товаришом по службі”. Я залишився. Прождали ми з півгодини, Афанасїч розсердився і каже: “Це свинство! підем. . . ” І ми повернули мовчки в “шашличну” (погрібок з вином та шашликом — їжа з баранини) до Яшки Читаєва. Я вперше був в такому погрібку (рід ресторану) і мені вподобалось. Там було дуже оригінально: стіни розмальовані примітивними картинами Кавказу, та ріжними церемоніями з лезгінками, “рогами” вина, та шашликами. Сам хазяїн, коротенький чоловік в черкесці, зустрів нас, як старих приятелів, і зразу ж став казати мені “ти”. Сів з нами за стіл і став питати, чому нема “Нікалаші”. Між тим подали на стіл кавказький сир, зелену петрушку, ще якусь траву, спеціальний білий хліб

і вино. Я покоштував вина — чудове! Почали ми “ждати” Нік. Павловича. Нарешті він прийшов з компанією чоловік з п'ять. Утворилась велика компанія, яку рішили присвятити “прибуттю до Ставрополя” нового чоловіка, себто мене. Отут і почалось:

Сольо: “Ви-и-и-и-ипем!”, хор підхоплює: “Випем!” (двічі) “за здоро-о-о-ве, Олександра Анто-о-новича!” (це протяжно).

Далі швидче й лагідно:

За здорове того, а хто любить кого,
На погібель тому, хто завідуєт кому!

Дико:

Разорвать тому живот, кто неправдою живет,
Виколоть тому глаз, кто не любит нас!!

Піяніссімо: “Клю, клю, клю. . . ” аж поки гість не випе повної.

Як тільки гість вихилив останню краплю, враз з другого боку несподівано сольо: “Ви-и-и-ипем!”, і так знов з початку, але звертаються уже до Ніколая Павл., чи Афанасіча, і на піяніссімо (з октавами) після короткого “клю, клю, клю!” слідує: “Гості с нім, гості с нім, гості с нім!” і усі “гості” вихиляють. Так аж доки “чествуемий” не вихилить до останньої краплі. Коли обійшли всіх, а також і “гості с нім”, то почали знов від мене: “Ви-и-и-и-пем!”. Я думав, що з “гості с нім” знов усе закінчиться так, як і перший раз, та перейде черга на мого сусіда. Але справа повернулась цілком в другий бік. Не успів я допити, а потім після “гості с нім” й усі, як враз з другого боку новий голос в страшенному захопленні, а за ним й уся компанія:

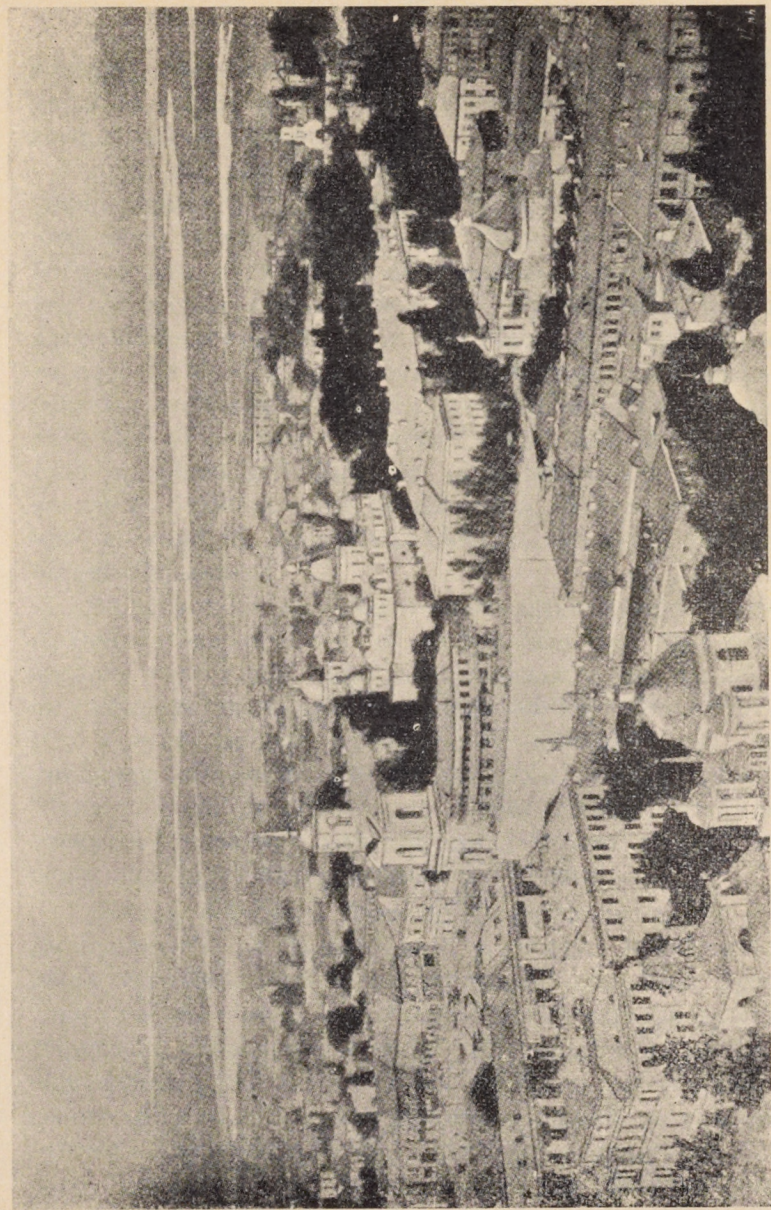
Фортіссімо:

“Ми ради с тобой веселіться,
Ми ради до п'яна нап'ється!
Первий налітий бокал
Пей же ти, Саша, сам, сам, сам!” (двічі)

Це вже не був “первий”, а хто його знає який бокал, але я повинен був вважати його першим... Далі, як водиться, “клю, клю, клю”, а потім з октавами, піяніссімо: “гості с нім. . .” І так до ранку. . .

Почалось моє учителювання. Памятаю, що мені дали 24 лекції на тиждень з різних предметів. Через те, що я приїхав пізно, мені залишилось все те з самих різнородних програм, що не розібрали другі учителі. Мої лекції сягали до V. класу. Учениці мої були дівчата гарні, виховані, слухняні, так що працювати було приємно. Мої товариші по службі були дуже сердечні люде, взаємовідносини встановились у нас гарні, начальство прекрасне. Так що після клятої цукроварні я почував себе мов у раю. Оселився спочатку біля архієрейської церкви в будинку Архангельського. Це був маленький будинок у дворі (три кімнати й кухня), якраз те, що мені було треба. Мої вікна виходили в старий тінистий садок. Він тягнувся вниз по горі, а далі переходив в великий архієрейський ліс, що йшов до самого жіночого монастиря. Літом у мене в хаті було майже темно від зелені, а зимою фантастичне біле світло обтяжених снігом дерев. Хатка була дуже привітна, і все було б гаразд. . .

Хазяйни мої були дуже типові люди. Він був “Совітником Губернського Правління” (кандидат на віце-губернатора), сам магістер богословія Казанської Дух. Академії. Жінка його — донька того самого Пятигорського протоієрея Ерастова, який колись не хотів ховати поета Лермонтова, убитого на дуелі. Архангельський був “вельми древлій” і почав свою службу на Кавказі ще перед його остаточним замиренням. Він мав про що оповідати під гарну хвилину, про давні часи, і про те, що він чув від свого тестя про Лермонтова. Було дуже цікаво, а ще й тому, що оповідав він не спокійно, як старі люди, а з великим ажіотажем та жовчю, а іноді й з злістю (сам був жовчний і нервовий

Київ - Братський Монастир та Могилінська Академія в Києві на Подолі.

чоловік), так що оповідання набірали справжнього життя, наче все це діялось не в шістдесятих роках минулого століття, а вчора.

Коли він оповідав про Лермонтова, то звав його “офіцерішка”, і розказував, як його всі не любили за злий язик, та образливі дотепи. Коли ж розказував про його смерть, то з якимсь задоволенням казав мені про те, що хазяїн (Лермонтова) не впустив його тіла в хату, як його привезли зза гори Машуки, і воно мокло на возі під дощем. Як потім хазяїн дому наказав переклеїти шпалери в його кімнаті, щоб нічого не нагадувало про Лермонтова. Передо мною мов жива встала провінція з її болотом, та свиньми, які в ньому валялись; болотом злим, безжалісним, підлим, затягуючим, в якому міг втонути кожний. . . Втонув в ньому і бідний Лермонтов. . .

В Ставрополі мені багато розказували і про самого Архангельського, та про те, як урядовці того часу розкрадали землі після “замирення Кавказу” (упокорення); як з приводу цього була назначена ревізія з Петербургу (бо й туди дійшли чутки про це хазяйнування); як урядовця, що робив ревізію, по дорозі в степу убили “бандити”, та ограбували. . . один тільки портфель (теку) з ревізійними матеріялами; і багато де чого іншого, що мене мало цікавило в той час.

Дійсно, всі старі урядовці Ставрополя мали собі гарні маєточки, а “урядування” у кочових Кімликів та інших народів Каспійського степу, ще при мені, було “притчею во язицях”. Головного героя цих оповідань “Пристава Кочових Народів” Миловідова я сам бачив скільки разів. Він був великим приятелем Беневського, бо сам походив з духовного коліна, та скінчив раптом аж дві кляси Бурси. Про нього розказували, що його “ревізії” та службові поїздки по Каспійському степу були подібні на набіги Чінгісхана, сам же він počував себе дійсно царком. Данина, яку він брав з

бідних кочовиків, була мабуть не менша від Чингісханової.

Взагалі, Ставропільщина й Кавказ були краї не-давнього минулого, і там було чого послухати і на що подивитись. Типів же в цьому місті було багато, і то таких, що не можна зустріти ніде, крім Кавказу. Мешканці були всі або службовці, або педагоги. Були ще купці та дрібні міщани. Через те на вулицях можна побачити тільки перших, в домішку з учнями різних шкіл, решта сиділа по хатах.

Правда, тут стояв ще “Запасний Батальйон” якогось полку, але він був дуже далеко від місцевого життя, офіцери були бідними, а сам полк не мав навіть “казьонного” оркестру, а утримували його на власний кошт. Купці, народ старого фасону, жили одлюдно, крім купця Меснянкіна, що мав гарну жінку — чудову блондинку, місцеву “львицю”. Було багато гарненьких панночок, завше одягнутих з претензією на моду; були й каваліри — “леви”, в неймовірних, високих комірчиках, та фантастичних краватках. Між ними відзначався гордий Панов — помічник адвоката. Він мав жахливі, бубликом закручені вуса, капелюха-панаму й жовтого костюма. Зліязики казали, що штани служили йому подвійну службу: у день, на вулиці — штани, а у вечері — фіранка на вікно. Цей Панов гордо “носив” себе по вулиці, дійсно в одному й тому костюмі, скільки я його памятаю. Біля Єпархіяльної Школи, де я працював, чудова стара садиба генерала Попко, з віковичним садом, старовинним домом, високими, завше зачиненими ворітьми. Той генерал мав досить підстаркувату доньку, яку я не раз бачив на місцевих балях. Нічого собі була панна, але уже досить літня. Одного разу Панов взяв тай оженився з нею. Нікого на весілля не запросив, крім своїх найближчих друзів. Завів собі чудовий “виїзд”, і почав жити паном на всю губу (жінка була багата), а всім ставропільцям показав

велику дулю: перестав витатись навіть з тими, з ким витався раніш. Ну... почали ще більше гавкати, але погавкали, таї перестали.

Були тут і каваліри — (“громадські бугаї”), напр. педагог Хомяков, якому було завше по горло роботи, бо дами часу не марнували, особливо в ті дні, коли в ресторанах Коломійцева, чи Алафузова зявлялось оголошення на вікні — “Сенгілеевські ракі”. Тоді ресторан набивався мужами, а жінкам залишався Хомяков, й усі були задоволені.

Були тут офіцери-аматори мистецтва, що улаштували різні артистичні товариства, в яких колись Беневський грав велику музичну роль. Такими були — Карамішев, що зробив перший виступ Шаляпіну в концерті, та Лукашевич, що мав хор в Троїцькій церкві, і диригував, стоячи до публики лицем, а до віктаря й хору задом. Мав страшенно жовті вуса, був високий і досить гарний на обличчя. Отож церква була повна дамами та дівчатами, й усі старанно хрестились, та “молитвенними очима” дивились до віктаря. Співав з “воєнним кокетством”, так що раз ми зайшли з Беневським послухати його “Хваліте”, то з перших же тактів вискочили з церкви, як опечені.

Був тут, як водиться, і голосистий протодиякон з гарненькою жінкою, що любила без нього їздити з Кіслюводськ, а потім він себе почував погано на здоровлю. Був і отець-соборний протоієрей Яковенко, з великою родиною: студентами, гімназістами, та дівчатами “на віддані”. Одна з них була класною дамою в тій же Дух. Жін. Школі, що і я, а друга гарненька чорнявка спричинилась (не хотючи) до того, що я покинув Ставропіль. Але про це потім.

Жінка отця протоієрея маленька, сварлива попада, яка за своїм “протоієрейством” світа не бачила. Розказують, що раз вона опізнилась в церкву на “Високоторжественний день”. Увесь генералітет, та офіційні персони були уже в соборі; людей повно, і місце

попаді перед вівтарем було уже кимсь заняте. Поліція не пускає її пройти наперед, бо тісно, тай порядок порушується. Тоді вона підняла в церкві крик: "...І протоіерей мій, і Собор мій!". Кажуть, що після цього її пропустили наперед...

Були тут і характерні "Архієрейські півчі", диригувати якими я просився з Нової Греблі. Це були консисторські та інші урядовці, по більшій часті п'яниці, наче з картинок Гоголя.

Були тут і редактори газети "Северний Кавказ" (один на прізвище Прозрітелєв), які побились між собою, а потім стілько листувались в часопису, що нарешті публіка звернулась до редакції теж з "листом", аби вони припинили те листування.

Був тут і поліційний пристав Пресняков, який з нами у шашличній співав деякі не підходячі до його положення й служби пісні. Любимою його піснею була про Стеньку Разіна ("Утьос"), та ще якась весела з рефреном "Гей, убей бобра"!

Був тут і знаменитий секретар Духовної Консисторії Вішніцький, що утворив гомеричне хабарництво, від якого пищали усі шари "попорум, дякорум, дияконорум, паламарорум-кве". Потім над ним наряджено було слідство.

Був ще начальник поштової контори, грубий, з страшними вусами чоловік, який за танцями казав Валі Розанові (панні літ 45) такі компліменти: "Ви — серна, Ви — пух!!".

Щож торкається педагогів, то тут було стілько різноманітних типів, що описати їх не можливо: молоді, старі, середнього віку; добрі, злі, популярні, дурні, розумні, "слідкуючі за наукою" і законсервовані в якій небудь латині, або математиці; веселі й понурі, картярі й випивайли, а були такі, що не пили, ані в карти не грали. Вся ця братія (а їх було багато, бо одних середніх шкіл було тут 8) утворювала окремі компанії, але всі були між собою знайомі. Жи-

ли мирно, та ділили час між шкільною роботою і картами, ресторанами, й “шашличною”. Коли взяти на увагу, що не тільки постійного театру, але навіть цирку в місті не було, то цілком зрозуміло, що три ресторани, та п'ять шашличних були кожного вечора набиті народом. Мені подобалось, як я уже казав, що в шашличних, та приватних домах, за вечерею співають “застольних”, та ріжних пісень. Через те приємно було попадати в яку компанію, чи йти в гості.

Найкраща шашлична була у Якова Чітаєва-грузина. Він був дуже милий чоловік, і привітний хазяїн. Здається, що йому весь Ставропіль заборгував по горло, але до боргів він ставився з чисто кавказькою терпеливістю, та лицарською погордою. Памятаю, що я прийшов в жах, дізнавшись, що Н. П. В. в боргу у нього на 600 карбованців. А коли я, новий чоловік, прийшов до нього взяти на борг дюжину вина на Великдень, то він, махнувши широко рукою на все помешкання, сказав: “Забирай, душа мой, увесь погреб!” Він дійсно любив своїх гостей, а клієнти любили його. Я не забуду, як він з приводу мого переїзду на службу в Тіфліс, зробив мені прощальну вечерю. Скільки там було випито, я уже не памятаю, але памятаю, що Яша весь час сидів біля мене, обнімався зі мною, та все казав: “Паєдеш в Типлиц, не найдош такой друз, как здесь!”. На памятку він подарував мені бурку (кавказька накидка без рукавів із грубої вовни) і глиняну мисочку, якою селяни на Кавказі пють вино. Вона й досі повинна бути в моїх речах у Києві.

Іноді влаштовувались спільні пікніки. Я памятаю одну поїздку на озеро Манич за раками. Це озеро від Ставрополя верст за десять. Зібрались педагогічні корпорації: наша, Семинарська, і Мужеської Гімназії, загально більш 50 осіб. Шатра, начиння, паливо, продукти та випивку навантажили на гімназичну підводу, а самі, ясним ранком, рушили на візниках. Було гамірно й весело. Усю дорогу співали. Я запам'ятав

тоді знамениту історичну пісню про Івана Грозного (потім знайшов її на Кубані): “Не із тучушкі да не ветер воет”. На Манич приїхали біля 12 год. дня. Зараз же післали за рибалками, і почалась ловля раків. До вечора, поки ми “перекушували”, натягли човнів зо три неймовірно великих раків (як здорові омари, або лангусти). Я потім вже ніколи таких не бачив. Поставили казани для раків, і, поки ми розкошували різними закусками, поспіли і раки, червоні, гарячі. А через те, що раки живуть у воді, то деякі їх вживають з горілкою, другі з пивом, а треті з вином, і т. п. Кінчили ми їх “вживати” в годин 12 ночі, коли повний місяць був уже високо в небі. Навкруги пустинні взгірря без жадного дерева, серед них лежало здоровенне озеро. Усе це залито срібним примарним світлом... Дика й оригінальна картина! Вернулись додому, вже як сонце сходило.

Такий пікнік увійшов в звичай щорічно на виїзд Н. П. Вознесенського з Ставрополю на вакації. Я уже казав, що Н. П. був загальнолюбимий в службі і при забаві. Дім його був верстов з сотню за Ставрополем в станиці Удобная, в горах. Церемонія його відїзду відбувалась так: тижнів за півтора до відїзду Н. П. наймав візників (здається, бралось два візники). За тиждень починалось прощання зо всіма в такому порядку: спершу у кого небудь, а у вечері кінчали чи в шашличній, чи в ресторані, чи у самого Н. П. В день відїзду був загальний обід в ресторані, а візники чекали на поготові. Кажу візники, через те, що вся компанія, може душ з тридцять наймали зараньше візників, щоб відпровадити Н. П. до першої зупинки, за Ставрополем верстов з десять, звідки починаються гори. По обіді всі сідали в екіпажі і великою валкою виїздили з міста. Треба зауважити, що на тому візнику, де містились речі Н. П. заготовлялась й провізія з усіма “додатками” для остаточних проводів. Коли приїздили на звичке вже (роками) місце, всі вила-

зили. Розстилялись килими, виймались припаси й починались останні проводи. Це було надвечір, а кінчали, як сонце зійде, щоб було добре видно дорогу. Після довгих співів і побажань екіпажі Н. П-ча рушали вниз, в долину, а ми повертали до Ставрополя. Такий порядок було заведено здавна і він ніколи не мінявся.

Учителювання моє пішло заведеним порядком і розказувати про нього не цікаво. Потім уже виявилось, що я вносив в нього досить оживлення та інтересу поза програмового. Про це я дізнався потім. Приблизно 1915—16 року на концерті у Києві підходить до мене якась курсістка (студентка університету), здоровкається зі мною радісно й весело. Виявляється, що це моя учениця по Ставропільській Жіночій Школі. Почала згадувати минуле, тай каже: “А памятаєте, Ол. Ант., як Ви нам поясняли Богослуження, та казали, що найважлиший мент у Літургії, це коли починають дзвонити “на Достойно”, бо тоді попада повинна ставити самовара?” Дійсно, я пригадую з дитинства, що у нас вдома, коли починали дзвонити на “Достойно” розлягався крик: “Став самовар, скоро батюшка прийдуть!”. Коли я так тлумачив містичну частину Богослуження, то видно моїм ученицям не було скучно на моїх лекціях.

На другий рік перебування в Ставрополі я одержав від Директора Педагогічного Інституту Бреньова запрошення на посаду лектора історії. Серед Ставропільської скуки, та того родинного оточення, в якому я мучився, ці лекції були для мене приємна розвага. До того ж я любив історію (скінчив Академічний курс по Історичному Відділі). Я з охотою згодився і розпочав свої лекції. На першій вступній лекції був присутній сам Бреньов, і, як видно, зостався задоволений мною. Справа пішла гарно. Мої слухачі були по більшості молоді учителі, які спершу по закінченню Учительських Семинарій учителювали в сільських школах, а потім вступили до Педагогічного Інституту.

Одним словом, аудиторія інтелігентна, свідома, прагнуча знання. Це додавало мені жару й натхнення. І все йшло, як найкраще: я старався, а увага слухачів і їх зацікавленість були мені нагородою. Але... несподівано вийшло щось безглузде, що зіпсувало всю справу, так добре налагоджену. На мої лекції почав частенько заходити директор Бреньов. Прийде, сяде собі тихенько на задній лаві, і слухає. Спершу я вважав це цілком природним, повинен же директор знати, як справляється лектор зі своїм завданням. Нарешті мені це очортіло, мені почало здаватись, що він мене екзамнує, бо сам він мав славу дотепного, вправного і досвідченого педагога.

Одного дня я пішов до Беневського і, будучи в поганому настрою, в пень вилаяв Бреньова за те, що він ревізує мене і сказав Беневському, що з слідуючого дня не піду більше на лекції, кидаю Інститут. А на другий день послав туди заяву, що відмовляюся від лекцій. Через скільки день Беневський побачив Бреньова, і той почав розпитувати його, чого я відмовився. Коли Беневський розказав йому в чім річ, той мало чуба собі не рвав. Вийшло досадне непорозуміння: виявилось, що Бреньов був зацікавлений моїми лекціями, і не хотів жадної пропустити, розказував, що переживав свіжий інтерес до історії, як самі учні: "Коли я послухав, як він (цеб то я) розказував про набіг Татар, та битву на Куликовому полі, то у мене волосся пішло до гори". Він вважав мене за найдібнішого лектора в Інституті, і не міг собі простити, що вийшло таке непорозуміння. Просив передати мені, що готов вибачитись переді мною, і бажає, щоб я вернувся до роботи. Мабуть я був в ті часи дуже нервовим і вразливим, коли все таки не повірив Бреньову, і на лекції не пішов.

Отож я собі учителював потихеньку, а тим часом старався утворити аматорський світський хор для концертів. Такий хор мені пощастило скласти з чоло-

Олександр Кошиць — учитель гімназії в Ставрополі,
Кавказ. Знімка з 1903 р.

вічих голосів, хоч невеличкий, душ яких сорок, але добрий. Тут прийняли участь не тільки аматори, але й професійні хористи з Архієрейського хору. Були гарні тенори і чудові баси. Звичайно, що концерти я почав давати українські. Але через те, що в тих краях і в ті часи це було небезпечно (давати чисту українську програму), то приходилось третину заповняти рос. творами. Концерти я робив в залі Муз. Школи вірменина Попова. Заля була досить велика й акустична. Концерти користувались увагою публики, і давали завше повні збори. Співали, як памятаю, досить добре. На одному концерті я був приємно вражений: Губернатор, старий кавалерист, генерал Нікіфоракі (постійний мій слухач) так уподобав пісню "Максим козак Залізник", що аж почав танцювати на кріслі, наче у сідлі, а потім кричав "біс", наче гімназист. Після відділу він зайшов до мене в артистичну кімнату, дякує мені і каже: "Ну, знаєте, нужно бить більшим українофілом, чтобы посещать ваши концерты". А я кажу йому: "Однако же Вы, Ваше Превосходительство, не пропускаете жадного моего концерту!" "Бо я і є настоящій українофіл!" — каже він. Потім на іменинах у мого хазяїна питає мене: "Хочете до мене на службу? Два місяці працювати у мене в канцелярії, а потім дам вам посаду Земського Начальника!" Я подякував і відмовився. Мені пригадався наш Тарасівський староста Кармазин: "Що, стараєся? — питає мене мировий посребник ("Міровой Посредник") Маков. Їй, Богу, кажу, Ваше Благородіє, аж руки попухли!" (так бе селян).

Постепенно мої концерти почали мозолити очі жандармському полковнику. Одного разу прибігає якийсь незнаний мені семинарист, і каже по українськи (річ в Ставрополі дуже дивна): "Добродію. Кошиць, я маю відомості (не питайте звідки), що у вас буде трус на квартирі. Тож поховайте усе, що маєте українського!". Я поховав, але трусу не було. Тоді в Ставрополі не було української громади цілком, а може

була яка маленька, але сиділа так тихо, що її не чути було. З моїми ж концертами почали ворухитись нечисленні українці. Головою руху був учитель Семинарії Ігнат Заржицький, якого я ще памятаю по Богуславській Бурсі та Київській Семинарії. От же, коли пригав ювілей Лисенка, то ми влаштували його дуже пишно: з концертом, промовами, портретом на естраді, квітками, та статтями в газетах. До речі, в часописах написав статтю якийсь Гавриш (той, що був у нас в Семинарії). Прочитавши оту статтю, я витріщив очі: це була моя стаття з книжки “Корифеї Української Сцени” (анонімна збірка). Познайомився я з тим писакою і запитав його, чи не користувався він такою то книжкою, де є мій допис про Лисенка. Він дуже зніяковів і признався, що списав її. Потім я цього українця влаштував в канцелярії Кубанського Отамана, а звідти він вийшов у “Горські Начальники” (теж що Земський Начальник) на Кавказ. Потім, зустрічаючи мене, він не здоровкався.

Ще про портрет Лисенка. Великий портрет Лисенка було змальовано тушю з якоїсь фотографії Миколи Витальєвича у молодому віці, з бородою. Отож маляр не дуже вдало скопіював цю фотографію. Я, памятаю, аж очі витріщив, коли глянув на концерті на цей портрет: з естради на мене дивився якийсь не то піп, не то старозавітний педагог з страшенною чорною бородою. Я ледве не розсміявся, пригадавши милого Миколу Витальєвича.

За своєю роботою та концертами я трохи відпочивав від “сімейного раю”, який зводив мене живим в могилу. Отож ці концерти, та ще ювілей Лисенка, а до того ще гарна панна “на віддані” у соборного проторієрея Яковенка (нашого председателя в Дух. Жін. Школі) зробили те, що я повинен був нарешті лишити службу в Ставрополі.

Вийшло воно так. В Ставрополі дуже сутужно на женихів, і таким може бути тільки якийсь новий, не-

жонатий педагог. Як нарочно, в той час не було між учителями підходящого жениха для панни Яковенкової меншої. Треба було його або видумати, або знайти хоч з під землі, бо попадая не давала жити попові. Виходило, що треба було чекати якого нового учителя, а для цього треба йому зробити посаду. Старих, “на-сиджених” педагогів не виженеш, бо не дадуться, та й нема за що. А от новий, Кошиць, може для цієї справи підійти, бо займається не своїм ділом, а крім того молодий, роботу собі знайде поза Ставрополем. Тож Отець Яковенко й використав мою поїздку до Києва на ювілей Лисенка.

Поїхав же я от через що: після одної “домашньої сцени” у мене вибухла кров горлом, і я почувся дуже й дуже погано. Не вбачаючи серед мого оточення нічого іншого для себе, крім погибелі, я вирішив поїхати додому, поки ще можу, та попрощатися з своїм краєм, та ріднею. Це якраз випало на дні Лисенкового ювілею, таким робом, я міг і привітання повезти від ставропільців. Я пішов до архієрейського лікаря, він мене оглянув, і дав мені посвідку, що я потрібую відпочинку, та поради спеціалістів. З цією посвідкою я й поїхав до Києва. Не успів я виїхати, як прот. Яковенко підняв перед Архієреем справу про мої “українофільські концерти”, моє недуховне наставлення, про мої політичні тенденції, та про те, що я поїхав шанувати українського сепаратиста і ворога Росії. Одним словом усе, як в таких випадках робиться. Як тільки я вернувся з Києва, секретар нашої школи повідомив мене, що проти мене підняте “діло”, а Архієрей жадає пояснень. Побувавши у Архієрея, я побачив, що мені уже нема місця в Ставрополі і що треба тікати, поки не пізно. Правда, що він мені нічого поганого не казав: “Ну чтож із того, что хорошо пойоте малороссійскія песни? Нікому пользи, а Вам только одна неприятность”. Але, я побачив, що на цій розмові діло не стане, а піде далі і буде гірше, коли я сам не виберусь звідси. Крім то-

го ж мені треба було для моєї родини “перемінити клімат”. Отож я написав папер про звільнення мене від служби в Жіночій Духовній Єпархіяльній Школі, приніс його в “Совіт”, себ то кімнату засідань, де тепер сидів сам о. Протоіерей, тай шпурнув йому в лице. Потім почав клопотатись про друге місце. Мені дуже поміг Беневський, який написав своєму другу Директору Тифліської Жіночої Гімназії, про те, що я вільний, а той запросив мене на службу в Тифліс. Знав же він мене ще по концертах в Ставрополі, бо був тут інспектором Мужеської Гімназії. Але поки все це виянилось пройшов деякий час.

Кінець шкільного року 1904-го був для мене тяжким і неясним. З огляду на службові обставини, а також (головне) родинні, я вирішив, що кидаю учителювання в Ставрополі, і хоч не маю перед собою нічого певного, повинен тікати. Думалось, що розійшовшись з В. Г. (жінкою) я врятуюсь від прямих душевних мук, хоч тим часом... а там далі видно буде. Для цього треба залишити Ставропіль і їхати куди небудь, але одному. Я знав, що розстаюсь з моїм може найкращим другом — Беневським, і мені не хотілось його залишати без того, щоб він не побачив Києва, в якому він ніколи не був. Разом з тим, хотілося самому там побувати, щоб попрощатися з найулюбленішим мені містом на світі. Мені здавалось, що я вже його ніколи більше не побачу: хто зна, куди мене занесе нещаслива доля! От ми й вирішили після весняних іспитів зараз же рушити до Києва, побути там деякий час, і вертати додому, бо мені ще треба було цього літа зробити поїздку по Кубанщині за піснями. В кінці червня ми вирушили в дорогу.

По дорозі повинні були заїхати до Харкова, де мій друг та товариш по Академії Павло Красін був учителем Семинарії. У Беневського ж був знайомий у тій же Семинарії Микола Ковін — учитель співу і автор деяких праць по теорії музики.

В дорогу Беневський був споряжений своєю жінкою, наче Андре на північний Бігун: провіянту заготовлено здоровенний кіш, стало б не на двох нас, а на дванадцятьох на протязі тижня. Спершу я протестував, але коли відіхали далеченько від зони кавказського вина, і Беневський витягнув пляшку білого кахетинського, та гарні пиріжки, тоді я почув і зрозумів, що то означає для кавказського мешканця оте вино. Відчув також, що я сам став на половину кавказцем.

В Харкові ми провели майже тиждень. Цей тиждень був загальним туманом, бо бенкетувалось так, як можна було тільки в ті часи. Памятаю тільки, що мене вразив симфонічний оркестр, з повним комплектом інструментів, та як він чудово виконав під орудою Ковина увертюру (вступ до опери) "Руслана" Глінки, й багато інших річей. Прекрасне враження зробив також здоровенний семинарський хор. Співали вони, між іншим, "Гуляли, гуляли" О. Ніжанковського. На мене та композиція не зробила жадного враження: від усього пахло старо-німецькою, до того ж дуже провінційною школою.

В Києві ми зупинились в Михайлівській гостиниці. Здається того ж дня пішли до св. Софії слухати Калішевського, про якого так багато я розказував Беневському. На великий жаль, хора Калішевського не було, а співав Новіков. Хоч і співав він добре, але дивуватись не було чому. Після того ми пішли в Купецький Сад слухати симфонічний оркестр під управою Челанського. Після довгої голоднечі на музику, оркестрі диригент (дуже середнього калібра) зробив на мене надзвичайне враження, і, коли ми прийшли в готель, мене схопила така гистерика, що Беневському прийшлося довгенько зі мною поводитись. До всього цього додавалась думка, що мені уже не бачити Києва, не чути доброї музики. Невідомо, куди кине мене доля.

От в таким душевним стані я вирушив на Кавказ, не побачившись, навіть не давши знати нікому з моєї

рідні, що я був в Києві, та що я переживаю таку катастрофу.

По приїзді в Ставропіль, я зараз же вирушив на Кубань за піснями. Вернувшись з цієї подорожі, дізнався з радістю, що мені дали посаду учителя співу при І-й Жіночій Гімназії в Тифлісі.

Тепер скажу скільки слів про збирання козацьких пісень на Кубанщині, яке я розпочав, будучи також в Ставрополі.

ЗАПISУВАННЯ ПІСЕНЬ НА КУБАНЩИНІ

1903-1905 pp.

НЕ пам'ятаю, коли саме, але знаю, що в зiмi 1903 року я одержав листа вiд Мик. Вит. Лисенка, в якому вiн писав, що уряд Кубанського Козачого вiйська звернувся до нього в справi записування пiсень козакiв (по наказу Вiйськового Мiнiстра Куропаткiна), та що на цю роботу вiн рекомендував мене. Не треба казати, як я був схвилюваний такою вiсткою. Через деякий час я одержав вiд Канцелярiї Наказного Отамана Кубанського Вiйська запрошення приїхати в цiй справi до Катеринодару.

Пам'ятаю, що зiма тодi була страшенно сувора, i наш Ставропiль занесло снiгом по самi стрiхи. Напр. та Духовна Школа, в якiй я учителював, була занесена снiгом до четвертого поверху. Цiлу частину мiста, так званий "Фурдштатд", занесло так, що невеличкi домики було поховано пiд снiгом, тiльки димарi (комини) стримiли поверх снiгу, а до дверей було прокопано дорогу-рiв. Науку в школах припинено на два тижнi. Я був вiльний i мiг поїхати зараз жє до Катеринодару в цiкавий для мене справi. Вибравши погожiй день, коли завiрюха перестала, я вирушив до Катеринодару. Покинувши на горi в Ставрополi зiму, внизу в Катеринодарi я знайшов повну весну. Спершу пiшов до Ерастова, та Волод. iв. Скидана на пораду (до них мене направив М. В. Лисенко). Пiзнiще,— признаюсь, що зi страхом, пiшов до Отаманської Канцелярiї. Хвилювався я головним чином через те, що не був пiвний, чи попаде люба менi справа до моїх рук. Пождавши трохи в почекальнi, я був запрошений до кабiнету "Правителя Канцелярiї" — Семена Васильовича Руденка. Мене зустрiла дуже мила людина з унiверситетським значком на мундурi. Був високим, гарним, з великою "па

двоє” русявою бородою, страшенно подібний до П. Хіжнякова. Він зразу ж полонив мене своєю уважливістю, щирістю, і цілком не бюрократичним поведженням. Справа, як видно, цікавила і його. Побалакавши трохи, я запропонував дуже скромні умови праці—1200 карб. на рік з тим, що я буду їздити з записуванням тільки літом, а зимою обробляти зібраний матеріал (Руденко пропонував мені зовсім перейти на службу до Кубанського Війська в ролі “Урядовця Особливих Доручень” при Отамані. Але мені не хотілось кидати учительства). Нарешті це питання було вирішено в такий спосіб, що мене запишуть Урядовцем Особливих Доручень поверх штату. Крім того будуть давати на дорожні видатки 500 рублів на літо та особливий “одвертий лист” до місцевих урядів, аби сприяли мені в моїй праці, та ще лист на “прогонні” коні, по дві з половиною копійки з верстви за коня. Це було дуже важне, бо доставати приватно коней на переїзд було дуже тяжко й коштувало б багато грошей. Підписавши умову, я поїхав до Ставрополя, та почав чекати літа. Треба сказати, що з боку обставин, в яких буде провадитись музикальна робота, ніхто не міг дати мені яких небудь вказівок. Прийшлося їхати навмання, і я вирішив починати просто з першої, ближчої до Катеринодару станиці, а далі йти за вказівками самих козаків (що торкається етнографічно-музичного ґрунту).

Тієї ж весни я одержав запрошення на Учительські Курси в Катеринодарі,—давати лекції теорії музики й хорового співу. Я вирішив зеднати ці дві роботи: спершу попрацювати на курсах до половини липня, а потім місяць, чи півтора вжити на збирання пісень. Тож в кінці травня я був уже в Катеринодарі. Курси пройшли успішно, але в справі записування пісень була деяка неясність, бо чекали затвердження з Петербургу в Головному Козакому Управлінні (бо ініціатива йшла звідтиж). Я рішив поки що їхати на власні гроші. Зайшов до Руденка і сказав йому про це, а сам того ж таки дня рушив у найближ-

чу станицю Ново-Титарівську. Звідси й почалось збирання пісень.

Про все те, що я побачив за ці три роки трудно розказати. Згадаю тільки про скільки пригод, які мені трапились під час цієї роботи, пригод, — які не мають до пісень ніякого відношення, але малюють кубанське життя.

Спершу треба сказати, який спосіб я вживав, щоб викликати пісню з небуття. Цілком зрозуміло, що заставляти співати старих козаків—поважних людей станиці, прикрашених різними орденами—було неможливо без відповідної інтимної атмосфери, далекої від усякої офіційності. Треба було не наказувати, чи просити, а заохотити, щоб вони самі заспівали. Я дуже був щасливий, що мені це удавалось всякий раз, у кожній новій станиці, при кожному складі людей. Все це робилось приблизно в такий спосіб. Приїзджаючи в станицю, я (коли можна було) здобував перші загальні відомости про музикальність станиці, про пісні, які тут співають, про визначних співаків і т. п. від учителя, який ближче стоїть до співочої справи, або від попа. Далі, коли Станичний Отаман був не вище чину “урядника”, я кликав його до себе (тут треба було бути “начальником”), А коли Отаман був офіцер, або полковник (осаул, або Військовий Старшина, як їх тут звали), тоді я сам робив йому візиту. Перше всього показував свій “лист до місцевої влади”, просив допомогти в моїй роботі — зібрати відповідних співаків, та утворити збори, які б мали вигляд гостинної бесіди. Тут же Отаманом намічалось кого з “стариків” викликати, місце зборів та спосіб гощення. Звичайно нам призначали місце “не урядове”: вільну від занять школу, або ще щось подібне, замовлялась на певну годину горілка й перекуса. Спершу “лист” робив досить поважне враження на нижче начальство, так що “випивка” утворювалась на рахунок станичного управління, але потім я припинив це, зручніше було мені на власні кошти бути хазяїном положення. Збирали мені

дійсно “стариків”. Оскільки я пригадую, у мене не було співаків молодче 45-50 років, а були навіть по 100, а один мав 101 рік. Пересічно ж люде були років 65-70. Тільки в одній станиці, якийсь дурний Отаман мене не зрозумів і зібрав мені “песельників” — молодих хлопців “приготовітельної команди”. Ці молодики уже старались балакати маларасейсько-руським жаргоном, та співали мені, або салдацькі пісні, або ріжний хлам урядово-патріотичного змісту.

Як сиділи вже за столом, я знайомився з ними за-просто, стараючись як найбільше усунути із своєї пер-сони, із свого поводження всяку офіційність. Коли розмова заходила про ціль мого приїзду й роботи, тут була нагода вяснити моїм гостям значення пісні вза-галі, а старо-козацької, української зокрема, та дати не-величку (й непомітну) історичну лекцію про Україну, Запоріжжя й Козацтво. Іноді можна було чути такі репліки: “Ми теж запорожці, й діди наші були запорож-цями”. В своїй уяві вони цілком відрізняли Кубань від Росії. Для них вона була цілком чужий світ, а про Україну казали: “У вас, на Україні.” Можливо, що цьому багато сприяло й те, що вони по більшості несли військову службу не в Росії, а на Кавказі, чи в За-кавказзі, так що до деякої міри їх почуття сепарати-стичні міцніли без жадної пропаганди. Їх дуже вражало те, що я чисто розмовляю по українськи, і частенько який небудь старенький козак на підпитку, ударивши мене по плечу, в захопленню казав: “О, цей пан краще балакає по Запорожськи, ніж ми!” Довіря до мене, на щастя, утворювалось дуже скоро, тому що я не тільки частував, але й сам “пригублював”. Правда, що таке “пригублювання” до кожного (іноді до 40-50 людей) було майже “чаркування”, бо “пригублювати” іноді при-ходилося від 9 годин ранку до 2-3-ї ночі. Перекуска звичайно складалась з тарані (рід сушеної риби), зеле-нини, та іноді сала.

Коли не налагоджувалось співання, і чути було, як на підштовхування сусіда хто небудь каже: “хіба я паний, щоб співати?”, — тоді приходилось вживати трохи хитрощів: переглядаючи уже записані пісні, я починав їх наводити на голос, щоб ніби то перевірити, чи правдиво записано мелодію. Співаючи пісню, я навмисне перебріхував мелодію, робив помилки, — тоді хто небудь з гарячіших спиняв мене: “ні, це не так! Треба от як”, і починав сам співати, другі йому підспівували, я додавав, і . . . пісня полилась. А як пішла одна, тоді пішла й друга, далі третя, а там далі більше, і так з ранку до півночі.

Треба було тільки уміти підтримувати настрій чи анекдотом, чи жартом, чи як іначе, щоб втома не давала себе почувати, бо інакше . . . пауза, піде один до дому, а за ним другий, і справі кінець. Можна собі уявити, як я стомлювався сам! Записування я вів так: за перші два-три вірші у мене цілком витворювалась на папері мелодія з її зворотами. На дальших віршах я схоплював підголоски (чиста імпровізація, яку співак сам не зможе повторити). Іноді бувало так ладно йде пісня, що повторюємо її разів зо два з однаковою охотою. Текст я записував потім, наспівуючи сам мелодію під активним доглядом моїх співаків. Далі в перерві йшли розмови, чаркування . . . нова пісня. І так цілосенький день. Іноді настрої загальний утворювався такий, що вже розходячись вночі, чи під ранок, козаки ще самі співали на вулиці.

А іноді траплялось (от як у ст. Ново-Минській) — так весело йде справа, що приходилось навіть танці бачити. Записував я чумацьку пісню: “Я в дорозі чумакую, та все гроші готую!”, а старенький Кучер, як схопиться зза столу, як вдарить гопака, аж курява пішла по хаті — і дрібушкою, і в гопцаси, і навприсядки, і руками по халявам! Просто сам чорт літає по хаті! А усі ще й жару додають і голосом, і ногами, й

руками! . . . Такого гопака трудно побачити й серед молоді, а Кучеру було тоді під 70 років! Я ледве сам не пішов з ним навприсядки, бо був молодий і дуже любив танцювати сам.

Або в якійсь станиці співають мені “воїнську” (військову) з часів Кавказької війни: “Годі, годі вже тобі Шамель (Шаміль) по горах хвабриться!” Пісня салдатського складу, мелодія маршова з нудовими підголосками, знаменито бадьора, з присвистом, вигуками і т. д.

От, в хвилевій перерві між віршами, Антон Лопух не видержує і каже:

— Ех! от тут би клярінетом додати!

— То чогож! Додавайте, Іван Павлович! — каже хтось.

Іван Павлович і почав “додавати”, та як! Цілком клярнет! Та з якими варіаціями — це треба було послухати! (і це все голосом!).

Взагаліж співучість Кубанських козаків, так прославлена в усій російській армії, була дійсно надзвичайна. Тут виказувалась вся природна українська музикальність, і старовинна хорова традиція. Які чудові, вправні хорові співаки (не кажу вже про знамениті голоси), які музикальні! Треба було послухати отой контрапункт, який вони утворювали під час співу вільно, спокійно, як річ не тільки самозрозумілу, але і цілком природну. Треба було чути ту вражаючу поліфонію (багатоголосість), та поверх усієї маси отой непереривний, що ніколи два рази не повторюється, узор підголоска, неймовірно високого і легкого тенора. Або присвист у маршовій пісні! Аж дух захоплює, наче несе тебе якась непереможна сила в наступ або на батареї якої фортеці, чи в кінну атаку на ворога! Тут можна було відчувати силу пісні, і уявити собі її виховуючу роль для мас! Це страшна сила.

Бували й менти інчого характеру, особливо при пі-

снях історичних. Не знаю, може то мені здавалось, а може відгомін сумних історичних подій жив ще в колективній душі народній, та якимсь містичним способом передавався співаками, але виконання історичних пісень набірало цілком іншого характеру, ніж в піснях військових та побутових. Якась урочистість, якась взнесеність відчувалась в голосах, якийсь особливий сум у співові. Я пильно слідував за обличчями співаків: вони поступенно перемінялись — звичайне, буденне спливало з них, з тягом пісні вони робились сумними, поважними, іноді (мені здавалось) схвильованими, у всякім разі зворушеними. Голоси чим далі ставали більш чулими і виразними. В них говорила загальна душа нашого народу, для якої подія, що оспівувалась, не була мертва сторінка історії, а жива свіжа рана, що стікає живою кровю, і болить правдивим, живим болем. З їх очей на мене дивився сум моєї батьківщини, історія оживала й дишала холодом минулого . . . Іноді мені ставало страшно. Я не прибільшую, бо кажу зараз про “колективний” хоровий голос, звук якого має своє особливе лице, живе й виразне, коли люде, що творять його відчують те “щось”, що не дається до наслідування, але що само собою утворюється, коли ідея опанує душою загалу. Кожного разу після таких духових “подій” я був повний якогось духового тремтіння, що не покидало мене дуже довго, і давало мені настрій іноді на цілі роки.

В моїй роботі мені багато допомогло знайомство з народною піснею, попереднє записування її. Я знав, так би мовити, “загальні схеми” пісні, спосіб її музикального виразу, знав народню музичну мову, звороти її, думки, загальні архітектурні риси ріжних форм: пісні історичної, побутової, ритуальної, релігійної, бойової . . . Так що мені не давало труда схопити головне, і була можливість звернути увагу на цікаві, характерні деталі пісні, без яких вона, як дерево без листя. Це все улекшувало роботу, робило враження на співаків, викликало

довіря до мене, й утворювало вигідний психологічний ґрунт для передачі пісні в мої руки: співаки бачили, що я кохаюсь в цих мелодіях, знали, що буде записано найменшу дрібничку, а через те й старались віддати пісню як найкраще, нічого не пропустивши.

Памятаю, як в станиці Дерев'янківській старенький козак Денисенко, років біля 90, співав мені історичну "Чайку" Чорноморську (козаки розрізняють "Чайку" Запорожську, Чумацьку і Чорноморську). Це була пісня-дума, й мала всі риси думи-фіоритури, голосові пасажі, фермати і т. д. За один вірш я схопив усе це на ноти і відспівав Денисенкові. Треба було бачити, в який захват він прийшов: на очах заблестіли сльози, голос затремтів, і пестячи мене по плечу рукою, він схвилювано каже мені: "так, так синашу! Так! . . ." А потім трохи згодом: "Ви вибачте, Ваше Благородіє, що я Вас зову сином, у мене самого сини полковниками, а внуки осавулами!"

Або Максим Шутько 97 років в станиці Новотитарівській! Голосом старечим, тихеньким, мов шум трави, витягує мелодію: "Славне було Запоріжжя", так що мені приходить нагадати до нього, наставляючи вухо, щоб чути. Враження, наче в ночі на могилі чуєш з під землі голос . . . "зруйнували Запоріжжя, забрали клейноди, зробили козаченькам великі скорботи . . ."

Не можу без хвилювання згадати його пісню напів-символічну, напів історичну: "Ой, від низу до вершини сімсот річок щей чотири, та всі вони в Дніпр упали, Дніпру правди не сказали", як "жалувався Лиман морю, що узав Дніпр свою волю . . ."

На словах — "орел летить — крильцем дзвенить, коник біжить — земля движить" голос міцніє й зноситься вгору, тремтить жалібно, схвилювано, зворушуюче, так тужливо, що нема слів, щоб передати і змалювати!

Багато зворушуючих ментів пережив я. Доля дала мені найбільше щастя — балакати наче в якомусь мі-

стичному тумані з самою історією, чути, як беться серце всієї нації, сама моя батьківщина шепотіла мені на вухо усі свої жалі, свої образи, свої скарги, свої сподівання. За це я дякую моїй долі! Це просвітлило мій розум, дало національну силу моїй душі, національно ушляхотнило моє серце й навіки спрямувало мою життєву працю. Дійсно, я потім в життю перейшов багато спокус, включно по той “шмат гнилої ковбаси”, але пісня рятувала мене. Вона рятувала мене і персонально. Вона стала нарешті єдиним, чому я служу і вклоняюсь, як моїй святині.

Пройшов один місяць, а я набрав пісень на цілий збірник. Умова була така, що пісні повинен друкувати уряд Кубанського Війська. Руденко, правда, пропонував мені поставити справу, як з Бігдаєм (що перед тим збирав пісні, досить невдало записав, а обробляв під диктат італійця Еспозіто, капельника в Куб. Війську): військо видрукувало їх на свій кошт, а продавало на користь Бігдаєві, яко нагороду за збирання. Я відмовився від такої постановки справи, а виготовувавши до друку збірник, передавав його у власність Війська.

Тож треба було негайно засісти за перший збірник пісень, щоб відвезти, та отримати гроші, які мені належались на видатки по збиранню пісень. За місяць опрацював для друку одноголосний збірник пісень (перший), і поїхав в Катеринодар. Приходжу до Руденка, а той питає: “Що, Ви ще не їздили?” — “Ні, кажу, їздив, зібрав і уже виготовив перший збірник до друку!”. Він був дуже здивований таким “урядовим” відношенням до “урядової” справи. Глянув на годинник і каже: “біжіть швидче до Отамана, поки не пізно, та віднесіть йому цього збірника. Там дайте для підпису оцю “асигновку” — і подає мені асигновку на 600 карбованців — 100 за місяць і 500 за літні витрати по збиранню. Це була майже половина мого учительського утримання за рік. З радістю полетів я до Отамана (був тоді Наказним Отама-

ном генерал Малама. Після нього — Ген. Бобич, з Кубанських козаків, який ставився дуже прихильно до збирання козацьких пісень). Хоч “прийом” уже й закінчився, але він прийняв мене у себе в своєму помешканню. Був не менш здивований швидкою роботою, підписав мені асигновку і сказав поспішити до Казначейства, аби одержати гроші. Була уже перша година. Не гаючись ні хвилини, я побіг до Казначейства і одержав повну кишеню грошей. А у вечері на залізничному дворці замовив у буфеті собі таку катлету, що ледве містилась на тарільці, а чарку таку, що й собака не перескочить.

Так почалась моя люба праця — збирання козацької пісні. Три роки, що-літа я їздив зі станиці в станицю і збирав крапельки кольосального матеріалу, якого вистарчило б на десятки років збирання. Може мені вдалось би зібрати й більше, ніж пощастило (біля тисячі), але зміна Отаманів, які то відміняли, то знов постановляли “продовжувати збирання” пісні, перешкоджали спокійній роботі, а через три роки новий Наказний Отаман — російський генерал Михайлов зовсім замкнув кредити на цю справу.

Мої екскурсії на Кубань продовжувались на протязі трьох літ — від 1903 до 1905 р. Перші дві екскурсії зробив я сам, а останню в товаристві Павла Доброгаєва, — мого приятеля і товариша по службі в Київській Семинарії. Взяв я його до запису слів підчас співу.

Багато гарних і поетичних ментів пережив я в цих подорожах (помимо музичних вражень). Приємно було почувати себе вільним, не обтяженим якимось певним маршрутом, чи обмеженим часом: їдеш куди хочеш і коли хочеш, зістаєшся на місці стільки часу, скільки забажається, — багато було самих ріжноманітних вражень. Всього, звичайно, не можу пригадати, але деякі картини так врізались в пам'ять, що й досі наче живі стоять передо мною.

Гарячий степовий день, сонце просто лютує, але ві-

трець іноді набігає й прохолоджує спеку . . . Налітає він з тих нив, які золотим морем тягнуться без кінця й краю навкруги, і приносить такі пахощі, про які не може собі скласти уяви той, хто ніколи не був в такому степу, прохолоджує мокре чоло. Коні біжать швидко. Від спеки мило з них клубами падає на землю. Ось щось зачорніло в далечині, — цілковито наче чорне море, по якому ходить біла хвиля. Наближаємось . . . — лан пшениці “абі-сінки”, чи “ефіюпки”, як її тут звуть: чорнй колос і біла солома. Коли вітер її хвилює, мається враження, що по чорній воді ходять білі хвилі . . . Неймовірна краса! Де-не-де видно куріні-пристановище хазяйнів, що виїхали працювати на ниву. До станиці ще верстов з десять. Спека поволі упадає, вітрець свіжішає, сонце схиляється до заходу . . . Трави по боках дороги, маса польових квітів, лани пшениці починають пахнути ще більше. Вдалечині на обрію наче синій туманець заволікує жовто-золоте тло поля, а в світло- блакитному небі виясовується здоровенний повний місяць. Він давно уже там стремів, але за морем блиску на землі його й досі не було видно. Чим далі, тим якось густіше стає сонце, більш тяжке, більш червоне, і нарешті поринає в червоний густий туман, таке велике, оперезавшись тоненькою смужечкою хмари . . . Спершу видно його половину, далі менше й менше, нарешті спалахнув його краєчок червоним вогником, і воно зникло . . . На землі ще довго бродять різно-кольорові відблиски, поки все не набере темно фіолетового кольору, небо стане глибше й темніше, місяць засяє у повній своїй красі. На деякий мент перед тим стане так темно, що дорога впереді здається білим килимом, простеленим серед пахучих трав. Це триває дуже не довго, хвилин пять-десять, а потім все цілком в чарах чудової степової ночі. . . Те що було золоте—тепер біле, те що було зелене — тепер темне, майже чорне, а що було біле, — стає ще біліше, та близьке, що здається воно отут, біля тебе . . .

Від самого заходу сонця мене мучить мельодія: “За тучами, за хмарами сонечко не сходить” . . . Якийсь сум налягає на душу. Чогось згадується Київ, ті, кого я так люблю, й кого там залишив недавно, чудові ночі на Дніпрі, і . . . хочеться летіти туди, хоч як тут гарно . . .

Годин в 11 ночі приїздимо у станицю до “Общественної Квартири” — себто до будинку, де зупиняються різні урядовці. Такий будинок наймається для цієї цілі у якої небудь вдови, котра бере на себе й обов'язок годувати проїжджаючих начальників по встановленим урядом цінам. Але будинок, до якого мене підвіз візник, трохи не схожий на якусь там “Общественну квартиру”. Це чудовий панський дім з біленькими колонами на фронтоні, столітніми липами, які вкривають його пишним колюмбарієм. За ворітьми простягся величезний садок. Я вхожу на високий ганок і бачу, що на дверях висить дзвінок, — це уже не по станичному, — дзвоню. Виходить якась досить літня пані і просить мене до покою. Візник вносить за мною мій невеликий і досить брудний куфер. Сам я подібний на чорта від куряви. Вхожу . . . і остовпів. Передо мною велика заля в стилі ампір: починаючи від карнизів та стелі і кінчаючи останнім стільцем все стильове й старовинне, наче музей! Цю схожість найбільшує надзвичайна якась музейна чистота: підлога блищить, зеркала блещать, ні на чому ні пилинки. А я . . . брудний мов чортяка. Коли б не біленьке ліжко (як видно дівоче), що притулилось за стильовою ж занавіскою, то я подумав би, що помилився адресою. Служниця вносить все до вмивання, але я кажу їй, щоб миску з збанком поставила на дворі. Просто ніяково починати на такій підлозі мити свою брудну парсуну. Мені приносять чай, після якого лягаю і зараз же засипаю мертвим сном. На ранок таж служниця приходить і просить мене пити чай у сад. Виходжу на двір — чудовий, ясний, сліпучий, бадьорий літній ранок. Садок столітній: липи, дуби, ясени, яблуні, груші, а між ними вишні, черешні — усе такого

зросту, який можна бачити тільки на благословенній Кубанській землі. Під столітньою липою за чайним столом сидить таж дама, що зустріла мене вчора, а біля неї дві гарненькі панночки. Стіл круглий, біла скатіртъ, ясний самовар, багато всілякого варення, ріжних булочок, коржиків, хрустів, чудове масло, сметанка в молошнику, в тяжкій хрусталевій цукорниці блищить блакитно-білий цукор “рафінад”, а рядом на весь стіл пахне жовтий мед . . . А до того шей мила компанія! Чиж треба ще чого, щоб забути про ціль подорожі! Пробалалаки ми до самого обіду. При обіді я не міг одмовитись від “по одній не закусяють”, а потім ліг спати, і тільки увечері почав свою справу. Не памятаю, щоб що небудь важне мене там тримало, але пробув я там днів зо три . . . Не памятаю також назви теї станиці.

А от станиця Криловська. Попадаю до попа Розанова, брата моєї товаришки по службі в Ставрополі. Приходить Отаман станиці, товстий полковник; за ним молодий дяк, тільки що скінчив Семинарію; далі отаманові дочки, гарненькі панночки, і . . . починається. До того ж у мене дуже успішно йде збирання пісень у цій станиці, так чого ж? Хіба не можна дати собі відпочинок?! Скільки днів і тут промайнули непомітно. А далі знов зранку до вечора робота, іноді аж одурієш.

Не памятаю в якій станиці: приїхав я у день. Спека така, що хоч кричи. В будинках зачинено всі віконниці. станиця наче вмерла. День тягнеться довго, довго. Нарешті в годин шість почали дзвонить до церкви. Пішов і я до церкви в надії познайомитись з попом, та навести справки відносно музикальності цієї якоїсь чужої для мене станиці. Попав я вже на самий кінець служби. Бачу, молодий попик, видно недавно скінчив Семинарію, до того ж має гарного тенора, — певне не чужий до музики. Вийшов він з церкви й ми познайомились. Звався він О. Данилевський. Був дуже приємно вражений тим, що я теж з духовного коліна. Стоїмо, балакаємо. А далі він

каже: “Чого ж це ми на вулиці балакаємо? Ходім у мою “хіжину” ” (дім). Щож, як ходім, той ходім. Приходимо до гарного кам'яного будинку з великими в одну шибу вікнами. Увійшли в передпокій, і я бачу, що ця “хіжина” зробила б честь найкращому містові: підлога паркетна, чудовий фортеп'ян, гарна хрустальна люстра, такіж хрустальні “бра”, меблі темно-червоні, шовком оббиті, на стінах гарні гравюри . . . Виходить гарнісенька молода попаденька, і виявляється, що училась в Ставропольській Духовній Школі, де я зараз учителюю. Звичайно знайшлись спільні знайомі і . . . знов “пішло” . . . Свою справу з піснями я зробив за два дні, а висидів там тиждень: скільки раз не збирався сідати на коні, а опинявся у хазяїна за столом. Нарешті всього цього було мало, і всі ми разом поїхали в город Єйськ “догулювати”. Поїхали так: я й піп на його рисаку, дяк і учитель та ще хтось такий, не пригадую, на моїх урядових конях. Приїхали в Єйськ над вечір і пішли зараз же в якийсь городський клуб слухати оперу “Фауст”, яку захожі артисти ставили в костюмах, але без декорацій. Що це був за “Фауст!” Досить сказати, що на сцені стояв один кущ, а Зібель грав натовп студентів і всю ярмарку, та співав сольо усіх хорів. В антрактах усі ми ходили (кажу ми — ті, що приїхали і їхні знайомі Єйські, різні купці, адвокати, нотар, — загально людей з десять) в буфет пити коняк. Я думаю, що за три перерви випито було не менше пяти пляшок коняку. Коли прийшлося платити, і я поліз у кишеню за своєю часткою, то виявилось, що нотар (Нікітін) заплатив за всіх і утік: то був його улюблений жарт — от пе з ким небудь та слідкує за партнером, чи той дуже мнеться на великі замовлення, а потім вийде в другу кімнату і заплатить сам, а далі з задоволенням спостерігає, яке це зробило враження на того. Ну, звичайно, що на нас це зробило враження найкраще! Так що коли пішли потім в садок вечеряти, то вже були майже “готові”.

На другий день тією ж компанією поїхали ми з

Єйська в станицю Довжанку, куди треба попові до благочинного — Отця Чорного. Мені ж все дно, в якій станиці збирати пісні, чи в Довжанці, чи в якій другій. Довжанка стоїть над Азовським морем на вузькій косі Довжанській, в самому високому розі Азовського моря з правого боку. За станицею ця коса поступенно звужується до ширини не більше 15-20 кроків. У благочинного Чорного ми добре погостювали, мабуть днів теж зо два. Памятаю перший день поїхали ми купатися на косу. Був низовий вітер, і з одного боку коси була велика хвиля, а з другого боку цілком спокійне море. Коли нам надоїдало боротися з хвилею, ми перебігали на другий бік у тиху воду. Сам отець благочинний не хотів купатись там де хвиля, а пішов на другий бік у тиху воду. Забрів він у воду по груди. Враз, як закричить, та до берега! Ми усі повискакували з води й побігли до нього. Виявилось, що величезна згряя “бичків” (риба) ховаючись від хвилі, заплила на цей бік коси. Отець благочинний попав прямо у гущу, і одна здорова рибина упялась йому у ногу (присмокталась). Було досить весело. Всі називали о. Благочинного пророком Іоною. Після купання добре померзлі сіли за стіл до чарки. Як раз починався сезон дову риби. Тут звичай такий, що першу рибину з першої “тоні” несуть в дарунок попові. На цей раз була чудова севрюга-“ікрянка”. Отож розпоровши її, попадая добула великий полумисок свіжого кавяру, посолила його злегенька, а зверху притрусила кропом, зеленою цибулькою та ще якоюсь зелениною. Боже, що то за “закус” була до чарки, — я й досі згадую! Від попа Чорного мій отець Данилевський поїхав знов у Єйськ “відграватись” у карти, а я інчим шляхом попростував на Кушівку до найближчої станції, по дорозі обїзджаючи станиці. Це було верстов з п'ятидесять, а може й більше. Цим я закінчив свої справи на це літо. В Ставрополі я уже одержав від мого попа листа, що він у Єйську не тільки вернув програні 1000 карбованців, але ще й виграв біля 500 карб.

На друге літо я забрав з собою у подорож мого приятеля Павла Доброгаєва. Робота йшла легше тепер, бо він записував слова, а я мелодію. Ми швидко справлялись у двох і могли набірати більше матеріалу, крім того було й веселіше. Багато цікавих пригод нам трапилось і в цю подорож. Записати все нема можливости. Памятаю напр. таку картинку. Ми приїхали перед вечером у якусь станицю. “Общественная квартира” була в хаті у якоїсь кацапки-старообрядки, яка зразу ж підняла крик з приводу того, що ми куримо тютюн в хаті. Це нас розізлило, а найбільше те, що вийшли усі тутки, а крамниць не видно було нігде. Ми вирішили піти пошукати крамницю. Вийшли з хати: перед нами розіслалась велика чотирикутна площа з церквою посередині. По боках якісь мертві з зачиненими віконницями домики. Кругом ні душі, наче усе вимерло. Тільки чутно стук з цвинтаря, бо церкву направляють. Ми пішли кругом цього чотирикутника, щоб як небудь розважиться, в надії знайти в бокових вулицях крамницю. Проходимо один дім—мертво, другий—мертво, але в якомусь бачимо: на ганку сидить гарненька панночка і щось читає. Я кажу: “Це попівна; вчиться вона у Ставрополі або Катеринодарі в 4, або 5-й класі, а читає вона Лермонтова”. Отак собі посміялись і пішли далі шукати крамницю. Не знайшли, і настрій у нас цілковито упав. Вернулись знов до своєї хати . . . В хату не хочеться йти, щоб не бачити хазяйку-старовірку.

— Ходім хоч до церкви, побачимо, що там роблять. . . Добре було б, коли б піп запросив на чай у вечері, а то що й робити! —

Отак, балакаючи, приходимо до церкви і бачимо там, наче нарочито, попа з козаком (потім виявилось, що це Станичний Отаман), — оглядають церковну баню з середини. Підходимо і знайомимось. Піп не дуже то привітно поставився до нас, хоч як ми не старались йому подобатись (може покличе на вечерю!). Ото ж ми його “розбалакуємо”, а сами один одного шарпаємо

за рукав, та ледве не порскаємо від сміху, що наша справа не вдається, і що чаю нам сьогодні так і не пити. Мабуть з годину ми “розбалакували”. Уже й з церкви на вулицю вийшли, уже пройшли пів площі, а він, сякий такий, не просить до себе, тай край! Я бачу, що у мого приятеля, як і у мене пропадає настрій балакати довше. Нарешті ми стаємо і починаємо прощатись. Тоді піп якийсь знехотя каже: “Може б зайшли на шкляночку чаю?” Ми теж трохи помявшись . . . “Щож можна, у нас сьогодні немає роботи, бо збори замовлено на завтра”. Отак розмовляючи прямуємо до . . . того самого будинку, де сиділа панночка з книжкою. Я глянув многозначно на свого приятеля, і настрої у нас зразу покращав. Входимо. Піп знайомить нас з тою ж панночкою, що ми бачили на ганку, потім з попадею, а далі з подругою доньки, що прийшла до неї, а також з учителькою. Тут же була, як водиться, стара тьотя, і ще якась “старушенція”, досить трухлява. Таким робом ми опинились в “дамському” товаристві. Зараз же ми розказали панночці, що думали про неї, коли йшли біля її будинку, і виявилось, що вона дійсно учиться в 5-й класі Єпархіальної школи, і що вона читала Лермонтова! Просто наче в око стрілив! Це надало нам ще більш гарного настрою. До того ж ще знайшлись загальні знайомі з учительського персоналу в Ставрополі і Катеринодарі. Атмосфера встановилась сама дружня. Видно стало, що ми вподобались, та й . . . дочка на виданні! Це нам стало ясно, коли ми глянули на стіл до якого нас запросили на “скромну трапезу”: чого тільки не було на тому столі — кілометрів два довжини! Ми аж здивувались, як глянули на цілий стрій пляшок! Як сіли за той стіл, то не вставали до годин чотирьох ранку. А як ішли додому, то нас запрошували, аж умлівали: Приходьте ж завтра на обід, — ми без вас і за стіл не сядемо! Я не знаю, скільки разів прийшлося сидати нам за той стіл, але пробайдкували ми

цілий тиждень у тій станиці. Вже й фотографію брали “родинну”, так що як глянути, то це не гості, а самі найближчі родичі; вже й наобіцяли, що ще раз приїдемо в гості (уже прямо з Києва), і в альбом панночці писали якісь вірші на спогад, та з-окрема обіцяли (кожний окремо), що будемо писати, — як відїдемо. Взагалі провели час знаменито. У мене й досі десь у Києві є та “родинна” фотографія. Піп звався о. Петро Мединський.

Або друга картинка. Підїзджаємо до станиці Старо-Ниже-Стеблівської. Це майже в самому кутку, недалеко від моря, на річці Протока — рукав Кубані. Їдемо ми в Ачуїв, щоб набрати там “Забродчеських пісень”*) від рибалок, тай до того ж попоїсти знаменитого Ачуївського кавяру. Для цього треба їхати через Ст.-Н.-Стеблївку, а звідти коли не баркасом по воді, то кіньми: очеретами кілометрів мабуть з сорок в бік, а потім по березі моря до самого вже Ачуїва. Сама станиця Старо-Ниже-Стеблївка стоїть у низині, так що до неї треба підїзджати довгою загатою, прокладеною на болоті. Якраз тоді цю загату поправляли. Коли ми приїхали на “Общ. Квартиру”, то знайшли там інженіра, який поправляв цю дамбу. Картина була досить цікава: у великій напів-темній і страшенно гарячій залі, такогож стилю “ампір” — про який я казав вище, з старими меблями часу Олександра І-го, та Декабристів, горіла одна єдина свічка — сидить за столом хмурий, розпатланий чоловік літ під пятьдесят. Перед ним “батарея” пляшок, різні перекуси, а біля столу, на кінчику стільця, як горобець на гільці, висить “підрядчик”.

*) “Забродчеські пісні” — це старий термін, ще з князівських часів 10-13 стол., які творились “забродчиками”. Тими забродчиками були й князі “берладники, або ізгої”, що опинювались на вигнанні в українській колонії Тьмутаракані — тепер Тамань на Кубанщині й там такі князі після Мстислава Влатного навіть панували.—О.К.

Інженір непристойно його лає, не звертаючи ніякої абсолютно уваги на нових людей, які тільки що увійшли у хату. Ми розіклали свої речі, і коли він перестав лаяти того “підрядчика”, підійшли й познайомились. Стиснувши нам руки, він мовчки показав на місце на канапі, де ми й сіли, а сам гукнув на підрядчика, щоб він “злітав”. Той, мабуть у чомусь провинився, бо дійсно “злетів” з свого місця мов птах і в одну мить зник. Поки ми випили по одній, підрядчик з’явився, як з під землі, з новою великою кількістю пляшок та нових перекусок. Не тратячи часу на розпитування, хто ми, звідки і для чого сюди приїхали, просто приступили до випивки й закуски. В хаті стояла страшенна задуха, бо вікна не відчиняють на день, щоб не набрати спеки, а залізний дах так нагріває повітря в хаті, що за цілу ніч воно не може прохолодитися. Після випивки людина не може спати в такій духоті, щоб його на завтра не винесли на могилки. Від духоти серед ночі я скочив, мов божевільний, і почав переносити своє ліжко на ганок. Мій приятель, лаючись, що я його розбудив, поміг мені, і ми перетягли все на ганок, розбудивши великого пса, що на ланцюгу, який, як почав гавкати, то так і не переставав до ранку. Ніч була ясна, як день, повний місяць плів у чистому небі. Я ліг у ліжко, закутався вовняною ковдрою з головою. Не ввів я, ковкнувши свіжого повітря, заснути мертвим сном, як враз скочив мов опечений. Глянувши на ковдру, я побачив, що вона стала цілком сірою, та й до того ще й ворухиться: то була хмара комарів, які обсіли і через товсту ковдру тяли мене. Все тіло на мені горіло вогнем. Прийшлося бігати по двору та обмахуватись, чим міг. Комарі ж лізли просто у вічі, в рот, в ніс, в уші, і брєніли, брєніли . . . Здавалось, що увесь світ співає комарину пісню. Поруч зі мною вздовж двору на ланцюгу бігала ота страшна собака, рвала ланцюг, та ганялась за мною . . . І так до самого ранку!

Я так спокутував оту гульню з інженіром, що й досі памятаю.

Як тільки на світ Божий заблагословилося, ми були вже на ногах, пили чай, лаяли на чім світ стоїть і станицю, і Кубань, і пісні, і себе самих, що залізли в це болото. У полудень були збори співаків. Нічого цікавого ми не знайшли. Баркас, яким треба нам їхати, повинен був прийти на завтра, але терпіти комариної муки далі не можна було, і ми вирішили їхати очеретами сорок кілометрів на конях. Нас запевнили, що можна безпечно проїхати, бо вітер дме з моря, так що уся комарня відноситься вітром далі, на сушу, і в очеретах більш менш вільно від них. Зараз за станицею впірнули ми в море очерету. Дорога йшла наче лісом, попереду видно було тільки прогалину, збоків же хвилювався очерет наче море. Очерет був такий високий, що нас з кіньми не було видно в ньому. Комарів дійсно не було, бо вітер був досить міцний, і всю цю погань здувало кудись далі від нашої дороги. Їхати було добре: не душно, дорога м'яка, коні біжать добре . . . Серед невимовкаючого шуму очерету чутно було, як у ньому іде життя, невидиме для нашого ока: кричать дикі курочки, деркочуть качки, реве бугай, десь щось хлюпочеться в невидимій воді . . . Весь очерет повний дичиною. Її було стільки, що мій приятель аж чуба рвав, що не захопив з собою рушниці. А над головами щораз пролітали цілими зграями дикі лебеді. Раз перебіг дорогу дикий кабан . . . Навіть я сам почув себе мисливцем. Нарешті дорога повернулася в якийсь канал: на скільки кілометрів вода, а з боків очерет. Не бачилось кінця цьому всьому. Враз несподівано коні підняли голови, побігли якомсь прудкіше, вітер збільшився, крутий зворот . . . і ми вилетіли на беріг моря! Не можна змалювати, який несподіваний контраст після душних очеретів! Перед нами синіла безконечна далечінь си-

ньої води, блищала під сонцем так, що трудно було дивитися.

Вітер грав білою хвилею і від цього весь красвид набірав якогось радісно-тривожного характеру. Ще один зворот, і ми спустились з ґрунту на пісок, твердий мов паркет, і рівний, рівний . . . Одно колесо майже чіпає воду, друге біжить по чистому, мов виметена підлога, піску. Вогкий, солоний, свіжий вітер бе у лице, й пахне морем; попереду десь далеко, далеко іскриться на сонці церква Ачуїва, збоку шумить вода, з другого очерета . . . Коні підняли голови, розпустили по вітру гриви, візник встав на рівні ноги, крикнув . . . і ми понеслися у радісному гальопі, аж дух захватило! Хочеться співати, кричати, самому бігти разом з кіньми. Пролетівши так кілометрів з п'ять, припинили гальоп і поїхали звичайним бігом. Нарешті підіхали до якихось не то хат, не то курінів, що стояли на березі в очеретах. Візник нам пояснив, що це “Рибний завод Калашнікова”, і що тут можна відпочити та потрапити коней. Так і зробили. Ми піднялись на беріг і віхали в щось подібне до двору — між хатою й забудовами (ніякої огорожі не було). Тут жив цей Калашніков з своєю родиною, та робітниками-рибалками. Весь же цей хутір звався “Рибний завод” через те, що тут не тільки рибу ловили, а й обробляли її: коптили, солили, робили кавяр, вялили балики і т. п. Нас зустрів сам хазяїн — середнього віку і такого ж росту, кремезний чоловік у піджаку, капелюхові і штанях, запущених у чоботи. У цій пустині він радий кожному, хто його відвідає. Зараз же замовив самовар, а на стіл поставив чудового балику, та скільки чищених “рибців”, а в полумиску брус чорного, як земля, масного кавяру. Вибачився, що горілки не має. Але вона була у нас, так що обід вийшов на чудо. Цікава штука вийшла з кавяром. Ми почали його брати потрошки на хліб, як люксус. Хазяїн побачив це і навчив нас їсти кавяр так, як вони його їдять,

себто: відбатував собі шматюру в палець товщиною, а в три шириною і почав його краяти у себе на тарільці, мов би сало. Попробували й ми, — дійсно чудово! (тільки потім нам трудно було відучитися від такої дорогої для кишені звички).

Через пять років над цим чоловіком стряслась така біда, якій нема назви. Якось весною на морі сталась страшна буря, і воно ринуло на беріг, змітаючи перед собою все. Знищено було тоді безліч хуторів, хат, курінів, "Рибних заводів". Погибло багато народу. Про цього Калашнікова я читав, що він успів зробити собі плота, на якого посадив жінку, дитину й швагрову. Буря носила його тиждень по морю. Коли пліт прибило до берега, то на ньому було три трупи: замерзла дитина й дві жінки, а чоловік божевільний . . . В Київській Опері давали концерт на користь ушкоджених цією повинню. Я й не гадав тоді, що співатиму панахиду по людині, в хаті якої я їв хліб, сіль! (Концерт, як нарочито був Духовний).

У вечері тоді ми приїхали в Ачуїв. Ачуїв лежить на півострові, в гирлі річки Протоки. Одним боком виходить він в море, а другим розклався по березі річки. Колись це була Вапорожська фортеця, побудована після взяття Азову Петром І-м. Зараз це навіть не село, а малесенький хутір з хатками (може з пять, або шість) для рибалок, конторою, клунями для сушення риби, та гарною невеличкою кам'яною церквою. Поміж церквою й конторою величезні пивниці для риби і кав'яру (колись були для пороху). За церквою старий вал.

На великий жаль, самого управителя не було дома, поїхав в Катеринодар, а був його заступник. Нам одвели помешкання у старій конторі. Чого там було досить, то це мух! Просто волосся на голові ставало, коли глянути на стіни: все наче пострілене дробом і напів чорне, а на вікнах їх міріяди. У воздуху душному і затхлому (вікна зачинено цілий день) стоїть непере-

стаюче гудіння від цих мух. Просто страшно стає. Ми замовили вечерю, а самі пішли на прохід на двір, поки ті мухи поснуть. Вернулись в хату, як уже стемніло й мухи спали. Засвітили паршиву нафтову лампу. Подали вечерю — юшку з севрюги. Зварена вона була примітивно, не смашно, без перцю, взагалі без всякої приправи, а через те, що зверху плавало на два пальці риbachого товщу, то їсти її було майже неможливо. Напились чаю тай полягли спати, умовившись з хазяїном, що нас завтра баркасом (човном) повезуть у "Забродчеську Слободку", де ми, можливо, знайдемо "забродчеських" пісень, коли тільки застанемо кого з рибалок. Полягали спати. У ночі розгулялась така буря на морі, що затопило Ачуїв до самих пивниць і церкви, що стоїть на горбі. Мій приятель бігав дивитися на цю бурю, але я був стомлений і спав, як убитий.

На ранок ми вирушили баркасом (великий човен) в "Слободку". Треба сказати, що це за баркас, та як ним їхати. Цей баркас посилається кожного ранку уверх по річці, щоб забирати від рибалок спійману за ніч рибу. Від моря вгору по Протоці та Кубані кілометрів на сто (докладно не знаю) тягнеться риболовний терен Кубанського війська, урядовий; далі вверх рибальство здане в руки приватних осіб на рент. Через кожні пів кілометра річка перегороджується сіткою, яка має посередині величезну вершу, сажнів, не збрехати, зо три довжини. Сюди попадає за ніч риба, що йде вгору по річці. Ця сітка і верша коловоротом піднімається, і звідти вибірають рибу на цей баркас, та відправляють в Ачуїв. Таким робом цей баркас іде вгору по рибу що-дня по річці кілометрів на п'ятнадцять аж до Слободки. Двигати його веслами не можливо, він дуже тяжкий, а річка дуже швидка. На цей же раз після дощу вона була надзвичайно швидка й бурхлива. Я дуже здивувався, коли нас посадили в цей баркас, а весел, чи гребців не було видно. Виявилось, що бар-

кас потягнуть кіньми: від шогли було протягнуто мотузок аж на той бік річки; до того мотуза припасовано штильвагу, в яку впряжено одну чи дві коняки, — вони й тягнули баркас проти води угору. На тому боці стояли густі очерети, коней не було видно, а тільки чути, що хтось поганяє їх, щось шелепается у воді, тоне, і знов вибирається на міцний ґрунт. Мотузок від шогли нагинає очерет нижче, то ще нижче. Мабуть, такий спосіб плавання був тут ще від самого Запоріжжя і з того часу ніскільки не змінився на краще. Отак ми бовтались годин зо дві, поки не приїхали у ту “Забродчеську Слободку”. Питаємо про людей, — нікого дома нема, усі на рибальстві. Ми повинні були їхати нізчим назад. Зате нам пощастило бачити, як вибірають рибу, а потім як готують кавяр. Коли наш баркас рівнявся з коловоротом на березі, він зупиняв хід, коловорот починав працювати, піднімаючи сітку з вершою. Я здивувався, яка вона була велика, здавалось, що витягнуто на мотузі невеличку хату. Сама верша мала три або чотири відділи. У деяких вершах, що витягали при нас, було багато риби, в деяких не дуже. Були це севрюги аршинів по півтора-два довжини; їх тут же в баркасі добивали молотками по головах. Але не всі були добиті, і одна так ударила мене хвостом по нозі, що я потім днів зо два кульгав.

Над вечір ми добрались до Ачуїва, й почали вивантажувати рибу на помості великої будівлі біля води. “Ікрянки” відкладали окремо, і тут же пороли їм живота, та витягали мішечки з кавяром. Не дуже достиглий кавяр брали на “Паюсну ікру”, а добре вистиглий на “свіжу”, “Паюсна ікра” (кавяр) просто солився, вкладався в полотно, і пресувався. Потім складався у бочонки та відправлявся у Москву. (Все було закуплено на два роки вперед). А вистиглий, “свіжий”, солився особливим способом. Мішечки розрізувались, зерно випускалось у чистенький дерев'яний шапличок, потім наливали його

спеціально чистим “тузлуком” (солена ропа). Тут спеціальний “засольщик” (чоловік великого досвіду й практики) сидів і мішав його рукою, випробовуючи на пальцях, чи досить напухли зерна. Таким робом свіжий кавяр при засольці випробовується не на язик, а помацки. Для мене це було нове й цікаве. “Засольщик” був старий кацап, подібний на Святого Миколая. Він одержував в ті часи 200 рублів на місяць!

Після “засолки”, яка триває не більше півгодини, цей кавяр зливають у спеціальні бочонки, і . . . знов відправляють в Москву (чорт би її взяв!). Отже, ми не могли тут не тільки попоїсти доброго кавяру, але навіть купити його, тоді як в Катеринодарі за два карбованці можна було мати не тільки свіжий кавяр, але навіть “жировий”. (Це спеціальний делікатес: добре не розвинені кавярові подушечки, на вигляд мають схожість з галушками, але чорні, й обкладені жовтим товщом).

Не здобувши жадної пісні, не купивши, і навіть не покоштувавши кавяру, ми повинні були їхати назад. Дочекались ми пароплава з Катеринодару, тай рушили з пустими руками далі.

Тепер простували в станицю Славянську. Їхати було цікаво: Кубань була в повній повіні (вона розливається літом, коли в горах тане сніг), краєвиди навкруги чудові. Не памятаю вже яким побутом, але перше ніж потрапити в Славянську, яка стоїть над Кубаню, ми попали у Полтавську, яка стоїть далеко від Кубані, цілком на суші.

В Полтавській станиці прийшлося нам ночувати, і ми, замовивши збори на ранок, пішли пройтись по станиці, та забрели до церкви. Церква камяна початку минулого віку. Ми зайшли на цвинтар, щоб краще її роздивитися, коли чуємо в “сторожівці” хрестять дитину: дяк співає “Єлиці”, піп бубонить, дитина кричить . . . На велике здивовання в попові я впізнав одного

з киевських семинаристів на років два нижче мене. Він зараз же забрав нас до себе на чай, і ми весело провели цей вечір. На другий день були збори і записування пісень.

Зібрались співаки на диво гарні: музикальні, з добрими голосами, не дуже старі, але й не молоді. Набрали ми пісень багато, справа пішла зразу ж успішно. Всі, як виявилось, були щирими до чарки, а ми з приятелем були в доброму настрою, й через те усе закінчилось дуже весело. Тут нам (а ми йому) сподобався один старий козак у білому чекмені (рід козацького убрання) і в картузі (чого козаки не носять), з хрестом св. Юрія на грудях, та з Скобелівськими бокобородами на симпатичному обличчі. Нам він здавався не менше сотника, чи урядника (осавул). Ми йому теж сподобались, так що він просто не знаходив слів, щоб виказати нам симпатію та увагу: “От, бісової душі, хлопці! Як же Ви мені вподобались”! Став нас запрошувати їхати до нього в Славянську станицю погостювати: “Там я собі маю сяку-таку халупу, — виспатись, та заховатись від дощу є де. Тільки, вибачте, у мене жінка такий чорт, старий, та лайливий, що люди десятою дорогою обходять мій курінь. Але ми її якось укоськаєм. Знайдеться й чарка, та шматок чогось закусити . . . ” Ми — згоднілись, — і на другий день після “генеральної” випивки (вже по записуванні пісень), рушили на моїх конях в Славянську. Дорогою розбалакались. Він служив ординарцем у генерала Скобелева, як той воював в Закаспії, а хреста має за взяття фортеці Кушка. Враження робив всетаки не простого козака, хоч і вдавав з себе найпростішого. Віхали в станицю . . . “Он де моя халупа”, каже він, а ми підїзджаємо до чудового, критого залізом дома в темному садку за високим тином і височенними ворітьми. Зза воріт ціла змара собак гавкає, як не сказиться. Візджаємо у двір, — очі витріщили: цілком садиба дідича. Чудовий

здоровенний будинок з колонами, величезними вікнами, уставленими вазонами. Навкруги двір з чудовими забудовами, конюшнями, возовнями, клунями. Хазяїн скочив з брички і почав гукати. “Агов! Де ти, стара чортяко! Вилазь на світ Божий, я гостей привіз! Подивись, що то за хлопці, чорт би їх взяв разом з тобою! Горілку пють, он як! !” Дивимось, — виходить на ганок молода, дуже гарна дама, трохи повненька, в гарному пенюарі. З лагідною усмішкою вітає свого чоловіка, який її ніжно цілує, а тим часом лає на чім світ стоїть. Познайомились і ми. Увійшли в хату: це щось далеко краще тої “хіжини” попа Данилевського. По стінах висять дипльоми на золоті медалі за коневодство, та виноградарство. От, тобі й ординарець! Полковник, мабуть! Прізвище його Іван Петрович Приймак. Не буду казати, як ми в нього гостювали. Скажу тільки, щоб спасти життя та не лопнути від їжі й питва, ми повинні були перейти на “Общественну Квартиру”, а то нам був би кінець.

Нарешті ми добрались до Катеринодару. Там розпрощались: мій товариш поїхав до Києва, а я помянував на південь в гори.

Біля Армавіру мене направили в станицю Миколаївську та Прочноокопську. Там я знайшов багато надзвичайного пісенного російського матеріялу. Ця частина Кубанщини належала раніш до Терського Війська, яке складається у більшій частині з російських козаків, що прийшли сюди ще за царя Івана Грозного (в кінці XVI в.) Будучи “старовірами”, вони не змішувались з українськими козаками, а тим більше з кавказцями, а російських пізніщих впливів не було. От вони й консервувались тут з XVI століття цілковито. Дуже цікаво було не тільки слухати їх пісень, але й просто чути їх розмову. Вони говорили такою старовинною російською мовою, що не часто і в самій Росії почуєш. Спів же був знаменито кольоритний: гнусавий — в ніс, як співають

старовіри в своїх церквах (вважають, що такий спів є "істинно православний, грецький"). Мелодії пісень надзвичайно гарні, типово російські, а до того дуже архаїчні. Мелодіка широка й тяжко, щоб схопити на ноти; багато пасажів майже колоратурного характеру прикрашували сольові вступи. Загальний характер пісень був для мене цілком чужий і дуже цікавий. Що торкається сюжетів, то, пісня за піснею, це були фрагменти історії: про царя Івана Грозного, про Єрмака, про Пугачова, про Стеньку Разіна, про царя Петра, про козака Некрасова (бунтар проти Петра I-го, спільник Мазепи), про козаків на Дунаї (Некрасівці), про різних бойових генералів, про взяття Казані Іваном Грозним, і т. д. І такому матеріялу нема кінця краю; не можна скласти ціни, як музикальної, так і літературно-художньої цьому матеріялові. Для мене ж це був цілком новий світ.

Я весь був під враженням цих пісень. Не можу забути останньої ночі в станиці Прочноокопській. Ця станиця розіслалась по крутій, майже стрімкій горі, над Кубаню. Переїхавши Кубань паромом треба дертись майже прямовісно на гору, дорогою, що іде зигзагом наче по стіні між садками, та козацькими оселями. На самій горі церква, Станичне правління, і школа, яку мені й було одведено для зборів. З вікон вниз видно Кубань. Вдалечині гори, а просто під ногами послався степ скільки хватить око, й хвилюється горбами мов море.

Вражений нечуваними піснями ладового складу, я хотів дізнатись чи мають вони пісні пізнішого походження з ясно виявленим мінором, або мажором. Отож кажу козакам: "Спойте мне, братцы, какую нибудь грустную песню!" А вони мені кажуть: "Вот мы спайом тебе, Вашскородіє, печальную, как ти есть на чужой стороне", і почали чудової пісні мажорної по складу, але по настрою дійсно тужної й журливої. Цю пісню наводить Пушкін, як "старінную песню" в епіграфі до

одної глави в його творі “Капітанская дочка” — власне там, де малює, як Грінев сидить в гостях у Пугачова. Починається вона — “Сторона-ль ти моя сторонушка, сторона-ль ти моя чужая!” Дійсно це така пісня, якої не часто, а може й зовсім не можна тепер почути в народі. Широченна мелодія, цілком поліфонічного складу, пливе, як спокійна широка ріка, маса підголосків наче визерунками прикрашують її; голоси мов хвилі здійснюються, падають, сходяться, розходяться . . . це не можна передати словами! Я давно уже записав мелодію, а тепер слухав, дивлячись у вікно: була ніч, по небу неслись хмари, то відкриваючи, то закриваючи місяць, і туманний степ внизу покривався то чорними, то ясними хвилями . . . Було щось в цьому краєвиді чуже, страшне, і навіть зловіще, а мелодія тужила і плакала: “Ех, да не сам я на тебе, на ету старонушку, не сам я зашел да заехал” ! . . На душу налягала якась туга невимовна, незнайома, що охоплювала все єство й привязувала ланцюгом до цієї мелодії . . . Тойж ночі я виїхав на Армавір. Степ був напів темний, вітер свистів, наче в осені, коні бігли швидкою ходою, кругом було скучно, і вороже-чужо, а в голові не переставала мелодія — “Ех, да не сам я на тебе, на ету сторонушку зашол, я молодец, заехал! Занесла мене завела, на ету старонушку недолюшка, служба царская”. Мені здавалось, що тільки що побував в гостях самого Пугачова . . . Російські етнографи та музики, де ви?!

За три літа 1903, 4, та 5-го року мені вдалось записати біля тисячі, а одіслати в Катеринодар 500 пісень, — 450 українських, а 50 російських (Кубанське Військо складалось адміністративно з козаків українських і російських). Ці пісні уявляють собою скарб найвищої художньої та історичної цінности, і я щасливий, що мені прийшлося його розкопати. Зібраний літом матеріал я обробляв зимою і посилав в Кубанський Статистичний Комітет (приймав його секретар цього коміте-

ту п. Чоботарів). Куди цей матеріал дівся потім не знаю, бо в році 1910 я шукав його по всіх установах Катеринодару, і не міг знайти. Послав же я туди десять збірників по 50 пісень кожний. Взагалі, з боку уряду Кубанського Війська можна було спостерігати просто хамське відношення до цієї справи. Тай не диво, бо це була справа, як не як, а українська! Скажу тільки, що на протязі яких чотирьох років припиняли мою роботу скільки разів різні Наказні Отамани (не з козаків), і приходилось багато тратити паперу, щоб, так би мовити, “встановити” і мене і мою справу “в правах”. Я вже казав, що Наказн. Отаман генерал Михайлів цілком закрити кредити на цю справу, мені не доплатили за пів року роботи. Прийшлося довго листуватись, поки визволив від загибелі свої 600 карбованців. На четвертий рік звязок мій з Кубанню був утеряний остаточно, після того, як кацапура Михайлів принципово припинив працю збирання пісень. Потім, через скільки років я дізнався, що її було поновлено диригентом Військового Кубанського хору Концевичем, чоловіком далеким від музичної етнографії, і, здається, без всякої музичної освіти. Я його пізнав на Учителських курсах в Катеринодарі. Він скінчив учительську Семинарію і десь витримав іспит церковного диригента. Такі речі, як “Реве та стогне Дніпр широкий”, або “Стоїть гора”, чи “В чарах кохання” вважав за народню пісню . . . Про нього, як диригента церковного хору, розказували таке: він співав у церкві два роки під ряд один і той же концерт “Господи, силою твоєю возвеселиться цар”, а коли його запитали, чого так довго він товче цей концерт, він відповів: “Побачите, як я його буду співати ще через два роки!” Потім мені розказували також, що він “мав на увазі” мої збірки, що лежали невидруковані в Статистичному Комітеті, цебто попросту переписував мій матеріал, та видавав за свій. Не можу сказати оскільки це правдиво, бо його записів не бачив,

але чогось мені здається це можливим (наскільки я пригадую цю особу).

Наприкінці моєї праці з піснями з'явився на обрію моєї справи добродій Живило, що мав якесь відношення до справи записування пісень, про відновлення якого я майже що-річно клопотався. Цей добродій написав мені листа, що піднімати питання про це "продовжування" він не зможе, поки "не програє і не проспівася" моїх записів (він теж з Учительської Семинарії, в музиці ан-альфавет). Я побачив, що справа попала в руки нахаби і, уже не сподіваючись нічого доброго, вчистив цьому Живилу такого листа, що він мабуть добре почухався. У відповідь одержав я запрошення прислати зразки моїх записів на "Краєву Кубанську Етнографічну Виставу", бо, мовляв, вони не можуть знайти моїх збірок, які я послав туди. Прийшлося викопувати з свого архиву те, що там зосталось, і послати на виставку. Там мені присудили золоту медаль. Точно не пригадаю, але це було, здається, в 1908 році. Через рік після цього я був на курорті в Кісловодську і заїхав в Катеринодар, щоб забрати або медаль, або диплом на медаль. Довго мені прийшлося ходити, поки я дізнався, хто і де тримає ці дипломи. Мене споваджували всюди, по всіх установах, і ніхто толком не міг сказати, де й ким ліквідувалась вистава. Виявилось, що цю виставою завідував той же Живило, аж поки не підспіла більш вигідна для нього справа: будування Сухумсько-Чорноморської Залізниці. Він кинув виставу на призволяще, а сам зайнявся більш смачним шматком. Взагалі я багато дечого поганого чув про цього "діяча" в ту мою поїздку до Катеринодару. Не було чоловіка, який би не лаяв його.

Як закінчилась Вистава, можна судити по тому, що я побачив в одній кімнаті "Військового Правління". До цієї кімнати я допитався після трьох днів розпитувань майже у кожного стрічного на вулиці. У великій кімнаті було навалено дослівно від долівки до стелі всьо-

го, чого тільки можна було забажати від вистави. Були тут не тільки експонати, яких не могли забрати назад власники, бо не могли знайти їх, але були тут і всі документи з вистави, та дипломи, на ній присуджені. Я заплатив писарю 5 карбованців, і він рився в цьому хламі на протязі доби, поки не знайшов мій диплом на золоту медаль, але ні моїх експонатів, а тим більше збірок, які я посилав раніш, не було ні слуху, ні духу . . .

Отак безтолково закінчилась справа найважливішої культурної ваги! Так закінчувались в Росії усі українські справи.

Не знаю, чи вдасться мені хоч що небудь відновити з того, що я записав на Кубані, бо зараз мої шпаргали в Совдепії. Ця робота дала мені велику радість й задоволення, і я завше згадую з великим задоволенням і почуттям вдячності тих людей, і той край, ті свої поїздки по Кубанщині, та ті переживання, які я тоді мав.

Що то тепер зосталось від цього оригінального фрагменту історичного, від рештків нашого козацтва? Невже проклята Москва й далі буде продавати козацьких синів, як колись Польща! Да не будет !!!

В ТИФЛІС

Я УЖЕ казав, що в наслідок родинних подій я повинен був кинути службу в Ставрополі і перевестись в Тифліс.

Як тепер памятаю, виїхав я з Ставрополя чудового дня, 29-го серпня. Такий день, який в цій порі року, буває в Ставрополі. Небо ясне, воздух мов кристаль чистий, навкруги тиша, дерева в напоєному сонцем спокійному місті замовкли, наче в тихій задумі... Всі білі будинки так ясно вирістовуються на зелені й блакитному небі, що сліплять очі. А над усіма садами, що вкривають ставропольську гору, панує дзвіниця собору з блискучим золотим хрестом... Багато поганого пережив я в тобі, чудове місто, але покидаю тебе з сумом і тайним жалем!.. Шкода не того, що пережив, а того, що стільки молодої сили й віку пішло марно...

Після полудня на обрію заблищали сріблом вершини Кавказу, і не можна було очей одірвати від них, до того вони були прекрасні, строгі, величні й урочисті. Чим ближче до Владикавказу, тим ясніщі старали гострі верхи, що здалеку здавались туманними хмарами, а зараз промінились яскраво-білим блиском, а спадини затушовані темно-синім, або блакитним. На синьому небі це все здавалось зявою, хвилювало і наповняло душу якоюсь безпричинною радістю. Нижче снігів гори ступнево темніли, темно-зелені ліси здавались здалеку темно-зеленою травою; по ній простяглись тіні від вершин, а коли ходять тіні від хмар у небі, то наче хто протягає темним покривалом по тій зелені, аби її краще вичистити. І тільки пройде те покривало, зелень стає на сонці ще ясніша, ще чистіша і радісніша... До самого вечора я стояв у вагоні біля вікна і любувався цими чудами. Над вечір приїхав у Влади-

кавказ. Місто маленьке, провінційальне. Приємно тільки було бачити багато гарних дерев на вулицях, так що все місто здавалось одним загальним бульваром. Зостановився я в готелі при конній поштової станції Воєнно-Грузинської Дороги. Готель поганенький, але чистенький. Тут прийшлося шукати собі товариша подорожі. Знайшовся один, якийсь фотограф з Асхабаду. Ми домовилися трійку коней і візок, здається по 20 карбованців з особи. Це було не дорого і якраз мені по кишені. Пізно вечером пішли ми з моїм новим подорожнім гуляти в парк "Трек" над річкою Тереком. Парк дуже гарний, чистий. Терек тут широкий і бурливий. Приємно було сидіти над річкою серед ночної тиші. Ззаду горять електричні світла парку і роблять темноту перед твоїми очима ще більш густою. В цій темряві реве, шумить і стогне річка, — білі гребіні хвиль то з'являються то зникають в темноті, наче привиди. На душу налягає холодний сум. А вгорі, на темному, синьому небі, серед блідих зор, наче хто поставив рожеве шатро, і засвітив там тихе світло — це вершина Казбеку світить ще вечірнім світлом, тоді, як на землі вже глибока ніч. Я довго сидів і любувався цією картиною, аж поки вершина не зблідла, потім посиніла, а далі зовсім згасла.

Прокинувся я дуже рано. На дворі стояв радісний, молодий ранок, напоєний, наче міцним вином, свіжим, бадьорим гірським повітрям. Вершини гір підійшли до самого міста і втратили свою таємничість, зате набрали більш цікавості з своїми лісами, скелями, западинами, виступами. Я побіг на міст і любувався Тереком та зеленою рівниною, що простяглась за містом, аж до самих гір. Гори тут раптово піднімалися страшенною стіною. В них видно було прохід, наче ворота, а туди вужем поповзла дорога, по якій я мав їхати.

Виїхали по сніданку на трьох добрих конях у маленькому візку, подібному до нашої "Біди", такий вузький, що ледве у двох помістились. Куфри наші при-

в'язано ззаду. Мій товариш подорожі уже не раз їздив через ці гори, — він мені все пояснював і про все розказував.

Як тільки ми пробігли зелену рівнину за містом і вїхали в оті ворота-прохід, ми зараз же упірнали на чепив пивницю, обставлену високими до самого неба гранітними стінами. Здавалося, що сонця тут ніколи не бувало. Воно давало про себе знати тільки тим, що одна з цих стін була ясніша другої. Навкруги ні деревця, ні травинки: кремінь, холод; сумно, сіро, непривітно; в долині реве звірюкою Терек, а над головою маленька смужечка ясного блакитного неба, наче для того, щоб людина не зразу вмерла в цій тюрмі. Браження, наче попав на той світ, де усе вічне, холодне, сіре, строге й невблаганне.

Переїхавши через "Чортів Міст", поїхали другим берегом річки. На одному звороті зачорніла на протилежному березі темна скеля з рештками якоїсь руїни. Ця скеля дуже мальовничо виступала над самою річкою, і здавалось в цій долині якоюсь самотньою, сумною і хмурною. Це був "Замок Тамари", який так гарно оспівав у своїй поезії Лермонтов. Мене вразила сила його поетичного натхнення й уяви: більшої співзвучності, більшого спільного тону між поезією і оспіваним оригіналом трудно собі уявити. Дослівно здавалось, що колиб перетворити оцю темну гранітну масу в слово, то воно б вийшло не інакше, ніж в отих віршах. А сила враження була така, що якась поетична туга опанувала моєю душею, і весь цей путь через гори був оспіваний і отужений мелодією Лермонтового віршу. Так наче за мною летіла його тінь, і я почував холод від її крил: якийсь побожний страх стискав серце, розкривались очі душі, і все, що я бачив, сприймалось внутрішніми очима, розширеними від захоплення й екстазу. Було сумно, містично й тужливо.

Один тільки раз я був перенесений у дійсність. За одною з повороток дороги стояла, причепившись до

скелі, маленька сакля (хата в скелях), огорожена камінням. За огорожею стояв столик і паслась коза. Навкруги ні травинки. Над хатою висить оголошення: здоровенний товстий вірменин в гострій шапці з кінжалом на поясі, в руках великий ріг з вином, а внизу напис: "Не уезжай, галубчик мой, а захаді пагулять в садік мой!".

Відчувалось "благодетельное" вплив російської культури", і захотілось вибити кого небудь з культуртрегерів.

Скоро прийшлося зустріти одного такого "культуртрегера". За скалою "Пронеси Господи" ми зупинились, щоб подивитись на долину. З долини вгору піднімався веселий похід-весілля: з молодістю, молодим, усіма гостями, музикантами й бурдюками вина. Коли вони вийшли на дорогу, то почали свої танці: нудні танці, нічого подібного на лезгінку (кавказький танець), — одна жінка проти другої поволі посувались то в один, то в другий бік, під дурноверхий вереск самої правдивої російської "гармошки". Було не цікаво, і ми поїхали далі. Трохи згодом нам перепинила дорогу валка — гарб (рід воза) з двадцятьма, — запряжених биками й навантажених великими бочками з вином. Всі візники були веселі, п'яні. Це везуть вино до Тифлісу. В такій подорожі звичай дозволяє візникам пити скільки хочуть, як також частувати кого хочуть. Ото ж вони нас перепинили, націдили два великі роги вина і піднесли нам. Ми з моїм сусідом випили, а в подяку дали по карбованцю. Веселі візники не хотіли цим обмежитись, і налили нам знов по рогові, а крім того ще й нашому фурманові дали. Поки ми відмовлялись, налетіла четверня коней, запряжених в фаєтон. В екіпажі сиділа якась пані з дівчинкою, а коло неї доволі старий офіцер. Дорога була заставлена возами і натовпом візників, що нас частували, так що фаєтон повинен був теж зупинитись. Веселі візники залишили нас в спокої і пішли з налитими рогами вина до нового подорожнього.

Треба було почути, якою московською лайкою зустрів їх цей “культуртрегер”! Тут було все багатство “великаво русскаво язика”. Ми остовпіли й дивились на цю картину, мов заворожені, а офіцер “крив” бідних кавказців і “в батька і в матір”, та кричав, щоб розчистили йому дорогу. Треба було теж бачити, з якими лицями ці милі, веселі, гостинні люди розчищали йому дорогу, і якими поглядами вони його провозжали. Ілюнувши, поїхали й ми далі. Для мене стало зрозумілим, чого “так любили” Росію усі народи на Кавказі.

Над вечір приїхали на станцію Казбек, треба було ночувати. Сонце уже сховалось за гори, долини потемніли, у нас під ногами темно-синій туман, чи то дим від саклів потягнувся смугою по темній безодні. Ставало холодно. Знизу і з боків, де жили люди, чутно було різні звуки: хтось гукав на худобу, дзвеніли дзвіночки на шиях у кіз і коров, хтось когось кликав, іноді ревля худоба... Знизу по крутих доріжках здіймались жінки зі збанками води на голові.

Проти мене білою блакитною масою застеляв майже весь обрій Казбек з двома вершинами. На низчій його вершині видно було той “монастирь на Казбеке”, котрий оспівав Пушкін. Наступила уже цілковита темнота, а снігова громада Казбеку все ще світилась фантастичним світлом, та ще гостріше підкреслювала темряву навколо. Трохи нагадувало декорацію з опери “Демон”... Настрій дивний і підвищений...

Ночувати ми передумали, бо знайшлись свіжі коні. Вирішили їхати далі через “Хрестовий Перевал”.

Ніч упала холодна, вогка й туманна. Сиві тумани поповзли вже по дорозі, наповнили вщерть провалля й долини, й закрили молочною млою вершини... Туман посувався перед нами величезними масами, мов пара, іноді в трьох кроках нічого не було видно. Але дорога була чудова і коні бігли далі й далі. В одному яру наш візник зупинився і сказав, повертаючись до нас, одно слово — “Нарзан” (рід мінеральної води). Ми

зразу витягли із своїх кувфрів по шклянці і пішли вниз. Кроків півсотні від дороги, в рівчаку бігла невеличка, весела річечка. Ми набрали з неї по шклянці води, напились і... опяніли. Це був самий правдивий нарзан, але суцільний, не змішаний з звичайною водою, як у Кіслюводську, і такий міцний, що на свіжу голову ділав як міцне пиво. Був навіть більш квасний, ніж в Кіслюводську. Тут його пють пастухи й худоба... Теж прийшлося зітхнути з приводу “великой русской культуры”.

Чим вище, тим ставало більш холодно, далі почав накрапати дощик, а потім посипав мокрий сніг. Але ми скоро проїхали цю полосу непогоди і піднялись на вершину до самого перевалу, біля хреста, поставленого царем Петром. Це була найвища точка кавказського перевалу. Під нами в білому полі туманів, потягнулись, наче копиці сіна взімку, чорні вершини: наче острови на білому фантастичному морі. Було так тихо, що чулось биття серця. Душу огортав невимовний сум. І чогось, Бог зна по якій асоціації, полізла мені в голову мелодія донської пісні — “Гуляє по Дону казак маладой”, яку ми маленькі бурсачки в Богуславі співали осінніми вечорами, ще в 1884 році. Разом з тим виринала в пам'яті картина пізнього темного осіннього вечора в Богуславі: здоровенна верба над дорогою. За нею довжезний майдан, аж до самого кладовища. Двері в Покровській церкві відчинено, і там стоїть трумна судді Арабажина, що вчора помер. Мені страшно від того майдану, від того кладовища, і тих відчинених дверей, та свічок над труною. Арабажин — високий, старий, суворий, котрий лякав мене ще живий, а тут... мертвий, отак у труні...

По цій картині враз причепились вірші: “Спокон віку Прометей там орел карає”... Одним словом верзлось щось, що верзеться в ночі на самоті в дорозі.

Ще маленький горбок і ми почали спускатись в долину. Наш візник пустив коні, й вони скаженим алюром летіли по добрій дорозі все нижче й нижче. З лі-

вого боку дороги тягнулось снігове поле, і моє колесо іноді було від нього не більш, як на який фут. Я спитав свого подорожнього, чи це й є снігові поля, що вкривають вершини гір. Яке ж було моє здивовання і страх, коли він відповів мені, що це безодня наповнена вщерть туманом. Я стрівожився і звернув його увагу на те, що візник так попустив коней. Ми його почали спиняти, і тут виявилось, що він п'яний, як ніч. Прийшлося добре потерпати. Особливо в той мент, коли дорога, що кінчалась білою безоднею враз звернула в бік майже під прямим кутом. Я думав, що ми вилетимо в повітря від такого крутого і несподіваного повороту. Слава Богу, все обійшлося гаразд... В годин дванадцять ми приїхали на станцію Гудаут (чи Гудар), де й заночували.

Ночували на твердих, Бог зна якого віку, шкіряних канапах. Я прокинувся від холоду. Вийшов на двір і побачив, що тут на горах уже пізня осінь. Листя на кущах облетіло, трава пожовкла, і на всьому холодний ранішній туман, як у нас в листопаді. Над моєю головою піднімалась жовта глиняна вершина гори "Сім Братів", а вниз, в туман падала дорога в якусь безодню. Я пішов по дорозі. Туман тихо здіймався вгору, і на одній з повороток я став мов прикований до місця: туман піднявся, а передо мною внизу в страшенній глибині розістлалась Кайшаурська долина. Наче для контрасту з Дарялом, навмисне тут усі гори були вкриті рослиною, лісами, а ще нижче виноградниками. З вершин гір блакитною стрічкою, загубленою в зеленій траві, синіла Арагва. Кругом по горах видно було аули (гірські села). Чутно було звуки трудового ранку.

Враз виплило зза гір сонце і залило всю долину світлом: усе заграло різними кольорами, ожило, звеселилось. І так дивно було, що тут на горі мертва осінь, а там внизу ясна весна. Але наше здивовання стало ще більше, коли, почавши спускатись вниз, ми від Гудаута до Млет пережили три пори року: виїхали пі-

зньою осінню в теплих кавказських бурках, а далі спустились в чудову весну, та повинні були скинути бурки й плащі, а внизу, в Млетах застали правдиве літо, ясне, гаряче, пишне й радісне.

Звідси дорога пішла спокійною, багатою, веселою залюдненою рівниною, з полями, селами, виноградниками... По дорозі весь час на кожному звороті стремлять на горбах Генуезські старі башти, що надають всему краєвиду романтичного характеру, та розказують про другі часи, коли тут не чути було “великаво язика Пушкіна, Тургенева і Гоголя”, та не “смерділа великая русская культура”. Кажу “не смерділа” дослівно, бо зайшовши в одну таку башту, ми побачили, що вона повернута туристами у виходок, а на стінах нема вільного клаптя без того “язика Пушкіна, Тургенева, Толстого”, — всюди, наче загальний взір — “великій російський матюк”, та соромництво. Ще раз зіткнули...

Пізно вечером були ми в Мцхеті. Чудове закинута, романтичне, старе містечко з собором прекрасної грузинської архітектури, здається VII століття.

Перечекавши тут поки перепряжуть коні, та відпочивши, рушили далі, і пізно в ночі були в Тифлісі. Я зупинився в якомусь готелі на Головінському Проспекті біля маленької вірменської церкви, в самому кінці його. Тут на другий же день у мене украли... не гроші, а револьвер. Уже тоді готувались до 1905 р....

Другого дня ранком я пішов шукати Гр. Васільєва. Це був колишній учень, приятель В. Д. Беневського. Тепер служив в Тифлісі Товарищем Прокурора. До нього я мав листи. Він мене прийняв як найкраще і запропонував мені оселитись у нього. Сам він був нежонатий, часто виїздив по службових справах в провінцію, і йому приємно було мати в хаті знайомого чоловіка, який би мешкав постійно. Я з радістю згодився і переїхав до нього того ж таки дня.

Потім я зробив візиту Директору Гімназії, та На

чальниці, — і почалось моє учителювання. Не буду спинятись на ньому, бо нема чого цікавого згадувати. Хіба тільки про дух салдатської дисципліни, який відчувався на всьому. Бувало в перерві між лекціями, я не встиг розібрати нот, та настроїти свою скрипку, як уже дзвонять другий раз “для учителів”. Поки оглянувся, — нікого вже нема в учительській кімнаті. Вибігаєш сходами на першу “площинку” — сидить начальниця, а перед нею лежить на столі годинник, і дивиться вона на тебе очами закоханого крокодила... Зразу ж робиться огидно.

Зате поза лекціями моє життя склалось досить симпатично. До Васільєва ходило багато його співробітників по суду — юристів і “кандидатів”, і “в чинах”. Публика все була весела й молода, і як нарочито усі — “рогоносці”: або жінка покинула, або покинув жінку. А коли до цього товариства пристав ще новий рогоносець-князь Миша Чавчавадзе, що служив урядовцем спеціальних доручень у Намістника Кавказу, то у нас згуртувався “Клюб рогоносців”, — здається сама весела громада на всьому світі. Звичайно сходились біля сестої години вечора або у мене, або у Чавчавадзе, і як починався сміх та анекдоти, то скінчалось усе пізно вночі денебудь в “Тіволі”, або в “Аркадії”, або за містом в саду “Разсвет”, де не було жадного дерева, але завше сходило сонце. Було дуже молододі й весело, але трохи трудно, бо усе оце безголовя стомлювало здорово.

Не можу не згадати одної дуже кольоритної історії з Тифліського періоду мого життя. У Васільєва служив льокаєм “кур’єр” із суду, досить не симпатичний і підозрілий тип, якого я прозвав Смердяковим. Ця назва так пристала до нього, що й усі потім так його звали. До цього Смердякова ходила його коханка, вродлива молоканка (служниця з міста). Одного разу наша компанія вирішила поїхати вночі в напрямку до Ерзеруму дивитись при сході сонця на Арарат. Усі пі-

шли спершу в ресторан вечеряти. Там трохи затримались і спізнились на потяг. Охота до поїздки пропала й усі вирішили піти до мене досидіти вечора. Піднімаючись вгору по Мтацміндській вулиці, де я жив, побачили, що в моєму помешканню світиться, в хаті повно людей. От ми й рішили прослідкувати, що воно таке є. Для цього зайшли до Чавчавадзе. Він жив проти моїх вікон на першому поверсі, як і я, так що з його вікна було усе видно, що робиться в моєму помешканню. Сіли у нього в хаті, не засвітлюючи лампи. Дивимось — у мене в хаті горить знаменита спиртова лампа, взята з кабінету Гр. Васільєва, посеред хати стоїть великий стіл, заставлений перекусками і пляшками вина, а по хаті вештаються різні типи, як видно гості: курери з суду, сусідні двірники, якісь дами, як видно служниці, старі й молоді. Нарешті виходить з сусідньої кімнати сам Смердяков... у моєму сюрдугі, а що головне, з академічним значком на одвороті!! Далі почала грати гармонія і почались танці.

Ми довго любувались цим видовищем, нарешті нам захотілось спати і ми вирішили, що й моїм "гостям" пора додому. Ото я пішов до ганку і позвонив. Чую біжить молоканка і зараньше питає: "Хто там? Це ви Марья Петровна?" Треба було бачити її фізіономію, коли замість Марії Петровни вона зустріла мою персону! Я їй нічого не сказав, а тільки попросив, щоб Смердяков зняв мій сюрдуг, та щоб не довго гуляли, бо я хочу спати. Враз огонь згас і гості зникли. А через пів години я вернувся і застав усе в порядку.

Та не довго мені прийшлося гуляти у цій компанії. Несподівано я одержав листа від мого товариша по Академії Володимира Чехівського, який служив Помішником Інспектора в Київській Семинарії. Він мені писав, що звільнилось місце учителя співу, і що він та дехто з корпорації учительської виставляють мою кандидатуру. Він же робить це спеціально, щоб ця посада

не попала в руки якого небудь кацапа. Нема чого казати, як я зрадів. Зараз же негайно подав прохання до Педагогічного Совіту Семинарії, а сам почав готувати ґрунт для можливого мого відмовлення тут. Треба сказати, що Директор, як я уже казав, був дуже великий мій приклонник ще по Ставропільських концертах, і через те сподівався, що я багато дечого гарного зроблю на співочому полі в гімназії. Втеряти мене йому було дуже неприємно, а ще більш неприємно було мені відмовлятися від тієї посади, на яку я попав з його персонального бажання і з доброго відношення до мене. Треба було брехати. От і почалась брехня: що у мене захворіла мати і що моя присутність біля неї необхідна і т. п. Директор хотів мені дати усі шанси, щоб вийти з такого трудного положення: давав мені і відпустку наскільки часу я забажаю, і гроші, і навіть залишав за мною посаду на рік. І чим більше він виказував мені уваги, тим мені тяжче ставало, що я обманюю чудову людину. Тут прийшлося на власній шкурі переконатись, що коли людина збреше раз, то повинен брехати до кінця, і нарешті заплутається у власній брехні так, що не знайде жадного виходу. Я мав нещастя збрехати, бо не було мужности сказати правду і зробити неприємність людині, яка до мене чудово ставиться. І скільки мені прийшлося зазнати душевної муки через це, той сказати не можу! Але відступати вже не можна було, бо впереді стояло питання всього мого життя: чи буду в Києві, без якого я не міг жити, чи навік залишитись на чужині. Отож нехай простить мені любий та милий Семен Семенович, коли він ще живий...

Таким робом питання було поставлено руба. Чехівський почав засилати мені телеграми ніби то від хорої мами, й ця паскудна історія тягнулась майже весь серпень. Він робив це для мене і по моему прохання, а мені було ще гірше тяжко, що я втягнув в цю

брехливу комедію такого широкого і благородного чоловіка, як Вол. Чехівський. Але втіхою була та думка, що це робиться, щоб вирватись від урядової справи і послужити українській. Ну, а тут вибору не може бути. Таким робом до жовтня все скінчилось.

КИЇВ

23. IX. 1904 — 25. I. 1919 р.

З ЖОВТНЯ 1904 р. почався новий період у моєму житті — Київський, на цілих 15 років. Це був самий бурний, самий трудний, але й самий щасливий період. Це життя у Києві було остільки складне, заплутане, повне, що я не знаю, чи зможу хоч яку частину його пригадати. Крім того усі події й відносини так переплутувались, що ніяк не можна встановити хронологічного порядку. Прийдеться писати те, що саме в голову прийде.

Так ото ж телеграмами з Волод. Чехівським установлено було спосіб мого переходу з Тифлісу до Києва. Я подав звідси прохання, і 11 жовтня 1904 р. був затверджений на посаді учителя співу в Київській Духовній Семинарії. Останню телеграму до Тифлісу вислав мені Андрій Чехівський по дорученню Володимира Чехівського. Так що нарешті справа з телеграмами закінчилась, і я рушив у Київ одної темної ночі. Провожали мене скільки моїх учениць. Їхав я на нове життя (Ох, як би то зараз!). Рушив я окружним шляхом — Баку, Петровськ, Ростов, Харків. На ранок проїхали червоні степи Закавказзя, накупили чудового винограду без кісточок на якійсь станції, і через добу вже були в українських степах за Ростовом. У вагоні їхали зо мною якісь милі люди, скільки мужчин і дам і, як водиться в дорозі, перезнайомились і подружились. В Полтаві я застав уже справжню осінь: холод, навіть зранку морозно. Чогось зупинялись тут, так що я жив в готелі з комедною назвою: “Монголія”.

У Київ приїхав 23 жовтня і зупинився в готелі Михайлівського Монастиря, Трьохсвятительська вул.

Сюди до мене приїхав з Сологубівки брат Митрофан (священик). Треба було улаштуватися на новому місці, при нових умовах, і на парубоцьку ногу (що було саме головне й радісне для мене).

Не памятаю, як я провів свої офіційні візити, але знаю, що треба було негайно йти на лекції, бо учні давно ждали мене, а мене хтось заступав, здається П. Г. Петрушевський.

Може б я й пішов зразу, але зо мною трапилась така подія: ми з братом Митрофаном обідали на Подолі в гостиниці Леттецького. Брат пішов по своїх справах у різні крамниці, а я хотів сісти на трамвай. Скочив на ходу у вагон, не міг вдержатися, бо вагон летів мов скажений, і сторч головою гримнув об землю так, що перекотився аж на хідник. Ледве не попав рукою під колеса. Схопився у куряві, бруді, з розірваними штаньми, — взяв візника і поїхав до готелю. Приїхавши, повинен був лягти у ліжко, бо добре побився, а праву руку ушкодив так, що через годину уже майже кричав од болю. Прийшлося кликати лікаря. Лікар знайшов, що я ростягнув сухожилля в руці. Майже тиждень, коли не більше, прийшлося класти компреси, та чекати поки зможу піти на лекції.

В перший день, коли я прийшов у Семинарію, я попав на 5-й лекції на якусь панахиду. Увійшов у велику церкву, що перероблена з рекреаційної залі. Заля чудова, а церква погана: погане малювання, поганий іконостас — дешево, розляписто, з московською базарною позолотою. Зате вразив мене хор душ із 60! Перші звуки “pp”, що полились з хорів, були такі густі, повні й глибокі, що здавалось наступає якась м’яка хмара... Особливо прекрасні були баси й октави. Це мені трохи додало бадьорости, бо я бачив, що дещо можна буде зробити. Диригентом тоді був мій співак по Академії — Миколай Шішкін (він кінчив Семинарію, був в VI кл.).

Не пригадую, як пройшло моє знайомство з учня-

ми й перші лекції. Знаю тільки, що зустріли мене дуже сердечно, і що я почував себе просто розчуленим: нарешті я в рідному Києві й серед українського, хоч і не цілком, оточення. Головне, що учні були українці, і хоч “контрабандно”, поза оком начальства, можна було балакати з ними по українськи, і взагалі, чулись у себе дома, бо й педагогічний склад був майже той, що при мені, ще коли я вчився сам в Семинарії.

Шукати помешкання в жовтні справа трудна, а через те мені запропонували жити в квартирі секретаря Семинарії (в Семинар. шпиталі). Квартира була з трьох величезних кімнат. Економому наказано улаштувати мене. Мені дали три стільці, два ліжка з семинарського дортуару, стіл з інспекторської кухні, а лампу я купив свою. Порожньо, особливо коли ніч дивиться у величезні без фіранок вікна, непривітно, зате вільно, вільно!

Через скільки днів я зустрів на вулиці свого знакомого — Сашка Яковлева, що був малим урядовцем в Ставрополі, в Контрольній палаті. Він кинув працю, і раніше мене поїхав у Київ шукати щастя. Зараз був на малесенькій посаді в тому ж Держ. Контролі і бідував. Я його запросив до себе жити і мені стало веселіще. Годувались ми з загальної семинарської кухні. Обід був паршивий, мало поживний й несмачний. Добра була тільки каша (що дня!) і до борщу і до печінки.

Мій приятель приходив з служби в 5-й год., а я кінчав лекції в 3-й год., так що ми не обідали разом, і йому приходилось розігрівати семинарську бурду, що звалась борщем.

У вечері я сідав за виготовлення Кубанських пісень, а він ішов до своєї коханки, якоїсь студентки “зубодьорки”. Перші часи я ніколи й нікуди не ходив, хоч часу вільного було багато, бо знайомих, як я уже казав, не було, настрій був пригноблений. До того ж

і грошей було мало. Я одержував з Семинарії (за 12 лекцій на тиждень) всього 50 карб. місячно, а з Кубані за пісні 100 карб.

Оселившись в Семинарії, я через яких два тижні одержав з Ставрополю моє піано, яке залишив в крамниці Траубе разом з портретами (батька, матері, жінка і я). Піано він прислав, а портрети пропали на віки вічні.

В цей час я знов звів знайомство з Галею Бортівською. Вона розійшлась (на деякий час) з чоловіком. Придивившись до неї, я побачив, яке велике маю щастя, що вона не моя жінка, хоч людина вона дуже гарна.

Я вже казав, як мало грошей я мав до розпорядимости — 50 карб. На ці гроші не розгуляєшся. Лекцій же в іншому місці серед року не дістанеш, тай спів оплачувався тоді просто неможливо бідно! Крім того, давати більше 12-ти тижневих лекцій співу було дуже трудно. Отак почалось моє бідування.

Поновивши свій зв'язок з Мик. Віт. Лисенком, я прийняв його запрошення вести хор в його школі, а разом вступив до тієї ж школи учнем до класи композиції Григорія Львовича Любомирського. По старому звичаю хористи ходили до хору Лисенка аматорами, але цей звичай почав завмірати, і мені не мало коштувало труду поновити його серед моїх учнів. Українській сентимент і завзятість не були уже на тому ступні, як за моїх часів, — ішло нове покоління семинаристів, густо пересипане мійським російським не духовним елементом! Що йому до українства! Стара Семинарія й семинаристи зникали, — ішов новий тип карериста, що думав перше всього про себе, і для нього, українські національні ідеали були ділом другого, коли не третє — степенного значення. Не хочу ганьбити моїх учнів, які в цілому були українці й щирі хлопці, але не було в них уже того ентузіазму національного, який був в семинаристів за моїх часів.

Жив я в цій секретарській квартирі (секретарем тоді був Аркадій Дм. Троїцький — учитель Св. письма) до початку весни 1905 р. Звідти я перейшов на Мало-Володимирську вул., номер 45, дім Демуцького, на 5 поверх. Кімната була у мене велика й гарна з чудовим краєвидом з вікна, що я так люблю. Але на жаль, дуже високо — 110 ступнів по сходах, так що, як приїхала до мене мама, то йшла пішки на гору (елевейтора не було!) майже пів дня: подорожувала, спочивала на площинах. А на одній такій площині біля дверей побачила, що сидів здоровенний пес. Вона перелякалась; пройти б швидко угору — ноги старі болять, іти вниз — шкода пройденого, сидіти на лавці — страшно пса... От вона сіла і доти сиділа, поки пса не впустили в хату. А щоб він її не зачіпав, то годувала його “мазурками” (печиво), що привезла мені. Майже усі згодувала, моя любя, дорога, бідненька Матуся!

Кімната була досить вигідна, коли б не сусідка. Треба сказати, що виняв я ту кімнату у вчительки співу Бозію. Вона не була ніяка Бозію, а прибрала собі цю назву великої оперової співачки, та почала давати лекції співу тільки через те, що сама колись у Милані мала харчевню для артистів, та учнів співу. Мені розказував про це Т-кий, який її знає. У неї тепер поруч зі мною жила якась меццо-сопрано. Ця особа з ранку до вечора не перестаючи співала цілий день одну і туж пісню Ратміра з опери “Жізнє за Царя”. ...“Она мне жізнє, она мне радість”... Доводила мене до того, що я повинен був тікати з хати на вулицю, щоб не чути цього нещастя.

Жилось мені тут хоч і не весело, але й не скучно: до мене заходили деякі мої учні, а дуже милий чоловік — мій бувший учитель, а тепер товариш по службі в Семинарії, Ксенофонт Вас. Белінський — жив рядом, в сусідньому будинку. Я частенько до нього заглядував посміятись, та напиться чаю разом. Він жив парубоцьким життям, дома умів дуже добре

хазяйнувати, та любив гарних дівчат, а у мене була дуже гарна покоївка, так що розмовляти у нас було про що, а напитись чаю так як у нього, нігде не можна (таке все якесь смашне, порядне, чисте і спеціаль-но комфортабельне, “по чайному”).

На весну зо мною трапилась така подія. Ще з рік тому, у мене з'явилося на шиї біля вуха якесь затвердження з горошинку. Воно не проривало, а далі й далі поширювалось, і перейшло на бокові шийні залози, а далі зробився опух кругом шиї, і спереду під горлянокою прорвало. Ранка не заживала і зробилось щось подібне до фістули. Я пішов до лікаря і він мені зробив операцію під етером. Це якраз випало на перший день Великодня. Змучений я прийшов додому і міцно заснув. Прокидаюсь, — і бачу, на дворі вечір. Починаю вираховувати... виходить, що я проспав до вечора другого дня, а мені треба було бути на перевязці у лікаря ранком. Я дуже перелякався, що пропустив перевязку, бо це була перша по операції. Виглянув у вікно, — місто цілком пусте, на вулиці нікого... Сонце якось химерно освітлює предмети. Страшенне хвилювання охопило мене, і я уже не знаю, як одягнувся і вибіг на двір. Хочу спитати кого небудь, котра година (бо мій годинник став) — нікого, ні душі на вулиці! В панічному жаху побіг я просто вгору на Підвальну вулицю, нічого не розуміючи, що робиться, що сталося... Чим далі біжу, чим далі не зустрічаю жадної душі, тим більший страх опановує мною! Нарешті побачив двірника, що підмітав вулицю. Питаю котра година, — каже “пята”. Мене ще більший жах узяв: пята година вечора! і нікого на вулиці!, що сталося?!. Довго я так спішився по вулицях, не знаючи, властиво, куди я біжу, поки не звернув уваги, що стало якось ясніше, більше сонця. Тоді тільки я зрозумів, що це ранок!

Цим літом (1905) я поїхав за піснями на Кубань не сам, а взяв з собою свого приятеля Павла Доброга-

ева (див. про збирання пісень окр. відділ). Після збирання пісень, заїхав на деякий час у Ставропіль до Вас. Беневського, а потім через Новоросійськ поїхав морем до Севастополя, де зупинився в готелі Бель-Вю, 5-го серпня, 1905 р.

Усі ці докладні відомості відносно часу можу встановлювати через те, що під руками маю свої старі пашпорти. А по тодішнім порядкам, в кожному новому місці я повинен був заявлятися до поліції, і вона робила в пашпорті помітку: коли, і на скільки часу я зупинився (такий порядок для всіх громадян!). Приїхавши до Києва в початку серпня, я деякий час пережив у помішника семинарського економа — Порфира Холодного, мого приятеля, гарного хлопця; а потім перейшов на помешкання до Івана Йосиповича Шатрова (номер 22 по Андріївському спуску).

Про нього треба сказати більш докладно. Іван Йосипович Шатров належав до тих “антиків”, яких так гарно змалював рос. письменник Лесков в своєму нарисі “Кієвські Антікі”. Він належав до типових київських старофасонних міщан, мав в той час за шістьдесят років, знав старий Київ, як свої п'ять пальців, був ходячою традицією Києва, та зразком давно минулого патріархального київського життя. Досить сказати, що він купив хату у того Серкова (Сірка), якого виведено в комедії Нечуя Левицького “За двома Зайцями”, та знав прототипів, з натури яких малював автор персонажів своєї комедії. Так що, виходячи на Воздвиженську вулицю з своєї хати, я ставав на розі нашого будинку біля забитої уже в паркані хвірточки, і знав, що тут сиділа по празникам безсмертна Проня Прокіповна, та чекала Галахвастіва (як каже Іван Йосипович, то теж тип не видуманий, а реальний; каже, що він його сам знав, як також знав його майстерню на Олександровській вулиці). Іван Йосипович міг оповідати годинами про старе київське життя, що він і ро-

бив, як ми бувало сидимо в його кабінеті. Дуже жалкую, що я не записував в свій час його оповідань.

Після смерти свого батька, що був “іконосташиком”, Іван Йосипович одержав іконостасну майстерню і діло “на повному ходу”. Деякий час усією справою орудував його старший брат, поки Ів. Йосипович не повернувся з військової служби у Гвардії. Цією службою у царській гвардії він дуже гордився. Взявши в руки стару і єдину в Києві майстерню, та добре зарекомендовану фірму, він, що називається “став на ноги”, і зробився поважним киевським обивателем. Чоловік був заможний, займав почесну посаду Церковного Старости в Семинарії, та вважався Семинарським куратором. Сам він був чоловік саженного росту, з білявим волоссям і рудою ріденькою борідкою, яку завше підстригав. Жив він у власному будинку на Андрієвському спуску, номер 22. При ньому жила його сестра Серафима Йосиповна, вдова. Фактично майстернею і усією справою орудувала Серафима, а Ів. Йосипович тільки приймав замовлення, репрезентував фірму, як хазяїн, коли потрібувалось, а решту часу сидів біля вікна у своєму кабінеті, курих цигарку, та хропів (така була звичка — сидить і хропе). Лінивий був страшенно, і все робив “протягом”, як і взагалі все в нього в хаті робилось “протягом”.

Після смашного, та такого багатого обіду, що можна луснути, ми оба йшли спати. У вечері, напившись чаю, одягались, та йшли на прохід. Іван Йосипович одягався дуже пристойно, навіть багато: у зимі надягав чудового хорькового кожуха з бобровим ківіром, та прекрасну брунатну смушкову шапку, оторочену теж бобром (купець першої гільдії, (кляси), тай годі!). Я одягав свою учительську шинелю і картуза, і ми поважно “шествовали” на Хрещатик. Там годин зо дві вилуплювали очі на гарних панночок, та нагулювали апетит, а потім годин біля десяти вечора простували прямо в ресторан Смульського “Пассаж”, де

мали свого окремого столика, як поважні, та постійні гості. Цей ресторан містився в Пассажі на Хрещатику між Фундукліївською і Прорізною вулицями. В ньому було затишно, привітно, чисто, “по сімейному”, так що я за тим же столиком просидів в ньому до 1919 року, коли уже давно Ів. Йосиповича не було на світі. Добре повечерявши, вертались додому на візнику, при чому Ів. Йосипович довго торгувався, чи дати 20 копійок, чи 25 (це аж на Андрієвський спуск!).

Мав він чудового перегонного коня сірої масти, але майже ніколи ним не їздив, а щоб не застоювався, то ним возили воду. Раз я умовив його проїхати того бідного коня, який уже почав тяжіти від стояння на стайні, та без руху. Діло було ранньою весною. Сонце сліпило очі, по вулицях бігла вода, повітря повне весняної радості, а на небі по синій безодні плавали біленькі хмарки. Усе в природі, як і на душі, було радісне й веселе. От ми й двинули по Цепному мосту в Слободку, а дал по шосе до Броварів!... Скільки мені потім не приходилось їздити по тому шосе до тих Броварів — і літом, і зимою, і в компанії, і в двох, і на перегонних конях, і в авті, з бльондинками, з брюнетками, з мало-знайомими, з близькими, з нелюбимими, з коханими, — а все таки тої поїздки з Ів. Йосиповичом не забуду, — так ніс отой кінь, і стільки радості та веселости було на молодому серці! А головне, і ще раз головне... я був вільний козак!!

Коли, бувало, сідаємо за обід: Іван Йосипович, Серафима і я, у великій їдальні, за великий, гарно обставлений дубовий стіл, та під великою електричною лампою, то... треба було, крім апетиту, збирати усі сили, — бо на столі стояло стільки гарних різних річей, а куховарка під доглядом Сераф. Йос. була така чудотворниця, а здоровенний графин з горілкою був такий гарний, хрустальний, що при моєму молодому, а у Ів. Йосиповича старому апетиті, треба було багато витримки, щоб не звалитись під стіл. Я потім ледве міг

дійти до своєї кімнати, падав непритомний на ліжку, та засипав таким сном, що труби страшного суду не моглиб мене розбудити. Коли ми повертались пізно, не вечерявши в ресторані, тоді в їдальні відчинялась у грубці така “духовка”, де стояло все, що було на обід, з додачою чого небудь, що готувалось на вечерю... Витягався з шафи збанок і починався той же самий обід, тільки вдвоє! Як я там витримав два роки, зрозуміти тепер не можу!

За обідом, коли йшла розмова про життя, Іван Йосипович любив трохи похвалитися, і Серафима Йосиповна не перешкаджала. Хвалився він от чим.

У Києві і тепер, мабуть, стоїть так званий Княгинин Монастир на Львівській вулиці. Збудувала його Велика Княгиня Олександра, сестра царя Олександра Третього. Збудувала, бо, бачте, видужала від довгої хвороби на ноги, яка тримала її у кріслі років з десяти, поки не пішов з Двірця на заслання (гонорове) по царському наказу Духовник княгині — Протоієрей Лебедев. За той час, як княгиня спасалась з ним у Києвському дворці, та все хворіла на ноги, то явились у неї “бедние внучкі-девочки”, числом, здається з п'ять. Так от, після останньої “внучки”, та після висилки о. Протоієрея, вона видужала, почала ходити, та в подяку поставила у Києві Монастир, в якому і була першою ігуменією. А своїх онук повидавала заміж: двох за киевських попів, а старшу, менш гарну, за Івана Йосиповича Шатрова... За нею Ів. Йосипович одержав добре віно, а до того щеї сам мав садибу з будинком на Андрієвській вул., де то ми так обідали. Жінка його ніяк не хотіла помирितись, що вона “внучка княгині” замужем за простим собі міщанином-ремісником. Почала крутити роман з ким хочеш, а на решті втікла, залишивши Ів. Йосиповичові дещо з приданого. Історія звичайна і досить сумна, але Ів. Йосипович знаходив собі потіху в тому, що він до деякої міри “родич цареві”.

Головною ж персоною в хаті, та хазяйкою була Серафима Йосиповна, жінка років пятьдесят з хвостиком, досить повна, по неділям носить “хваншон” на голові, та убрання пятидесятих років минулого століття. Коли не занята по дому, то сидить — читає “пронизливі” романи через великі окуляри. “В сімейній жисті претерпела дуже много”, а через те трохи сердита на весь світ, а на чоловіків, та гарних молодих жінок зокрема. Міцно “блюдет” моральність як мою, так і Ів. Йосиповича, щоб “в домі не заводилось гразі”. Любить з сльозами розказувати про свою “сімейную жисть”:

— У мене був муж... так такой... што как ідьоть пьяной, то його за три квартали чутно! І што только я за ним не претерпела, — один тільки Спаситель знає! Куплю, бувало, чорного хлеба, та пов-хунта сала, розріжу на сім кусочків, поллю горкими сльозами, — то ото мені й пища на усю неделю!”

Сварлива баба була дуже. Особливо надідали їй хлопчики з майстерні, що майже що-години прибігали за горілкою для золочення (а більше, звичайно, для майстрів), та папуга, що сиділа в їдальні в великій клітці. Папуга, бувало, як сказиться, то починає кричати таким диким голосом, що не можна витримати. Серафима бере велику палицю і починає її бити, а він кричить: “Пайдьом гулять!!”

Не успіє покарати папугу, як вбігає меткий хлопчаина замазаний в фарбу:

— Серафима Йосиповна! дайте водки!

— А штоб ти сказилсь! Коли ви її перестанете у мене просить! —

— Так треба для золочення!.. —

— Ну, іди, іди, чого став! —

І так кожного дня на протязі багатьох років.

Іноді, бувало, за столом посваряться з Ів. Йосиповичом. Моє положення страшно трудне, бо обоє appealing до мене. Виручала іноді папуга, бо якраз під

час страшенного крику, чи Серафиміного, чи Ів. Йосиповича, враз лунає по хаті: “Ваня, Ванічка! Пай-дьом гулять!” Серафима хапає палицю, “а щоб ги сказился!”, бе папугу, та закутує його простиралом, а Ів. Йосипович сміється, — на цім сварка кінчалась...

Мене Серафима Йосип. любила за мою ввічливість до неї і терпеливість вислухувати її “горестні” оповідання. А мені слухати її була прямо насолода, до того вона мала стильову старо-міщанську українську, хоч попсовану мову. От, наприклад, входжу я до вечірнього чаю. Івана Йосиповича нема — або ще не встав, або пішов куди... На столі кипить великий самовар. Чайник накрито ватною накривкою у вигляді квочки. На білій скатерті спокійно й привітно стоять гарні, прозорі, тонкі шклянки, вазочка з хлібом та сухарями, варення, мед і т. д. Велика лямпа не горить, а Серафима читає при малій, а через те в хаті утульна, тиха пів-мряка. Я вхожу. Серафима кладе книжку, знімає окуляри і вітає мене своїм напів-сердитим, а фактично, дуже лагідним способом:

— А!... Здрастуйте, ледащо! (не думайте, що це образа, нічого подібного! Це ознака дуже гарного настрою, та такогж до мене відношення, а разом маленький натяк на моє бурлацьке життя). “Чи пізно вчора вернулись? Сідайте, та чай пийте”...

Наливає мені чудового чаю. Потім підсідає й сама до столу, наливає собі чаю й починає:

— От, Олександр Антоновичу, ми з Вами говорили учора, якіє сукини сини бувають мущини... А от я іздесь читаю романа “За гріхи”. Єто правда, що мущини бувають падлеци, но й женщины, ссучого сина дочки, бувають же сссуки!! От здесь описується: как вон її просив, как вмоляв, как навколюшки перед нею ставав! Чого только він їй не представляв: кумфети, горіхи, пелцини, лімони, усякое предовольствие, — квіти їй кожного дня... Как вон плакав перед нею, ссу-

чою дочкою!! А вона, хоч би тобі што!! Так вон бедной і zostався! —

Потім іде частина “нравоучительная”, як треба берегтись женщин. Через три дні... Знов вхожу до ве чірного чаю. “А, здраствуйте, ледащо” і т. д., все як треба. Наливається чай і починається розмова :

— От, ето я, Олександре Антоновичу, говорила, какіі суки бувають женщины... Але ж і мушчини, сссукиного сина сини, бувають падлеци!!! От, я читаю романа — “Кривавії п'ятна”, так здесь описується: што вона йому не говорила, как вона його просила, как вмовляла, как перед ним на вколюшки ставала! “Я тобі буду анделом хранителем, є тобі буду останньою куховаркою!”... А вон, разссукин син, хоть би тобі што!.. Так вона бедная і zostалась... —

Далі частина “нравоучительна”, як бідні жінки страждають від чоловіків, і тут же історія про сім кусочків сала, политих “горкими сльозами”.

Колись, ремствуючи на Ів. Йосиповича за його залицання до нашої покоївки, каже мені:

— Ну, скажіте Ол. Антоновичу, як то можна у сібе в домі гразь заводить! Скільки раз я йому говорила, скільки раз вмовляла його, а він хоч би тобі што!! Ну пушай я женщина з домашнім образованієм, Ти ж арістократ називаєся!!

Люба Серафима Йосиповна! Ти не знала, який скарб ти собою уявляєш літературний...

Я вже казав, що вона мене дуже любила. Якось мені затримали на Кубані за шість місяців платню і я скаржився про це за столом їм обом; вони казали мені, щоб я покинув надію на ці гроші, бо уряд, коли не додає, той не дасть ніколи. Вийшло ж нарешті так, що, пославши останній збірник, я, після довгої тяганини, одержав свої шістьсот карбованців. Ці гроші видали мені на пошті новими трьох-рубльовками! Це зробило на Сераф. Йосиповну надзвичайне враження. Так що потім років через три-чотири, я був на вечірці

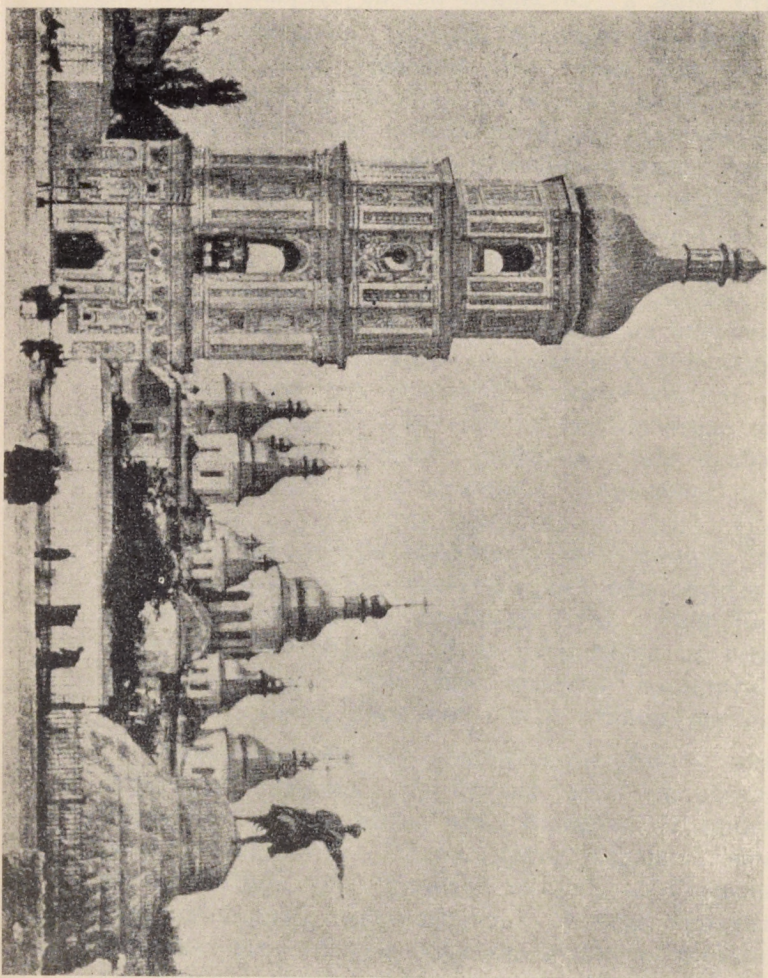
у мого товариша-попа Подільського Київського Успенського Собору. Серед гостей парафіян Собору (київських міщан) був і Іван Йосипович, та Серафима Йосиповна. Треба було побачити, як вона зраділа, побачивши мене! Зараз же стала мене розхвалювати своїм знайомим парафіянам:

— От, знаєте, бувало пьють, гуляють (цеб то я) по цілих днях... аж уже нема денег! Так щож! Сел за стіл на три ночі, пописав ноти, а потім смотриш, — присилають дві тисячі рублів, як одну копейку! — Міщане витріщили очі на таке диво, а я їх не переконував в противному.

Милі були люди: цільні, яскраві типи старого Києва. Розказують, що Іван Йосипович потім женився на якійсь вдові-попаді, і та вижила Серафиму з хати. Він їй за довголітню службу дав якусь таку маленьку пенсію, що вона ледве могла прожити. Через років п'ять Ів. Йосипович поїхав до Пятигорська і там помер. Усім добром заволоділа його нова жінка, жінчина страшенно несимпатична взагалі, а для мене через те, що скривдила Серафиму Йосиповну.

Революція 1905 року захопила багатьох, так би мовити, “несподівано”. Кажу несподівано, бо в тому оточенні, в якому мені приходилось жити, цею справою менше всього цікавились. Війна на Дальньому Востокі була далеко, а відгомін її скандалів та поразок доходили до нас наче з того світу. Правда, багато говорили про невдоволення “запасних” вояків, яких посилали на війну. Але це приймалось, як щось цілком зрозуміле: нащо ж посилати старих, коли є молоді? Звичайно, що старі не будуть вдоволені. Тут був і край всяким думкам і розмовам.

Памятаю, як раз весною я з деякими учителями поїхав гостювати на дачу до нашого інспектора Л. Козловського у Боярку. Гостювали там два дні, а потім ранком вертались додому. В трамваї дізнались про страшну поразку російських військ під Цусімою.

Памятаю, що я захотів купити сірників, і дуже був здивований, коли за пачку з мене взяли 3 копійки! Цим тільки для мене і відзначилась Цусіма. Признаюсь, що поганий “патріот свого отечества” з мене був...

Так само, як і Цусіма, пройшов для мене і жовтень 1905 року. Pamięтаю, що перед цим страшенні дощі не перестаючи лили майже два місяці. Земля так напилась води, що почали рухатись підземні джерела під Київськими горами, і почались обвали: гори тріскали і лізли вниз, руйнуючи цілі квартали, псуючи найкращі місця Києва, такі як Володимирська Горка. Тут, напр., ліворуч від пам'ятника Володимеру, спиною до Михайлівського Манастиря, а лицем до Дніпра — стояв чудовий павільон-буфет на здоровім майдані обсаженім молодими осокорами й тополями. Біля того павільону був розбитий чудовий квітник, стояли лавки і столики. В одну ніч це все поповзло вниз на Олександрівську вулицю, розвалило там скільки домів, а на своїм місці залишило здоровенне провалля, яке сягало аж під саму монастирську стіну. Поповзли в Дніпро і косогірря Царського саду: замість широкої алеї над кручею зосталась місцями одна вузька стежечка з розваленою огорожею. По звичці Київської Думи ця алея так і не була поправлена до самої Великої війни, а... потім усе полетіло до чорта разом з тою ж Думою, Україною і всім старим життям.

Якось раз під оту дощову пору була у мене в гостях одна знайома. На другий день, як звичайно, я вхожу в їдальню пити чай. Ввійшов... і здивувався: нема звичайного — “Здрастуйте, ледащо”, нема привітних розмов про “Кривавії пятна”, — Серафима Йосиповна сидить насупившись. Мовчки подала мені склянку чаю, мовчки посунула до мене корзиночку з сухарями, і мовчки читає книжку. Треба якось розбити цей лід. Я починаю: “І що то за погода така! Дощі і дощі без краю...” “Серафима зітхаючи і з жовчу: “Видно Господь нас за добрії діла наказує...” У

мене поза шкурою пішли зашпари: невже це до мене петься? Але я спокійно хоч і трохи тремтячим голо- сом кажу: “Так, так... всюди забастовки, всюди бун- ти...”

Серафима: “Еге... не люде, а хулігани...” Павза... Я: “От недавно знов гора сповзла біля Михайлівсько- го...”

Серафима гірко: “Сказано у священному Писанію, що “гори пойдуть”...”

Мало по малу розмова налагоджується. Я вдаю, що не знаю куди закидала Серафима, а вона по моєму скромному тону чує, що я її розумію і боюсь “роспе- канції”. До кінця чаювання я бачу, що мене помилу- вано.

Після страшних дощів почалась чудова погода. Одного разу я з приятелем, здається П. Чернецьким, пішли гуляти на Хрещатик. Дійшли до Бесарабки і вертаємось назад. Враз... бачимо, чогось почали спу- скати в крамницях штори (завіси), народ почав зни- кати з вулиці, так що zostались самі військові патру- лі, яких я раніш не помітив. Коли це з одного боку, здавалось що у нас за спиною, почувся спів. Ми огля- нулись і побачили величезну масу народу, яка йшла серед вулиці і щось знайоме співала. Над цею юрбою видно було у повітрі червоні прапори. Спереду бігли малі жиденята, а на грудях у кожного розіпятий но- мер “Київської Мислі”, де великими літерами красу- валось: “КОНСТИТУЦІЯ”. На наше здивовання нігде не видно жадного поліцейя, а патрулі ходять собі, не виявляючи ніякої акції. Ну, значить “дозволено на- чальством”! Ми пішли в ногу з натовпом по Хрещати- ку до Думи. Там уже було багато народу, і з балкону хтось говорив промову. Слухати було не цікаво і ми пішли вгору по Михайлівській, теж з якимсь натов- пом, що співав — “Ви жертвою палі”. Біля аптеки на розі В. Володимирської і Вел. Житомирської ми по- бачили, що поліційний Участок весь заквічано черво-

ним полотном і піднято над ним червоний прапор, а публіка дуже чогось схвильована. Враз до аптеки підлітає візник, на ньому сидить якийсь гімназист, і на руках у нього лежить гарний, чорнявий мушина, блідий як смерть. Виявилось, що біля “Присутственных Мест” була стрілянина і що це був перший ранений. Ми з приятелем побачили, що починається правдива “революція” і пішли собі кожний додому. Перед вечором вийшов на вулицю і побачив, що у прохожих фізіономії не дуже то радісно-революційні, а перший хто зустрів мене оповідав мені, що біля Думи творилось щось страшне. Я пішов вгору по Володимирській. Люде товпами, як хмара, ходили по вулицях з тривогою в очах, ніхто нічого не міг толком розказати. Війська стало на вулицях більше і воно в деяких напрямках не дозволяло переходити вулиці, а деякі вулиці закрило зовсім. Було уже темно, як я дійшов по “Прорізній” до “Консерваторського переулку”. Вниз до Хрещатика було пусто, на Хрещатику теж, а тут стояла хмара народу. Все мовчало, мов вимерло. Ця тиша була сама по собі страшна, а до того ще здалеку доносився якийсь гул, наче котили бочки по дорозі. Питаю, що то таке; кажуть, що строять барикади на Хрещатику. Чим далі тим більш напруженим ставав і без того нервовий настрій. Коли враз пролунав якийсь звук і всі кинулись — хто куди попав. Я опинився в сінях якогось дому по Музичному Переулку. Ніхто нічого не міг толком сказати, що властиво сталося. Через деякий час усі знов повиходили на вулицю і вияснилось, що то хтось нарочито голосно чхнув. Було все по дурному, смішно і досить огидно. Мені стало соромно за себе і за всіх цих “революціонерів”, і я пішов додому, уяснивши собі, що з мене такий же поганий революціонер, як і патріот. Краще сидіти дома...

На другий день почався жидівський погром. Хто громив, трудно було розібрати, бо там були не тіль-

ко “босяки”, а були й робітники, і обивательські діти, і прислуга й переодягнені поліціянти. Я сам був свідком, як на Хрещатику біля крамниці конний патруль розділив натовп погромщиків на дві половини, наче б то розганяючи їх: тоді вони почали громити рядом дві крамниці. На Подолі громили крамницю Шварцмана з матеріями. По вулиці їздили козацькі патрулі “усмірять погром”. Вискакує один з крамниці, в руках “штука” (сувой) матерії. Козак крикнув на нього, той передав йому матерію, а сам подався знов в крамницю. Козак (на “усміреніє” брали звичайно Донських козаків) сунув матерію до себе під шинелю, і знов мовчки почав “усмірять”. Тут же рядом з нашої Академії вийшла процесія з корогами й хрестами. На чолі її йшов “нині благополучно здравствуючий” в Америці Платон (тоді ректор Академії). Ішов, піднявши хрест вгору, та благословляючи ним на всі боки(?). Виходило, що він благословляє це “істинно-русское дело”. Так це й розуміли погромщики, бо, перехрестившись перед образами та хрестами, почали громити ззаду ще гірше. Я плюнув і пішов вгору до Хрещатика, а звідти на Прорізну, а далі вгору до Вел. Володимирської. Картина одна і таж... грабують, розбивають по дурному, дико з якоюсь звіринною злістю й дикою радістю, наче добре діло роблять. По водостоку вниз по Прорізній вулиці в болоті простелено сотні сажень чудового шовку ріжних кольорів, з дверей і вікон летіло, що було в хатах. З майстерні одного кравця повикидали все, тут же розібрали пошиті й недошиті костюми й матерії, а “прилавок” (стілку) виламали і викинули на вулицю. Я бачив, як якась здорова баба, з виду куховарка, ухопила отой тяжкий великий прилавок, наче дощинку і лупила ним по землі, аж поки не потрощила його на тріски... Ставало огидно, і я пішов додому. Не знали ці люди, як їх самих жиди будуть громити через п'ятнадцять ро-

ків, і як ота сама куховарка з “прилавком” буде “управляти державою” (див. твори Леніна).

Як я йшов вниз по Андрієвському спуску, то проти мене йшли цілі компанії обивателів з корзинами, повними награбованим в крамницях добра. Я бачив навіть одного типа в уніформі Міністерства Народньої Освіти, який ішов з трьома синками, ніс щось в руках, а всі поглядали на новенькі гальоші одягнені на ноги. Хотілося кричати гвалт від обурення.

На ганку нашої хати стояла Серафима і на чім світ лаяла дівчат з Воздвиженської вул., що йшли навантажені, як мули, кошиками награбованого.

— І не сором ото вам красти чуже! А ще християнами називаєтесь! Сором вам і родителям вашим до смерті!! —

Мені дуже вподобалась така Серафимина філіппіка і я трохи підтримав її. Як тільки ми ввійшли за двері в коридор, Серафима звертається до мене, держачи в руках сувої сатину, і каже, наче нічого не було:

— От дивіться Ол. Антоновичу, яку гарну я матерію купила для нашої Таньки! — (служниці).

Я остовпів, витріщивши очі, і нічого не міг їй сказати... Мені стало ясно до чого доведе отака революція й така громадська свідомість...

З цього року почався більш інтенсивний рух і в українській музичній справі. Я тоді працював в Музичній Школі Лисенка.

На цей рік випала і та подія, що змінила мое життя на краще. А це розвід з В. Г. Одного разу до мене на квартиру прийшов якийсь добродій, що назвався адвокатом В. Г. і запропонував мені розвід. Я з радістю згодився. Через яких пів року діло почало набирати реальних наслідків. З Консисторії прислали наказ попові Михайлові Іваницькому, моему товаришу по Академії (скільки років нижче ме-

не), та по педагогічній службі в Семинарії, щоб він “увіщав” (вговорював) мене помиритись з жінкою. Це була одна ступінь з консисторської процедури розводу. Миша урочисто повідомив мене на лекціях про цей наказ, і сказав, щоб я “готовився”, бо він прийде “увещевать” мене, і назначив день для того. Ми тоді добре “наувещевались”, і нам це так подобалось, що скільки раз то він до мене ходив “увещевать”, то я до нього, так що, нарешті, забули хто кого “увещеває”.

Перед літом приїхала сама В. Г. з Петербургу, і ми пішли в Консисторію для остаточного “словоговоренія”. Всі знайомі попи-члени Консисторії сиділи мовчки, читаючи газету, чи що інше. На всі запитання, які нам давали, ми відповідали: “Об етом уже било напісано в прошенії” і т. д., “об етом не било би пісано в прошенії”, і т. д. Нарешті нам дали щось підписати, і ми з Консисторії пішли в ресторан Ротса обідати. Погуляли в останне, і розійшлись добрими друзями на віки...

Друга подія в цьому році сталась з моїм братом Федором. Він був командирований на Дальній Восток на час війни. Там прийшлось йому служити на станції в глухому степу, серед дикої природи, без товаришів, без приятелів, без рідних, без теплого слова. На тій же станції у начальника була жінка, яка почала залицятися до Федька, а нарешті нарадила його забрати її від чоловіка, коли Федькова командировка скінчиться. Федя писав мені про свій роман ще в осені, і, як водиться, описував самими рожевими красками, а її малював чудом красоти, доброти і шляхотности. Я почасти з свого досвіду, почасти з якогось передчуття уявляв собі справу трохи інакше, бо, знав, які то янголи шляхотности бувають ті жінки, що шукають утіхи за плечима чоловіка. Але переконувати брата листовно за п'ять тисяч

миль було б не доцільно, от я й залишив справу на її логічний кінець. Все таки я не думав, що брат забере оту особу з собою.

Одного разу, в Жіночій Трьохсвятительській Школі, де я учителював, був концерт і бал. Це було здається “на Храм” в 1906 р. Після концерту мене кличе дверник і каже, що хтось мене хоче бачити. Я кинув освітлену залю з масою гостей, гарними по празниковому вбраними дівчатами, з настроєм гарного концерту й метушнею перед танцями, і побіг в вітальню. Глянув... і вмер: передо мною стояв якийсь бродяга з Сибірської тайги, брудний, чорний, худий, обдертий, неголений, тільки очі блищать на брудному обличчі. Це був мій любий брат Федя! Я з перших же слів зрозумів, що він не сам приїхав, а привіз з собою оту, яка утворить йому таке ж життя, як мені утворила така ж “янгол краси, доброти й шляхетности”...

І я і він стояли один проти одного, як в воду опущені. Нарешті умовились, що за годину я прийду до нього в Михайлівську Гостиницю. Тоді в Михайл. Гостиниці не було електричного освітлення, а світили свічками. Після празниково вбраної залі, коридор Гостиниці напівтемний, здавався мені безконачним коридором тюрми, а аналогія, що брат попав в житлову тюрму, робили мій настрій неможливо тяжким. Я постукав у двері і, коли почув “войдіте”, одчинив двері і став на порозі, бо в кімнаті горіла одна свічка і, навіть після темного коридору, хата здавалась темною. Нарешті я привик до освітлення і побачив, що біля столу стоїть якийсь чорт: худа, бліда жінка, без яких би то було ознак боків чи стану, в ясній блюзі, підперезаній широким мужеським пасом. Лице трохи попсуге віспою, а на носі темні окуляри. Я ледве не впав. Це був тип старо-народовольчеської панни-курсістки з бомбою в кишені і цигаркою в зубах. На мій жах, — ця те ж

курила!!! Невжеж мій любий брат Федя здався на поталу оцьому опудалу! Зразу видно, що ця особа пройшла огонь і воду, мідні труби і чортові зуби. Постать доброго, довірливого, ніжнього і благородного брата просто не могла бути поміщена рядом з оцим опудалом, коли б навіть фантазія була в горячці! Я всією істотою почув, що тут смердить самою поганою, підлою і брудною інтригою, і що ця “невинність” тікала від свого чоловіка з його власної згоди. Так воно потім і виявилось... Питаю: “А деж Федя?” — “Он сейчас будет... Пошол в “маскарад” (це б то “в купальню”, — стиль дрібних урядників і телеграфістів). Цей вираз добив мене остаточно. Я не памятаю, як прийшов брат, що ми з ним говорили і про що... Не памятаю, як він поїхав додому на свою станцію. Знаю тільки, що того ж вечора мене ударила така гистерика, якої я не зазнав навіть при найгірших власних нещастях. Єдина надія вирятувати брата полягала тепер на старшому братові Митрофані. Ми потім побачились з ним і багато говорили про це нещастя. Нарешті брат Митрофан умовив ту персону, що вона не пара Федькові ні літами (багато старша від нього), ні настроєм, ні натурою. Та побачила, що тут нічого не вдієш, знялась і поїхала. Таким робом Федя був врятований від самого страшного нещастя, яким тільки може покарати чоловіка доля...

Під час концертів, та роботи в Школі М. В. Лисенка, я познайомився з Михайлом Ів. Яхненком, якимсь нащадком першого нашого українського цукровара Яхненка. В осени, 17-го серпня 1907 року я переїхав до нього на квартиру. Не довго я там був, тільки до 15 грудня, але про цей час і моє життя там варто сказати кілька слів.

В своїх спогадах про Лисенка, та Т-во Боян, я згадував про Хрисанфа Іустиновича Туробойського. Він був менший брат того Туробойського, який в

свій час був дуже близьким співробітником Миколи Вітальевича, разом з П. Д. Демуцьким. Ноти переписані Туробойським були деякий час у мене в руках. По старій пам'яті, а також, як свідомий українець і Хрисанф Туробойський став близько до Лисенка і прийняв участь в "Бояні", як активний його член.

Він займав високу посаду в Окрузі Шляхів у Києві, був дуже добре забезпечений грішми і міг дозволити собі таку розкіш, як "домашній секретар" для приватних справ. Таким секретарем й був у нього цей Мишка Яхненко. Був він високого росту чоловік, гарний і на всі руки майстер: і поспівати, й пожартувати, і потанцювати, і випити, і вірші подеклямувати, і вести з жидами різні ділові справи. Одним словом це був для посади домашнього секретаря самий підходящий чоловік, а в товаристві, яке так любив покійний Хр. Туробойський, просто незамінимий. В "Бояні" він був теж секретарем. Я там з ним познайомився, а на одній із вечерь, які частенько задавав нам Туробойський, ми зійшлись ближче і навіть випили на побратимство. Так от, цей Яхненко і умовив мене перейти до нього на квартиру.

Згоджуючись на це, я властиво не уявляв собі ясно, що він за чоловік, як і на які кошти живе. Але, що грошові умови мені були підходящі, — я згодився. Через деякий час я зрозумів, що попав в дуже тяжкі чужі обставини. Яхненко був жонатий і мав маленьку дуже гарну донечку. Жінка його-пані Леакадія (полька) була дуже мила, добра, роботяща, чесна й душевна людина. Я думаю, що сам Яхненко ніякого певного утримання від Туробойського не мав, а жив, мабуть, на якісь "комбінації", бо фактично ґрунтом існування всієї родини були лекції музики, які давала по дуже дешевій ціні пані Леакадія. Через те в хаті панувала бідність паскудна,

настирлива й досадна. Бідна Леакадія бігала весь час по своїх лекціях, працювала, як чорний віл, грошей заробляла дуже мало. Сам Яхненко теж бігав по якихось справах і теж дуже мало заробляв. До того ж при них жила ще й сестра Леакадії, Галина, яка вчилась співу. Одним словом, в хаті було більше ротів ніж їжі. Бувало так, що нема чого їсти не тільки хазяйнам, але й мені, хоч я платив за харчі і вважався на “повнім пансіоні”. До того ж сам Мишка ніяк не міг позбавитись давніх панських звичок. Як чоловік доброї душі, він завше мав звичку, кого б не зустрів, — запрошувати до себе на обід, дуже просто й любо, наче вдома завше є на столі куверти для десятка випадкових гостей. Воно, звичайно, колись так і було у його батьків, але не зараз... Фраза “приходіте обідать!” була у нього завше на язиці для кого треба й не треба. Звичайно, коли так “запросто” просять, то багато наївних людей приходило, і це ставило бідну пані Леакадію в неможливе становище, бо часто гість приходив тоді, коли не було в хаті шматка хліба. В такому випадку Мишка бігав кудись позичати два карбованці (частенько брав їх у мене) і гостеві, замість обіду, подавалась яєшня, або “клюсечки”, а на стіл ставилось півпляшки горілки, або дві пива. Мені збоку приходилось часто горіти з сорому, а треба було уявити собі, як то почувала себе бідна хазяйка! А з хазяїна, як з гуски вода... Жартує, та сміється! Дуже часто у них через це виходили сварки, і сам Мишка давав рацію бідній жінці, але побороти себе ніяк не міг, або забував що обіцяв, і через день... новий гість був за столом. Взагалі це були дуже милі й симпатичні люди, але на жаль дуже розбештані, необережні, та недисципліновані.

Разом з ним мені приходилось бувати у Туробойського, а потім ще у деяких осіб, що разом працювали з Туробойським в Окрузі Шляхів, — у якогось

Миколаєва Степана, потім у якогось інженіра... Всі ці люди уміли прийняти гостей, уміли нагодувати і напоїти, а Яхненко всюди був, як риба в воді, і додавав до загальної веселости не мало перцю. Я просто дивувався з цієї людини, як можна отак завше мати добрий настрій, бути таким бадьорим, коли біда та злидні причеплено тобі, наче колоду до ноги. Ця його риса завше встає передо мною, як я думаю про себе, свою вражливість, безвідпорність до всякої неприємности, свою кволість життєву. Через те я занотовую цього милого мені чоловіка, щоб не забути про нього якраз в ці часи, коли над моєю головою згромадились тяжкі й чорні хмари, різні турботи звужують круг мене свою межу і скоро, мабуть, хватять мене за горло "мертвою хваткою"...

В таких безтолкових гостюваннях та різних несподіванках, які на кожному кроці ставить злидарське життя, я прожив до половини грудня, а потім примушений був переїхати на друге помешкання, до більш спокійних людей. Переїхав я до мого товариша по Семинарії Дм. Радзімовського, який працював у банку. Помешкання було на Львівській вул. номер 11.

Тай тут не прийшлося довго жити, але причини були вже цілком іншого характеру: коли у Яхненків було не домовито, то тут було занадто "домовито". А через те, що мені жалко було мого товариша, що цілими днями повинен був сидіти в банку, а до того й грати відносно нього підлу роль, та розказувати йому про все, що я бачив, — не можна було, то ж я вирішив переїхати в друге місце.

На цей раз я опинився в тому ж будинку Семинарського шпиталю, де жив з самого початку по моїм приїзді в Київ, але тепер в помешканню Помішника Семинарського Економа — Порфира Вас. Холодного, який мене запросив жити у себе. Він був дуже милий хлопець, свідомий українець, родом з Полтавщини. У

нього мені жилось дуже добре, і я там пробув з початку 1908 р. до квітня 1909 року.

Як я уже згадував, в 1906 році я вступив у Школу Лисенка на класу композиції до Гр. Льв. Любомирського. Разом зі мною в одній групі був К. Стеценко, В. Ів. Кривусів, і К. К. Гончар. Наша наука йшла поруч з іншою роботою для шматка хліба. Через те віддатись їй цілком, ми не могли. Я, напр., займався нею "між інчим", працював, як то кажуть, для себе. Правда, що маючи в різних місцях лекції, що однімали більшу частину дня, а до того ще й багато різних співанок після обіду, — не можна було й уділити музиці багато часу. Через те до кінця курсу дотягнули тільки я і Кривусів, Стеценко ж повинен був покинути, бо його кудись висилали. Зо мною трапився, пам'ятаю, такий випадок, що й я ледве не кинув науки. Це було на першій гармонії. Дійшли ми до секвенц-акордів, а у мене в голові, наче клямку хто заціпив — не розумію нічого, хоч убий! Мучився я деякий час, і уже хотів кидати, але Григорій Львович пораяв мені просто викинути цей відділ, та йти далі. Я попробував — діло пішло. А там далі й секвенц-акорди прояснились.

Тут мені прийшлося зіткнутись з Кир. Г. Стеценком. Неприємно мені писати про це, але справедливість вимагає сказати, що відношення у нас встановились якісь комедні, і причиною цього був він. Я до нього ставився цілком щиро, бо любив його музу. Потім я почав одержувати відомости, що в деяких кругах він про мене говорить цілком не по товариськи. Це для мене було дуже неприємно й несподівано. Причин бути нещирим, чи сваритись, чи що ділити між собою у нас не було жадних. Ми не стикались ніде, крім школи Лисенка, у нас не могло бути конкуренції, чи заздрости, бо наша освіта вела нас різними шляхами, жили ми в різних шарах суспільства, займались різними справами... До того ж він визначився

уже композиторським даром, і художня дорога у нього складалась ясно, я ж ніколи не думав стати ні фаховим музикантом, ні тим більше композитором. Не сварились ми ніколи, визнання його таланту й пошани до нього, він від мене мав. Так що й з цього боку нам не було чого ворогувати. Ці факти тим більше вразили мене, що я тоді по розводі з жінкою переживав весну мого нового життя і любив усіх людей, наче перший раз їх у вічі бачив. А тут... Це поклало якусь пляму на безхмарну радість мого існування. Я спершу не хотів вірити. Думалось, — хтось хоче нас посварити. Але потім деякі факти переконали мене. Треба сказати, що в той час у мене взагалі був “хвіст бубликом”: я був веселий, життєрадісний хлопець, може трохи гострий на язик, але нікому зла не тільки що не робив, але й не мислив: мені було не до того, — я дуже був щасливий, що почав життя спочатку.

В розмові з Стеценком я іноді допускався досить комічних характеристик деяких осіб, фактів та подій, не маючи на увазі чиеї небудь образи, а просто “ляпаючи язиком” в дискретній розмові зі своїм приятелем. Яке ж було моє здивовання, коли мені передали мої розмови з ним в цілком перекрученому вигляді, при чому так, що на мене падало погане світло. Багато таких випадків заставили мене приглянутись ближче до людини і уяснити собі, з ким я маю діло, бо все набирало для мене неприємного характеру. Дійшло до того, що чий небудь злісний догеп на кого небудь, він поза моїми плечима приписував мені, в той час, як я нічого подібного не говорив. Мене ж сповіщали про це, і я здобував собі ворогів. Я бачив, що товаришування з цим чоловіком небезпечно і почав бути обережнішим в розмовах з ним, та студіювати цього пльоткаря. Приглядаючись до нього, я побачив, що крім колосального самолюбства, він повний хворобливої заздрости до

кожного, хто чим небудь виділяється з сірої маси, і що спосіб зловживання моїм іменем є негарний спосіб дискредитування свого можливого конкурента, через те тільки, що ми вчилися одному мистецтву. Я завше вважав його безмірно вище від мене в музичному відношенні (крім диригування), і не вбачав в ньому ніколи конкурента собі. Моя дальніша діяльність показала і показує справедливність мого твердження: я перший вивів його твори на широку естраду, перший “виявив” його перед громадянством. Це не треба легковажити, бо способів виявлення себе перед публікою у майстрів, спеціально українських, тоді не було і не могло бути. У мене ж був великий, дуже популярний і цінний в художньому відношенні струмент — це студентський хор, — велика вокальна маса першорядної якості. Багато б майстрів (не тільки що починаючих) Бог зна що дали б, аби бути виставленим на естраді такими силами. А Кирило тоді був “починаючий” і ще не літав, а поки що лазив під столом. Коли б я вжив способу “а ля Кирюша”, я просто не співав би його творів і край. Довго б йому прийшлося чекати популярності, спочиваючи в рукописах.

Правдивість моєї характеристики підтверджує його роля в історії Української Республіканської Капели.

Він не зупинявся навіть перед способом безпосереднього атакування людини. Треба сказати, що в той час, як ми обидва служили, а разом і вчилися композиції, у Школі Лисенка був хор малий, безграмотний, і поганий. Але це був єдиний інструмент, яким можна було хоч як небудь провадити українську музичну справу. Так на це дивився і сам Лисенко, який віддавав роботі над цим хором багато здоров'я; так дивились на це і більшість аматорів, які ходили до цього хору працювати цілком безплатно. Також безплатно взявся і я помагати Миколі Виталієвичу в цій справі. Стеценко ж став осто-

ронь, хоч прекрасно знав, що й Лисенко і я бемось, як риба об лід, з безграмотними хористами. Добре ще, що на українські виступи хору приходили допомагати старі приятелі-хористи Мик. Вит., та я тягнув своїх учнів семинаристів, а то б погано прийшлося би нам з цею бандою. Потім, коли з цього хору виводився “Боян” і справа стала на цілком серйозний ґрунт, тоді й концерти набрали іншого, не аматорського характеру. На концертах Микола Віталієвич оддавав мені для диригування половину програми. Тут то появився й Стеценко. Як член “Бояна”, він приходив на проби, але участі в справі не брав і заховувався з резервою. Коли ж перші виступи “Бояна” пройшли блискуче, а таким способом механічно до цього спричинилось і моє диригування, тоді й Стеценко заспівав своєї голосно.

Почав він це звичайним йому способом, — солоденько-іезуїтськи. Раз після лекції по гармонії ми вийшли разом з школи. Він починає:

— Ссашшшуню! Я хочу спитати тебе про одну річ.

— Про яку?, питаю я.

— Скажи мені, що ти за лічність (Що ти за один)?

— Я витріщив очі: в чім річ?

— Чого на концертах “Бояна” диригуєш ти, а не я?...

— Я остовпів, не даючи собі справи, чи це жарт, чи дитиняча наївність.

— Спитай, кажу, Лисенка, чого він оддає диригенство на концерті мені, а не тобі.

— Ні, ти сам скажи чого- —

— Я думаю, що через те, що я йому помагаю, а ти цього не робиш. —

— Ні, ти правду мені скажи, чого?...

Спершу мені така розмова показалась бурсаць-

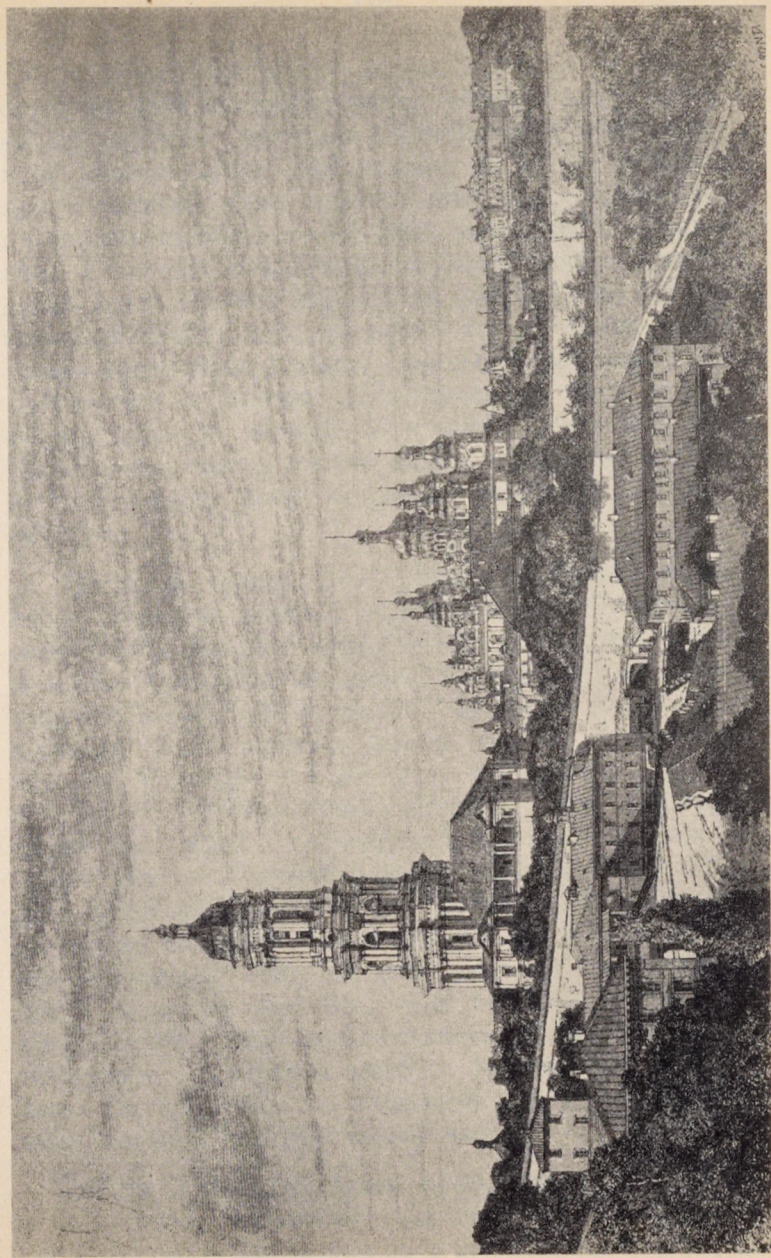
ким жартом. Але на другій лекції вона повторилась дослівно, а потім набрала форми цькування. От одного разу починається:

— Сашшшуню! Скажи мені, що ти за лічність?

— Кккирюша, кажу я, я є така лічність, що бе по лічности кулаком ту лічність, яка ще раз мене запитає, що я є за лічність! — З того часу ця розмова зникла з нашого репертуару. Приятелювати ж ми продовжували.

Тоді ж, здається, в 1907 р. я одержав з Кубані запрошення взяти на себе диригентство в Кубанському Козачому хорі. Треба сказати спершу, що то за хор. Кубанське Козаче Військо мало в Катеринодарі свою капелу на зразок Царської Придворної. Головне завдання її було обслуговувати церковні служби при Військовому Соборі, а також різні військові урочистості. Поза тим вона була цілком вільна, могла концертувати скільки хоче. З огляду на те, що вона була українська, в її репертуарі знаходилось багато українських пісень, і функціонувати “національно” вона мала велику можливість, бо Кубанське Військо було за бронею від національних утисків. Таким робом нічого кращого для диригента українського не можна було побажати, тай не тільки українського, а й кожного, бо голоси в Капелі були найкращі, які тільки можна було знайти на Кубанщині. До того ж кожний козак з великою охотою оддавав свого сина в Капелу, бо служба в ній прирівнювалась до військової (обовязкової для козаків). З тим більшою охотою йшли в хор і дорослі. Так можна було набрати знаменитий вокальний склад хору. Треба ще взяти на увагу, що на цю справу багате Кубанське Військо не шкодувало грошей.

Для мене особисто така посада була край моїх бажань. Але я уже казав, що Київ в моєму душевному тодішньому стані був єдине місце, де я міг існувати, а для задоволення художніх потреб у мене був

Київ - Печерська Лавра, будови її, дзвіниця та головна церква Успіння Б. Матері, що зірвана
большевиками в 1941 році. Заснована 1062 р.

хор семинарський й хор Бояна. Через те я мав підстави не йти на пропонувану посаду. Але з огляду на те, що мене просили рекомендувати кого, як би я не захотів взяти цієї посади, то я поставився до цього питання дуже пильно. Мені не хотілось, щоб цю справу прибрав в свої руки який кацап. Через те, коли Стеценко почав мене просити, щоб я рекомендував його (бо він передбачав, що в Київській Учительській Школі його поженуть його вороги), я з охотою написав на Кубань і рекомендував його. З його бажання я просив, щоб подождали його приїзду, бо він ніби то хворий. Він хотів відбути в своїй Школі якесь свято, та, як видно, покладав надії, що на цьому святі йому вдасться повернути справу у свій бік.

Пройшов місяць, мені пишуть з Кубані (Канцелярія Отамана) листа і нагадують про Стеценка, та сповіщають, що час прибуття диригента вже настав. Я питаю Стеценка, чи думає він їхати. Він починає просити мене, щоб я зробив так, аби його ще подождали. Було ніяково, але я написав в Катеринодар, що Стеценко ще не дуже поправився від тифу, а через те просить, щоб подождати ще два тижні. Через два тижні я одержую телеграму: "Колиж нарешті приїде рекомендований вами диригент?". Я знов звертаюсь до Кирила з остаточним запитанням, чи думає він їхати, чи ні. На це він мені з обуренням відповідає: "Що, ти себе уявляєш паном Кубанських справ, чи що? Чого тобі від мене треба? Я не хочу їхати!!". Що мені зосталось робити? Я подав телеграму: "Стеценко умер". Тим справа і скінчилась. Не хочу більше згадувати, бо це викликає у мене поганий настрій навіть зараз.

Літом 1908 року мене було запрошено давати лекції теорії, початкової гармонії, історії співу, та диригентського мистецтва на Учительських Курсах, які

улаштовано на Лукянівці в тій же Учительській Семинарії, де раніше учителював Стеценко. Такі курси улаштовувались (з різними програмами) майже кожного року для учителів церковних сільських шкіл. Цей раз в програм включено спів та диригування. Я з охотою погодився, бо на ці курси приїздили учителі з досвідом, музикально грамотні, самі диригенти, так що аудиторія складалась завше дуже добра. Крім того, в програму можна було ввести трохи українського матеріялу, так що з боку маленької пропаганди воно було діло добре, а крім того, давало мені деякий заробіток на літо (матеріяльно ж я стояв тоді дуже й дуже кепсько). На кінцевому концерті цих курсів стався один випадок, який міг мені вилізти боком, а єпархіяльному наблюдателю церковних шкіл ледве не виліз. Але перед цим треба сказати скільки слів про друге.

Весною цього року (1908) до мене звернувся Олександр Іванович Бородай (той самий! “Щирий...” див. Вінніченко) з такою пропозицією: він випише відомого артиста-бандуриста, сліпого селянина Кучугуру-Кучеренка Івана, оселить його на деякий час в Києві, буде утримувати його на свої власні гроші, з тим, щоб я дослідив його гру, а на підставі її написав підручника до бандури. Він думав домагатись відкриття в Школі Лисенка кляси бандурної гри, а для цього треба було мати підручник. Скільки я не запевняв його, що цеї справи я не зможу подолати, бо щоб написати підручника, треба знати інструмент, та грати на ньому, він не хотів мене слухати, а стояв на своєму, щоб я “попробував, — може що вийде”. Нарешті переконав мене, і я вирішив “попробувати”, хоч наперед знав, що це марна трата й часу, й коштів. Приїхав Кучеренко. Треба було знайти йому дешеве помешкання. Я здобув йому дозвіл у Інспектора Семинарії оселитись у ректорського кучера, у вільній кімнаті при семинарській бані, цілком без-

платно. Це дуже було вигідно і для мене, й для Івана Кучеренка, і для Ол. Ів. Бородая. Я й тепер дивуюсь, як інспектор дозволив жити Кучеренку в Семинарії, знаючи, що я буду займатись таким “проти державним” ділом!

Як я й думав, з тої справи нічого не вийшло: за одно літо я не міг стати віртуозом на бандурі, та написати підручника. А з приїздом учнів до Семинарії Кучеренкові не вільно вже було zostаватись на життя в Семинарії.

Той час, коли Кучеренко прожив у мене, був один з найкращих та художніх в моєму житті. Частенько Іван грав у мене в помешканні, і слухати його приходив навіть сам інспектор Сем. Козловський. На самоті зі мною Іван частенько бував в особливому артистичному настрою, і тоді мені приходилось спостерігати у нього справжній артистичний запал і натхнення. Це були чудові менти. А артист він колосальний! Мені розказували, що на нього дуже впливали деякі наші діячі, знавці нашої пісні, напр. Яків Гулак-Артемівський, та додали йому багато не тільки національної, але й артистичної свідомості. Артизм же Кучеренка був остільки свідомий, оригінальний, певний, що впливи, про які мені казали, служили йому не більше, як гарні фарби та сюжет для маляря, але їх майже не було помітно. Хто, й які впливи могли підказати йому такий інструментальний пасаж, що в звязку з ілюстрацією тексту набирає неймовірно цінного характеру, та говорить про свідоме відношення до того, що він співає! Напр., малюючи бурю на морі, — зачепить обома руками з двох боків струни бандури, щоб до ілюзії ясно підняти у вашій уяві морський бурун, і потім закучерявить його білою піною, а потім розбе на дрібні алмазні бризки! Або в думі “Про смерть козака на могилі”, — на словах де козак говорить до банду-

ри своєї, та про вітри, які будуть “пролітати, струни твої зачіпати, стиха тихесенько вигравати”, — утворить ніжне, ніжне тремольо, мов Єолова арфа!! Багато можна було б навести прикладів артизму найвищої марки у виконанні Кучеренка, які говорять про його високий артистичний інтелект, могутній злет мистецької інтуїції, цілковиту свідомість віртуозності. Я не кажу вже про його голос й характер його співу.

Для знавця нашої пісні, — це безодня, так би мовити, “національності”, а просто для знатока співу його голос — вражаюче явище природньої обдарованости, та чудової постановки звука, без жадної шкільної рутини. Одним словом, з ніг до голови це “артист з Божої ласки”. Я був дуже щасливий, що мені прийшлося познайомитись з ним більш близько, і провести скільки чудових музикальних тижнів інтимно, на самоті, без публики. За той час у нас встановились такі дружні відносини, що Іван, як видно, не забував мене також, як я його. Через років 9-10 наша Жіночка Дух. Школа поїхала в літню екскурсію на Пороги. В Катеринославі зайшли ми в Музей Поля. Бачимо, в вестибюлі сидить кобзар і грає для публіки. Я зразу впізнав Кучеренка, і розказав моїм ученицям, хто він, і чого він вартий з музичного та національного боку. Ми підійшли і почали слухати. Коли він скінчив, я попросив його заграли ще що небудь, не називаючи себе. Яке ж було мое здивовання, коли він, помовчавши одну хвилю, питає: “Це Ви, Олександрє Антоновичу!”? По голосу пізнав мене...

Так от на тих Курсах, на останньому і при тому публичному концерті, я задумав вивести Ів. Кучеренка, щоб показати публиці нашу пісню, так би мовити, “в оригіналі”.

А публіка повинна була бути дуже інтересна!

В цей час у Києві йшли церковні “Предсоборні Сабранія”, для утворення в Росії Патріархату. Сюди зіхались усі церковні достойники зо всієї Росії, починаючи з Товариша Секретаря Синоду, а разом з ними і вся чорносотенна братія, яка лізла під церковний “Омофор”, — різні “Союзи Русского Народу”, “Архангела Міхаїла”, “Московських Хоругвеносцев” і т. д., з своїми ватажками: Марковими І-ми, докторами Дубровіними, і хмарою всеросійської шпигинерії та Охранки. Під той час демонструвати український націоналізм, хоч би на концерті, хоч би піснею та бандуристом з історичними думами, було трохи небезпечно. Але про це якось не думалось.

От розпочався концерт. Учителі тоді були, чи вважались (слава Богу, по більшості помилково) агентами “обрусенія краю”, а через те їхнє політично-педагогічне виховання, чи краще сказати нащиповування, була річ першої ваги. От на цей концерт, як фінал курсів, зібралось багато “важних гостей”: приїхав сам Саблер-Обер Прокурор Синода. Архіреями — “як виприщило”.

Мій політичний скандал почався непомітно для мене самого з того, що російський гімн учителі співали не напам'ять, а з н о т! (“У вас учителя даже Національного Гімна не знають, а должны петь с нот!” — картали архірея Агапіта, а він — Білогорського). А для Курсів почався скандал тоді, як на естраду я вивів Кучеренка, зробив маленький вступ, і потім пояснював українські історичні Думи, які він співав. Заключився ж скандал третім відділом з Українських народних пісень(!!) у виконанні хором учителів під моєю орудою. Все ж це вкупі повинно було упасти на мою голову.

В той час загальної реакції й спеціальної уваги уряду до українофільства та його цитаделі — Києва, халепа могла вийти досить велика. Але доля виру-

чила мене з цієї халепи чудодійним способом. Річ в тім, що церковними школами, а разом з цим і цими “Курсами” завідував тоді Наблюдатель Церковн.-Приходськ. Шкіл — Білогорський. Він був чистої води кацап, але до української культури ставився досить прихильно, як не дурний, не сліпий, а по натурі дуже порядний чоловік. Вся справа ж знаходилась під ферулою архірея Михайлівського Монастиря — Агапіта, Єпископа Чигиринського. Це був маларасейський бугай в митрі, вірний наймит московський. Але через те, що сам походив з Катеринославщини, то по мимо його бажання для нього самого багато де що з українського проходило непоміченим, бо що помітить московське око, то українське може пропустити, як щось природне. До того ж ще остаточно не вивітрився 1905 рік з його “свободами”, так що подібного рода інциденти, як цей, знаходились ще в стані поступового ліквідування... Отож зараз же після мого концерту, Петербургське начальство взяло за барки архірея Агапіта, той з свого боку взяв за карк Білогорського. Але Білогорський був настільки тактовний, що не зачепив мене, а став викручуватись сам. Потім він мені казав, що для цього йому прийшлося їхати в Петербург, та виправдуватись. Що торкається мене, то ця справа була записана мені на біжучий рахунок, і потім, як мене викурювали з Семинарії, то вона додала свого голосу, також, як і друга справа.

А друга справа, чи, краще сказати, подія, стала тієї ж осені (а може на слідуючу осінь, не пам'ятаю). Святкувалась пам'ять архірея Дмитра Ростовського (Туптала). Свято було урочисте, і відбулось в залі Релігійно-Просвітнього Т-ва на Вел. Житомірській вулиці. Зібралось багато осіб з наукового, літературного й релігійного світу. На чолі всього — Митрополит Іоанікій. Музичну справу повинен був провадити я з семинарським хором. Коли були

проспівані різні релігійні музичні твори Туптала: “стіхи” та канти (в московській редакції), до мене підійшов Ректор архимандрит Амвросій і, знаючи, що я з семинаристами розучував “какіє то канти”, просить мене, чи не заспівав би на бажання Владики Митрополита ще якого канта. Я й вшкварив Лисенкову аранжовку: “Пречистая Діво Мати!”. Тільки що я кінчив, як збентежений Митрополит каже Ректору: “Что ето у Вас семінаристи поют малоросійскія песні?!”. Той, як опечений підбігає до мене і починає розпитувати, що сталося і що я співав, а тим часом Митрополит встав і з обуренням “закінчив свято”. Вийшов скандал... Я сказав Ректору, що це є кант з Богогласника, де поміщені твори Дмитра Ростовського, і що цей кант разом з другими дозволено Синодом для виконання навіть в церквах на Волині (не кажу йому, що вимова у виданнях Богогласника синодських не українська, а російська!). Підчас цієї розмови підходить якийсь сільський священик і на весь голос репетує, так що всі звернули увагу (Митрополит ще був в залі і безумовно чув це): “Слава тобі Боже! Перший раз в життю почув на церковнім святі рідне українське слово! А то заїла кацапня проклята!”, і далі в такому ж роді. Ректор, як крізь землю провалився! А коло цього попа й мене почала збиратись купа сільських попів, які дуже недвозначно підтримували оратора, та дякували мені за кант. Ця несподівана демонстрація теж зарахувалась мені, як добавка до попереднього, і потім той же Ректор згадав це мені в “прощальній бесіді” зі мною, як я кидав Семинарію.

З осені 1908 року я оселився на розі Мал. Володимирської вул. під числом 31, а по Великій Підвальної — число 28 (писалось так: Мал. Володимирська вул. 31—28). Це був великий будинок на дві вулиці, і на горі його містилась гімназія попа Стельмашенка (хід з В. Підвальної). Кімната моя була в пер-

шому поверсі, вікно виходило на Малу Володимирську вул., як раз біля вхідних дверей. Ця кімната належала до помешкання пані Залеської, коханки молодого цукрового фабриканта Галперінга. Кімната була обставлена дуже гарно, але досить маленька. Все в ній було дуже привітно, комфортабельно, але була одна невигода — це сама хазяйка. Не так і хазяйка, бо була вона дуже показна, гарна пані, як її любов до співу та музики. Коли я відмовився давати їй лекції співу, то вона не запрошувала другого вчителя, а сама виучувала циганські романси... під грамофон: заведе оте нещастя, — воно хрипить, верещить, хрюкає, виє, гвалтує не своїм голосом — “Захххаччу - пааааалюблю, за - хчу - ррразлюблю!”, а за ним виє і моя пані. Але не сама, бо у неї була гарненька собачка, то та теж приймала в цьому участь. Приходилось брати шапку й тікати світ за очі. Правду треба сказати, що пані не так часто надоїдала мені отими лекціями, вона, мабуть, більше вправлялась тоді, як мене не було вдома, бо була вона дуже мила, делікатна жінка. Може вона й чекала мати другого квартиранта, бо я не приймав участі в забавах її гостей, які частенько збирались до неї, але мені вигляду не показувала. Жилось мені там дуже добре. Платив я на ті часи досить дорого: з освітленням електричним, та опаленням — коштувало 25 карбованців!

Частина Студентського Хору Київського Університету св. Володимира в 1908-1909 рр.. Посередині, в першому ряді, О. Кошиць (в твердому капелюсі).

СТУДЕНТСЬКИЙ ХОР

ОСІНЬ, 1908 р.

Якось одного вечора до мене з'явилась депутація студентів Університету, на чолі з моїми бувшими учнями по Семинарії: Олекс. Домбровським та Іваном і Олекс. Рубанами, і просила мене взяти диригентуру в хорі Студентів Університету Св. Володимира. Я з охотою згодився.

Треба сказати, що колись, як я ще був в перших класах Семинарії, мені прийшлося чути на концерті хор студентів (тоді мабуть був диригентом Глуховцев) і він зробив на мене чудове враження. Потім, як я вже переїхав у Київ, мені частенько приходилось, гуляючи в Університетському Ботанічному Садку, чути, як якийсь хор в Університеті робив проби. Але на жаль, скільки я не прислухався, завше чогось доводилось чути тільки одну і туж річ "Гавде-амус ігітур". Це мене дуже злостило, бо так хотілось почути щонебудь цікаве при такій кількості чудових, свіжих голосов, а тут тобі завше оте: "Віват Академія!".

Память про Студентський Хор за часів Семинарських у мене успіла зникнути, і я ламав собі голову, що це за хор, і чого він збирається в Університеті? Очевидно, що публичних та гучних виступів він не робив, і про нього в Києві мало говорили.

З пропозицією студентів, мені стало ясно, що і кого я слухав в Ботанічному садку кожного тижня в неділю. Враження від цих голосів і спонукало мене відразу згодитися на їх пропозицію.

Вони ж мене поінформували, що запрошення мене не було однозгідним, і що в хорі була партія про-

ти мене (як проти нового диригента). Бо обставини там склались такі: через невдоволення диригентом Яциневичем хор розбився на двоє, одна частина осталась за Яциневичем, а друга запросила Злобіна, учителя якоїсь міністерської школи (а може навпаки, не можу сказати). Одним словом, замість одного хору стало два, і той і другий функціонували погано.

Нарешті, щоб позбавитись неприємного поділення, вирішили відмовитись від обох диригентів, а запросити третього, зєднавшись знов в один хор. Вибір упав на мене. Опозиція проти мене була через те, що я був їм відомий, як українець, а хор не мав певної національної закраски. Через те вони боялись, що я буду проводити свої ідеї в програмі. Знати про це для мене було дуже важно для того, щоб не робити тактичних промахів, і я був задоволений, що делегати мені сказали про це. Я знав, що коли диригент прийдеться компанії до смаку, то вони не будуть дуже воювати проти його бажань і нахилів, потім можна буде ввести в програму і український елемент. Воно так потім і сталося.

На перше зібрання хору, коли я мав знайомитись з ним, я йшов в досить підвищеному нервовому настрою. Зустріли мене мовчки, з резервою. Я сказав невеличку промову, в якій зясував свій погляд на мою роботу взагалі в хорі, дав своє музичне "мотто", подякував за запрошення, а потім приступив до чергової роботи. Не памятаю, що тоді в хорі розучувалось і як пройшла ця перша проба, але знаю, що вийшов я з аудиторії вже під оплески. На слідуючій пробі я взяв "Серенаду Дон-Жуана": "Я здесь незіля стою под окном" — соло баритона з хором, музика Меер-Гельмунда, дуже ефектовну річ. Весь хор був захоплений. В кінці проби мені зробили овацію, і я так завоював всіх.

Тепер скільки слів про самий хор. Кількість його членів не була постійна, вона межувала між 80

і 150 осіб. Складався хор з студентів (Університету) — любителів співу, серед яких багато було з видатними голосами, а деякі брали лекції співу. Взагалі ж весь склад хору вражав свіжістю голосів, великою музикальністю, високою інтелігентністю (інакше й не могло бути), та любовю до співу. Особливо чудові були баси і октавісти (бассо-профундо), для яких контр-ля бемоль не грало ніякої ролі. Ноти знали на загаль дуже добре. Не було тільки зіспіваности та тих якостей спеціально властивих хорові, які здобуваються довгою практикою й працею над собою. На великий жаль, тут були дефекти, яких не можна було уникнути в аматорській справі й організації — погане, не точне відвідування співанок. В процентному відношенню воно було добре, але з “процентними відношеннями” багато в мистецькій справі не зробиш. Через це виучка гальмувалась, і на роботу йшло втриє більше часу, ніж вона вимагала. Правда, що адміністрація хору прикладала всіх старань, щоб співанки проходили при найбільшому складі хору, але взявши на увагу хитання між числом 50, 80 і 100 не можна було направити діла зразу, як мені хотілось. Це найбільше відбирало у мене нервів і здоров'я. Зате, коли річ була вивчена і співана, я міг добитись тих нюансів, яких тільки можна було. Звичайно, що це було дуже далеко до того, що я хотів, і що можна зробити при постійному складі хора. Але зате тут було те, чого в професійному хорі навряд чи можна знайти — “художній порив”, свіжість відчуття і щирість передачі, спосібність запалюватись. Оцим хор підкуплював своїх слухачів в першу голову, як також інтелігентністю і свіжістю звука.

Я не памятаю, здається в 1911 і 1912 роках хор в своєму складі майже не мінявся і варто було послухати, яких наслідків ми досягнули! Це був правдивий хор. Але пливучости складу не можна було усунути, бо це був хор з учнів школи, які займались

співом все таки як річчю другорядною, не могли закинути своєї роботи, ради хору, та сидіти в Університеті все життя. Хоча багато з фанатиків хорového співу (а через те і моїх друзів) багато втратили університетського часу в хорі.

Таким робом, працювати мені приходилось фактично втриє, ніж треба було, а через те й тратити нервової енергії без толку дуже багато. Хоч і мав я дуже гарного помішника (мого найкращого друга) — Аркадія Іванова, але праця була обставлена так, що всі майже проби мені приходилось вести самому. Все це було дуже трудно, але для мене стало просто душевною необхідністю, і відмовитись від цього не можна було ніяк. Причиною цьому були ті відношення, які встановились у мене з хором. Це була якась взаємна закоханість. Зустрітий перший раз з недовірям, я потім знайшов таку любов у цих хлопців, що стидно признатись, а відїзжаючи від них на яких два-три тижні свят, я сумував за ними всіма, як за коханою дівчиною. Це надавало теж особливо широкого характеру нашій спільній роботі. Нарешті ж і художній стан справи набірав від цього особливої яскравости. Тут серед цих молодих, благородних, ширих, привітних людей, я фактично почав свою молодість. Тут я знайшов найкращих друзів собі на все життя. Тут я знайшов і своє художнє ім'я не тільки в Києві, але й поза межами його. Це фактично був також початок моєї артистичної кар'єри. Потім, підчас кожного високого художнього менту в своїх закордонних концертах, я линув думкою до мого любого Студентського Хору...

Солісти в хорі були знамениті. Був полоняючої ніжности і солодкости тенор Олекс: Тихальський, і теж прекрасний, тільки занадто молодий голос — Петро Коноваленко, чудовий баритон Петро Винницький, трохи гірший від нього Золденко, і міцний бас Іван Воробьов. Наші барітони Винницький і Зол-

денко були не тільки в голосовому відношенню, але й зо всіх боків, протилежності. У Винницького був дзвінкий високий, виразний, ясний баритон, типу тодішнього знаменитого співака Каміонського (здається навіть учень його), у Золденка ж був досить м'який, але глуховатий з горловим відтінком і мало виразний голос, не дуже високий. Перший був високого росту, дуже худий, з тонкими рисами лица, гарний хлопець, другий був малий на зріст, коренастий, якийсь весь круглий, з плесковатим лицем, не гарний, з кривими ногами. Перший мав добре волосся на голові, другий лисий. Студенти прозвали одного "Профіль", другого "Фас".

Наш бас-соліст Воробьов був дуже гарний хлопець, чистий українець, і через це завше дивував своїм чисто російським прізвиськом. Голос у нього був колосальний, але вимова погана: всі слова були наче зараньше проковтнуті і ніяк не могли вибратись на світ божий з горла під час співу. Це був страшний дефект, від якого, як мені пишуть, він і тепер не може позбавитись. Коли б не це, то його голосом можна б було дивувати весь світ.

Тенор Тихальській міг в одну мить навіки зачарувати слухача тембром свого надзвичайного ліричного голосу: це була невимовна солодкість, неймовірної чистоти, висоти, ясности, м'якості і музичальности. Я в своєму життю не зустрічав більш приємного тембру. Підчас нашого концерту в Московській Консерваторії, його почув знаменитий тоді співак Алчевський. Він просто збожеволів від голосу Тихальського, і як піймав його на розмову, то пробалакали до самого ранку. Шкода, що на практиці цей голос, як казали, не підійшов до сценічних вимог — виявився "занадто ніжним для оркестрового супроводу". Я в це не вірю, і думаю, що його просто "припинили" на сцені оперні собаки тими спо-

собами, які у них добре випрацьовані, і яких не може побороти новий, а тим більш порядний і чесний чоловік.

Коноваленко потім співав на сцені і з нього випрацювався дуже добрий ліричний тенор, але проти Тихальського, як на той час, його не можна було ставити. З хору вийшов знаменитий в Советах тенор Колодуб.

Крім цих голосів була в хорі велика маса природних, чудових голосів, які не вчилися співу, але мали, так би мовити, природну постановку. Між ними були знамениті хорові вправні співаки, з якими працювати була одна радість. Не стану перелічувати їх прізвищ, бо не дозволить місце, тай пам'ять починає вже губити їх, хоч обличчя й тепер стоять передо мною, як живі. (Напр. брати Сергій та Іван Трухлі).

В той час реакції, коли студенти вважались “університетним ворогом” держави, і коли всі “землячества” в університетах закрито, всілякі організації не “академічного” характеру переслідувались, “Хор Студентів Університету Св. Володимира у Києві”, здається, був єдиною на всю Росію організацією студентів, яка не була припинена офіційно, тай то тільки через те, що причепитися до неї було дуже трудно. Але не заборонена офіційно, вона терпіла всілякі дрібні причепки і прикрости від університетського начальства, яке нюхом відчувало, що це не тільки співоча організація. Треба було тільки поглянути на те відношення університетських властей до хору, щоб стало стидно й за університет і за тих, що стояли на чолі його: це були якісь дурні зачіпки й капризи, котрі викликали краску стиду на обличчі й огидне обурення. Наприклад: ставити всілякі перешкоди, щоб хор не збирався на співанки в Університеті, відібрати від хору піяно й поставити його в професорську кімнату, наче в архів; нарешті виперти хор

цілком з Університетського будинку, позбавити хор “екскурсантиських посвідчень” при концертних подорожах (для знижки проїздної платні) і т. п. Але про це не стану говорити, бо мені персонально не приходилось мати діла з цим брудом, — в ньому повинна була копатись хорова адміністрація. Після того, як нас виперли з XIII-ї аудиторії, де ми робили співанки, хор опинився на вулиці. Університетські цербери думали тим припинити нашу діяльність, але помилились, бо на зустріч хорові прийшло київське громадянство і дало нам помешкання в “Общественном Собранії” по Вел. Володимирській вул. під чи-слом 45. Тут хор почув себе вільно цілком і робота наша провадилась далі спокійно й продуктивно.

Тепер вернись трохи назад.

За “Інезілею” я поставив “Олафа Трігвазона” — баляду Райсігера, могутню і прекрасну річ, і цими двома номерами ми одчинили нашу концертну діяльність під моєю орудою. Перший виступ, памятаю, був в залі Мерінгівській (на Мерінгівській вул.) на балу медиків. Поспіх був найкращий і фактично тут то і встановились мої відношення до хора: хор наочно побачив наслідки моєї роботи, та любов до музики й до своєї організації переніс і на мене. Часами їх виявлення цієї любови до мене набірало несподіваних рис і молодечих вибриків. Пригадую, після якогось успішного концерту, я стомлений, але ще в нервовому піднесенні сидів в буфеті при “Общественному Зібранні” з кимсь за столиком. За розмовою не помічаю, що робиться кругом мене. Коли чую, хтось мене цілує в лисину, а за ним знов і знов... Дивлюсь — студенти вишикувались в ряд з чарками в руках і по черзі підходять і цілують мене в лисину, при чому деякі перехрестившись перед тим... Скільки там сміху було!... Або подарували мені якусь цигаретницю. Не успіш одчинити її, як протягується з десятків рук і розбирають всі цигаретки до

одної, тай ще кажуть: “Ти не дуже то... а то одбери!”.

Далі пішли концерти й окремі “виступи” один за другим. Поспіх хору спричинився і до побільшення та поліпшення його складу. Майже всякий співаючий студент старався потрапити до хору. Однак це було не так легко, бо приймалися туди люди певні, за рекомендацією двох учасників хору, відповідно вимогам організації. Хор ріс і удосконалювався з кожним учбовим роком чим даліше більш, і поступово набірав собі доброго імені й розголосу всюди, не тільки як студентська організація, але й з чисто музичного боку. Робота йшла, як то кажуть, повним ходом. Вона захопила мене цілком і відсунула на бік усі інші інтереси мого життя. Я тільки й жив від проби до проби, від концерту до концерту, від виступу до виступу. Служба, другі хори, власне моє життя, — це було тільки досадним додатком до головного. На проби я йшов наче на побачення з коханою дівчиною, і те, що я там переживав і перечував, ставало змістом мого духового життя до слідуючої проби, якої я чекав наче свята. Кажу, що це межувало з справжньою закоханістю. Проби йшли бурно, весело, з захватом. Робота провадилась радісно і продуктивно. Для мене особисто проби взагалі більш цікаві, ніж самі концерти, бо тут є радість творчості, є більш змістовності, ніж саме любування зробленим. До всього додавались ще й перерви. Багато молодих, розумних, інтелігентних, бистроумних і веселих хлопців при безкористній захоплюючій роботі утворювали таку приємну, веселу, товариську атмосферу, якої трудно пошукати де інде. Дотепи й веселий сміх, жарти і вигадки наче гейзер били вгору мільйонами бризок ума, молодости й життєвості. Після кожної проби я почував ту радісну втому, яка несе за собою здоровий відпочинок, і криє в собі надалі скарби нової енергії, цікавість до праці, та любов до життя

Перший ряд: О. Кошиць, Мультман, Ілля Захаров, Вяч. Суховельський. Другий ряд: Задоя, Т. Георгієвська (потім Т. Кошиць), Заморин. Третій ряд: Іван Масиченко і П. Вінницький. О. Кошиць — диригент Київської Опери. Знімка з 1916 р.

й людей. Я уже казав, що в цьому хорі, в цьому милу благородному оточенню я знов найшов життя й нову молодість після моїх душевних потрясень і життєвої катастрофи. І зараз, через багато і жів, нехай мої найкращі побажання, моя вдячність і благословення овівають кожний крок життя моїх милих, незабутніх друзів-хористів! Де вони тепер?..

Здається, що в цьому році одна тільки темна хмарка пронеслась по обрії мого життя, але слава Богу, й вона не порушила загальної душевної гармонії. Це була хворість брата Федора, якому прийшлося робити операцію в Залізничному Шпиталі, що там був один дуже небезпечний мент, який міг би спричинити смерть моемулюбому братові, але Божа рука одвела його. Оскільки памятаю, це було в листопаді. Літо цього року я провів, здається, у брата Федора, і як свідчить мій старий паспорт, 20 серпня повернувся у теж саме помешкання до пані Залескої. Цієї ж осени я (добре не памятаю), здається, розпочав випадково свою "Тучу" на слова Апухтіна і присвятив її Студентському Хорові. Одного хмурного дня я гуляв у Царському саді. Був страшенний вітер. Деревашуміли, як море. По хмурому небозводу неслись хмари низько, низько над землею... Внизу Дніпро був майже чорний... Я сидів над проваллям і дивився на цю романтичну й сувору картину. В голову прийшов вірш Апухтіна: "Шепчутся кльони, берьози шатаються, дуби столетніє машут ветвямі, точно со мной говоріть собіраються..." А за віршом, спершу вступ басів, а далі мелодія й зразу уся картина. За два дні-кінчив усе...

Памятаю, що її розучування йшло якось мляво, аж поки студенти її не розкоштували. Потім вона стала коронним нашим номером, і мала всюди великий успіх.

КОНКУРС ХОРІВ

ВЕСНА 1909 р.

Перше ніж говорити про конкурс київських хорів, треба сказати, хто його влаштовував, та про ректора нашої Семинарії, бо як не комедно, а це все мало дуже великий вплив на мою дальнішу долю.

Конкурс хорів влаштовувала тодішня губерна-торша київська по ініціативі диригента Вас. Волчка, про якого я згадую в спогадах про Лисенка, та “Бо-ян”. Цей конкурс повинен був відбутись на екстреному Симфонічному Зібранню в Київській Опері на користь якихось діточих захоронків, чи щось подібного. Перша частина програму була незакінчена симфонія Шуберта, а друга спів хорів: Надеждінського (церковний хор Володимирського Собору), Робітничий хор, Москальова, Хор Студентів Політехників під орудою Злобіна, хор Київської Сінагоги під орудою Дзмітровського і хор Студентів Університету під моєю управою. Я поставив на програму (вимагалось дві речі) “Олаф Трігвазон” — баляда Райсінгера, і “Прогулька по воді” — Мендельсона. Ці речі дуже гарно йшли в хорі.

Приймаючи участь в конкурсі, я не уявляв собі, яке хвилювання в диригентських колах я викликав. Уже потім я дізнався, як диригенти розвідували програми своїх противників, як набирали до себе кращих голосів на підмогу, і навіть пускались на деякі заходи не дуже морального характеру, щоб, або відвести свого конкурента від конкурсу, або збити його зараньше з позиції. Останнє я відчув на собі. Але спершу про що інше.

Семинаристи, які дуже любили мене, дізнались

про конкурс хорів і про те, що я виступаю з Студентським хором і запропонували мені себе до моєї розпорядимости. В Семинарії тоді був чудовий хор з прекрасними голосами, дуже добре зіспіваний. З ним я співав не тільки Служби Божі, але цілі концертні програми, які ми виконували на тих вечорах, що Семинаристи у себе робили (це був відголосок “свобод” 1905 року). Знали вони також і “Олафа Трігвазона”, бо я з ними співав його на Семинарському концерті. Зоставалось підівчити тільки “Мендельсонівську” річ, зробити скільки спільних співанок, і справа готова. Але тут на перешкоді стояло ось що. Учні Семинарії не мали права виступати ніде в публичних місцях. Виходило, що їх виступ буде проти Семинарських правил, а ще гірше, що це порушення буде під моїм проводом, а я ж учитель Семинарії! Ситуація складалась досить не вигідна для мене. Але спокуса мати добавку до студентського хору яких 50—60 чудово тренованих голосових хористів, взяла верх. Я сказав хлопцям, що я їх не силую приймати участь в цьому концерті, але, коли вони прийдуть, я буду їм дуже вдячний, а на випадок якої неприємності від семинарського начальства, я беру на себе всю відповідальність.

Взагалі ж для начальницького ока, “я нічого не знаю і не чув ні я від них, ні вони од мене”. Студенти згодились на таке сполучення з семинаристами і ми зробили три чи чотири проби.

Все уже було готове, як на тижні перед концертом сталась така подія. Ректор Семинарії архимандрит Амвросій закликав мене до себе і показує мені “донос” від диригента Москальова, що він одержав на передодні. Це не був просто “донос”, але погроза. Москальов був членом “Союза Русскаго Народа” — страшної і всесильної тоді чорносотенної організації. Jako член тієї організації він написав Ректору від імені Союзу, але за своїм підписом такого приблизно

папера: “Чи відомо Вам, що такого то числа в Мійськiм Оперовiм Театрi вiдбудеться конкурс хорiв, в якому приймають участь i учнi Семинарiї пiд проводом довiреного Вам учителя Семинарiї Ол. Кошиця. Учнi Семинарiї не тiльки виступають на сценi, що заборонено навiть учням свiтських шкiл, але й виступають пiд проводом семинарського ж учителя. Коли Ви про це не знаєте, то ми доводимо до Вашого вiдома, з тим, щоб Ви вжили своїх засобiв проти цього. Коли ж Ви про це знаєте, i це робиться з Вашого “попустiтельства”, то наш Союз прийме в цiй справi свої мiри”.

Прочитавши менi цю ябеду (донос) Ректор чекав, що я йому вiдповiм. Я сказав йому, що учнiв я не запрошував, але був би радий, коли б вони менi допомогли, i для легалiзацiї будучого факту, прошу його дозволити семинаристам взяти в цьому конкурсi участь, з тим, що я обiцяю пригланути за ними i пiд час концерту, i пiсля нього. Звичайно, що Ректор такого дозволу не дав, бо не мав на це права, навпаки, вiн поставив менi ультиматум, щоб у мене на сценi не було жадного семинариста. Я вiдповiв йому, що рахуюсь з його заборонаю, але сам цiєї заборони доводити семинаристам не буду, — це його дiло. Щож торкається обiцянки, щоб на сценi не було семинаристiв, то я не можу її дати, бо я не є для семинаристiв iнспекцiя, ані хазяїн оперової сцени. Так ми i розiйшлись в певностi, що семинаристи будуть на конкурсi, що я їх не буду гнати вiд себе, а що вiн пiймає мене на цiй справi. Нарештi мене взяв сумнiв, чи варто тягнути семинаристiв у цю справу, та пiдводити пiд небезпеку i себе i, можливо, їх. Але через те, що вже був вечiр суботи, а в недiлю на завтра повинен був статись конкурс, я не мiг уже попередити всiх семинаристiв, i дiло пiшло своїм природним шляхом.

Коли я прийшов в театр, то за лаштунками серед

маси хористів та музикантів побачив цілий семинарський загін, але не в уніформі, а в приватній одежі. Через деякий час приходить помішник Інспектора Семинарії — мій друг Павло Доброгаїв, якого семинаристи дуже любили; всі вони з ним здоровкаються, він їм нічого не каже, а мене просить, щоб я приглянувся, аби жадного семинарського гудзика не видно було на сцені. Про це він і сам сказав моїм хлопцям, що, мовляв, кого побачить на сцені в семинарській уніформі, то про того зараз же доведе начальству. Семинаристи весело запевнили його, що нічого цього не буде, нехай буде певний, бо чудово знають, що його послало начальство переловити їх.

Почався концерт. Як грали симфонію, я не слухав, не до того було. Нарешті почався другий відділ. Першим виступав хор Надеждінського. Помимо того, що сам хор мав гарні голосові сили, він ще був поповнений найкращими хористами Києва. Співали вони два хори модного тоді Гречанінова: “Солнце і місяць”, та “Север і Юг”. Звучність хору була чудова, але сам диригент був відомий бездара, і виконання в деяких місцях просто обурювало. Напр., в тому місці, де малюється буря на словах “Он дуєт в їх гранітний рог”, він взяв такий темп, що замість бурі виходила жидівська сварка. Однак публіка приймала його дуже гарно.

Політехники, як це завше бувало під рукою Злобіна, співали блідо, анемічно і невиразно. Далі виступав робітничий хор під орудою Москальова. Цей хор був, так би мовити, продукт урядової політики, культурний засіб монархічного “оброблення” робітників Союзом Русского Народу. Цей же “Союз”, як я потім дізнався, закупив квитки у всьому партері, та поставив своїх агентів у всіх фойє для деякої маніпуляції при голосуванні (про це пізніше).

Хор почав співати... “Попурі із Русских песен”, складені самим Москальовим. Розраховано було на

смак Союзу Русск. Народа, який займав увесь партер, та російський патріотизм публики взагалі. Співали по салдатськи, — тут були й “шари, бари, раздабари”, і “вдоль по Пітерской”, і “верьовюшкі, вюшкі”, не хватало тільки “Боже Царя храні”. Партер казився...

Нарешті настала наша черга. Першим номером співали ми річ Мендельсона. Хор сягав до 200 осіб, а через те ця простенька, мелодійна, та ізящна річ вийшла трохи тяжко й дуже густо. За те “Олаф Трігвазон” вимагав іменно такої кількості хору і такої колосальної сили, яку міг розвинути. В драматичних місцях осягалась неймовірна імпетуозність, а в деяких — просто ілюзія морської бурі, особливо на словах: “взят корабль Урмен Лянге, пал король Олаф Трігвазон” — тут удар других басів на нижньому Фа, котився по залі, як грім, цілком наче хвиля бе об скелі. Треба сказати, що до своїх майже 25 (а може й більше) других басів Студентського хору додалось ще 15—20 семинаристів. Треба було в цей мент поглянути на пашеки тої армії вовкодавів, як вони стріляли цею нотою, наче з гармат! Здавалося, що під мною ходором ходила естрада.

Успіх був колосальний! Заля казилась, греміла, ревла, шум від оплесків був наче дощова злива. Без огляду на умови конкурсу, прийшлося цю річ повторювати на наказ самого розпорядчика концерту, до того були рішучі домагання публики.

Після нас співав хор Сінагоги під орудою Дзмітровського, щось з Шумана, здається “Циганів”, а потім хлопчики з хору провели дуже мило Мендельсонову діточу пісеньку — “В долине ландиш прозвенел”.

Оцінку конкурсу робило не тільки спеціальне “Жюрі” (Суд), але й сама публика. Для цього при кожному квитку було пять купонів, під числами яких ішли конкуруючі хори (наш був 4-й). В перерві пе-

ред третім відділом публіка повинна була дати свої голоси цими спеціальними купонами в нарочиті урни. Підчас цієї перерви прибігають до мене студенти і розказують таку річ: вкинувши свій купон в урну, публіка решту купонів кидає на землю, а за ними ходять агенти Москальова, про які я згадував раніше, та Надеждінського, підбирають ті купони, одривають свої і знов кидають в урни. Хоч пізно, але студенти поставили сторожу біля урн, та припинили це шахрайство. Мені було дуже любо дивитись, як вони ревниво відносяться до честі свого хору.

Після третього відділу, під час якого виносило рішення музичне журі, обявились перед публікою наслідки голосування. Від журі одержав перший приз хор Надеждінського, яко більше всіх відповідаючий умовам конкурсу, бо був хор мішаний. Далі йшов Студентський хор, потім хор Сінагоги. Союз Русского Народу таким робом не одержав нічого.

Від публіки ж перший приз мав Студентський хор, другий хор Сінагоги, а третій знов Надеждінський. Таким робом “Союзники” і тут не заробили нічого.

Після концерту весь Студентський Хор пішов великою компанією в Український Клуб вечеряти, а семінаристи пішли додому, чекаючи, що принесе завтрашній день. Чекав і я...

Прийшов я на другий день на лекції в Семінарію і бачу, що Інспектор Козловський, взагалі дуже до мене прихильний чоловік, якось многозначно поглядає на мене. Далі підходить і розказує мені, що вчора Ректор послав на концерт за Доброгаєвим ще одного помішника Інспектора — Серапіона, бо не довіряв Доброгаєву. І дійсно, коли Доброгаєв зробив доклад йому, що не бачив жадного семінарста на сцені, другий помішник приніс повний список усіх хто був там. Він сидів на балконі, переглядав усіх співаків в бінокль, та переписав. Тепер я мав подвій-

ний клопіт, бо крім того, що буде підняте діло проти мене, будуть притягнені до відповідальности й семинаристи, яких, мабуть, звільнять... Не буду казати, яке вражіння зробила на мене ця новина. Я був певний, що “діло” проти мене буде підняте, але не думав, що будуть карати семинаристів. Через деякий час кличе мене Ректор на “розмову”. Я прямо заявив йому, що вина у всьому моя, що я семинаристів не відставив зі сцени, а через це просив не карати їх, а карати мене. На тім і порішили. Він потім поїхав до Митрополита з докладом про все, що склалося і домагався мого звільнення з посади в Семинарії.

Я розказав про це диригенту Волчку, який устроював цей конкурс. Він зараз же взяв мене на візника і ми поїхали до пані Сталь, жінки якогось інженіра, приятельки Губернаторші, з якою разом вона робила цей концерт. Розказали ми їй все, а вона зараз же подалась до Губернаторші, розповіла їй про мою пригоду. Та зараз же поїхала до Митрополита і залагодила цю справу, перше ніж до нього з'явився Ректор Семинарії “Амвроська”. Коли той приїхав і почав вимагати мого звільнення, то Митрополит сказав, що дасть йому відповідь писемну, а через деякий час відповів, щоб всю справу припинити і мене залишити в спокою. Таким робом Ректор свого не доконав на радість усім семинаристам, і тимчасове моє задоволення. Я чудово знав, що мені в Семинарії уже життя не буде, і що Амвроська зїсть мене при першій можливості. Зостається тільки тої можливості чекати. Чекати її прийшлося не довго.

Після конкурсу і всього що за ним послідувало, я вважав себе виключеним зі служби. Я думаю, що так вважав мене і Амвроська. Але коли це йому було на руку, а його поводження було до лиця, то не лишило Стеценкові в цій справі так поступати, як він поступив.

Треба сказати, що після трусу, який у нього пе-

ревели, коли він був учителем на Лукяновці, його перенесли в Олександрово-Грушівське, де на майнах у Донській Області. Не знаю добре, чи звідти, а чи з якого другого місця, але мені прийшлося його витягати. Його листи до мене були дуже розпачливі, і от, коли в Білоцерківській Гімназії звільнилось місце навчителя співу, я став йому в пригоді. В тій гімназії був законовчителем о. Нестор Шараєвський, мій давній гарний знайомий, товариш моїх братів і дружка моєї сестри Мані. Другий же товариш моїх братів, а також і товариш Шараєвського Вас. Гр. Петрушевський був в Київській Семинарії учителем. Був він колись моїм учителем, а тепер моїм колегою по тій же Семинарії. Він дуже гарно ставився до мене. Коли Шараєвський звернувся до Вас. Гр. Петрушевського з проханням дати йому доброго учителя співу до гімназії, то Вас. Гр. розказав мені про це, і ми разом міркували, кого б рекомендувати. Спершу я не говорив про Кирила, бо знав, що він є адміністративно покараний, але з розмови побачив, що Вас. Гр. до цього ставиться не дуже то фанатично, через те почав його просити за Стеценка. Він трохи повагавшись, згодився написати Шараєвському. Той з свого боку вжив заходів, — і Кирило опинився, коли не в Києві, то біля нього, в досить видній провінціяльній гімназії. Звідси уже було легше перебратись до Києва, ніж з якогось Грушевська. То ж Кирило був під боком і чув про конкурс хорів.

Одного разу одчинились двері (на Вел. Підвальній) і входить Кирило. Як завше, зустрілись ми дуже гарно. “Сашшшуню!”, поцілунки, стискання руки, загладання у вічі, наче сто років не бачились самі вірні друзі, і т. д. Розмовляємо. Він ізо звиклим йому заздрістним тоном: “Ти тут одержуєш перші призи...” А я кажу: “Боюсь, що за призом (нагорода) будуть сюрпризи” (несподіванки). Він питає мене: “Що таке?”. Я розказав йому свою пригоду з ректо-

ром, та Митрополитом, та кажу, що безумовно мене рано чи пізно виженуть з посади. А він:

— Знаєш, Сашшуню, якколи тттебе будуть виганяти, рекомєндуї мене, щоб попав на твоє місце я, а не який небудь кацап.

— Добре, кажу, коли прийде ця приємна година, тоді я тебе сповіщу заздалегідь. —

Так скінчилась наша розмова, а через тиждень мене кличе Ректор і починає розпитувати, хто такий і чого варта, як учитель співу, Стеценко, нарочито, щоб підкреслити мені, що він все одно вважає мене звільненим рано, чи пізно. Я йому сказав, що Стеценко це будуча видатна сила, як музика. Але питаю його, чого він про це мене розпитує. А він мені каже: “Він приходив до мене на цьому тижні проситись на місце учителя співу в нашій Семінарії... “Коментарій не треба.

ПОЇЗДКА В КРИМ

25. 3. 1910 року

НАДМІРНА праця, як з хором, так і педагогічна, цілком виснажила мене, і сильна перестуда заставила мене пригадати мій колишній туберкульоз, та трохи подумати про своє здоров'я. Я взяв відпустку і поїхав в Крим.

По старій пам'яті у мене залишалося враження, що в Криму нема зими цілком, а через те я був якось неприємно розчарований, коли Ялта зустріла мене холодним днем, сама сіра й непривітна, як було сіре, холодне, та непривітливое море. Зупинився я в готелі Франція, і зараз же поїхав в Алупку шукати доброго пансіона, де б я міг також мати інструмент для підготовки до мого випускного іспиту в школі Лисенка. На дворі трохи потепліло і я знов переживав мої перші враження від Криму, переїздяючи чудовим шосе на гарних конях до Алупки. Таж якась "надзвичайність" у всьому, постійне відчуття присутності моря, чудове незвичке повітря, якась чепурність у всій природі, сині серпанки на горах, задумливі зелені ліси, по яких блукають прозорі тумани, а внизу блакитне море, гарні обличчя татар, гарні убрання туристів... Наче я тут був вчора...

Приїхавши в Алупку, я по тодішньому звичаю, звернувся до місцевого татарина, щоб повів мене оглянути різні помешкання. В першу чергу він повів мене в пансіон графині Буюрнус. Увійшовши в досить скромного вигляду хатку, я трохи був здивований, не знайшовши ніяких ознак пансіону, а попавши до когось на кухню: невеличка кімната була розділена ситцевою червоною завісою на дві поло-

вині. Зза відслоненої завіси видно було неприбране ліжко з досить брудною білизною. Майже біля нього стояла малесенька залізна грубка, а на ній горнятка, немиті тарілки, ножі, виделки, ложки, ще щось дуже неприємне для ока. Димова труба від грубки йшла через усю кімнату під стелею — груба, чорна, буденна, огидна — виходила у вікно на двір. Якось глупо й дико. По цей бік завіси, у, так би мовити, “сальоні”, стояло стареньке піяно, скільки полинялих крісел, стіл накритий скатертю з дивана, а на стінах щось немов картини...

Спершу мені показалось, що татарин привів мене до двірника графині, аби той мені показав помешкання. Але зза перегородки вийшло щось... і назвало себе графинею Буюрнус... Все це було так несподівано й так дивно, що я, здається, з переляку навіть прізвища свого не сказав, а почав зразу ж щось говорити не про кімнату, а про піяніно, якого я потрібую. Графиня попросила мене сісти на досить зруйноване крісло і почала галантну розмову. Тут я вперше міг її роздивитись...

Треба бути найменше Дикенсом, щоб змалювати її портрет. Передо мною сиділа, здається стара, (не можна розібрати) жінка з довгим конячим обличчям, з довгим “гирлигою” носом, вкритим синіми жилками. Страшенні зуби стриміли в роті, наче клявіші старого фортепяна: жовтий, чорний, жовтий, чорний... Запалі щоки ховались поза носом, а з під невисокого чола дивились мертвими шибами невідомого кольору очі. Це те, що було в неї від Бога, а від неї самої була невимовно руда перука на голові, підведені брови і насмальцьовані губи, — все це було наче соромицьке слово написане на труні. Ті губи вона підгортала, як сама найпровінціяльніша панна з Заліщиків, або Крижополя. Голос кисло-солодкий, а вимова панська, французська, трохи “в ніс” з гар-

канням на літері р. Сиділа рівно-рівненько, наче її винято з труни та посажено на крісло. Я весь час дивився в бік. Почалась розмова. Треба великого талану, щоб її передати зо всіма нюансами!

— Ах, ви хочете взяти від мене інструмент!

— Не взяти, а, коли ваша ласка, винайняти на деякий час. —

— Так, так я розумію... Ви повинні грати на ньому...

— ...!?!... —

— А Ви знаєте, що то означає втеряти друга?

— Я витріщив очі... —

— Ах, це так тяжко, так тяжко! Ви розумієте, коли настане ніч, коли на небо вийде місяць, коли заголосять цікади, коли в душу увійдуть спогади минулого, коли так хочеться палкої ласки, або ніжного співчуття, (я відсуваюсь далі) коли нема кому сказати великого... слова!!... (протягаються вперед руки, — у мене мороз поза шкурою), великого слова (соромливо)... “люблю”... —

Я оглянувся на двері: татарина, нема!

— Тоді я підхожу... (встає, — встаю і я...) до нього, мого єдиного, і розказую йому все, все! —

У мене дух в грудях сперло. Підходить до п'яніно, схиляється до нього, очі під чоло... затихаючи: — І ніхто, ніхто на світі не знає тайн моєї душі, крім його одного... І цей “він”, — є оцей інструмент!! (я відсапнув). — Голосно: Це він є мій єдиний друг, якого Ви у мене хочете відняти!!.. Але (піднімає тон) беріть його! Нехай він ще дізнається тайни Вашої душі... чим більше страждань буде на ньому виграно тим більше буде на світі поезії і жалю! —

Я стояв, мов скамянілий... Голова у неї спустилась низько на груди, осоловілі очі якось зпід низу дивились на мене тягучим, але цілком спокійним поглядом.

Мене взяла злість на цього чорта, хотілось заці-

дити їй в голову яким небудь приладдям з її кухні. Перечекавши хвилю, вона цілком спокійним голосом почала мене розпитувати, хто я і чим займаюсь. Не слухаючи мене і того, що я кажу, але дивлячись на червоні шнури мого учительського картуза, вона почала запевняти, що я інженір і що я можу, коли не візьму у неї піяніно, ходити в місячні ночі до неї грати. Я подякував і хотів уже тікати, але діло перейшло на автобіографію “одинокі незрозумілої душі”, і тут я дізнався, що у неї є в Петербурзі чоловік інженір, якого вона покинула, бо він “не розумів її”. І що вона ще пише новелі по-французьки, а потім редакція перекладає на російську мову, і що публіка знає її більш французька, ніж російська, що вона буде рада бачити мене у себе “коли мені захочеться грати”... (чи то буде день, чи місячна ніч, коли б я тільки захотів). На прощання протягнула мені руку королевським рухом, і коли я стиснув її, то сказала з просвітленим обличчям: Жінчині треба завше цілувати руку!” Я швидче виконав цей “наказ”, і як опечений вискочив від цього опудала.

На вулиці мене чекав татарин. Він мені розказав, що ця особа є жінка дуже багатого інженіра. Мала в Алупці п'ять великих дач (будинків), які всі продала і промайнувала, щоб задовольнити одного алупкинського “провідника” татарина. А потім чоловік вигнав цю Месаліну від себе і дав їй пенсію 100 карб. на місяць. З того часу вона живе в Алупці і хоч з далеку кохується на свого татарина, який за її гроші одкрив чудову конюшню з гарними верховими кіньми і добрими провідниками. Я потім бачив цього татарина — противне, куце сотворіння, з рябою мордою, кривими ногами та вусами. Цілком не подібний до кримського татарина.

Оселився я в домі пані Калишкіної. Цей дім стояв біля Воронцовського парку, і з нього був про-

сто хід на так званий "Хаос". На камінях того Хаосу пансіонери частенько лежали у вечері великою компанією разом з самою панією Калишкіною. Це було одно з найкращих місць Алупки, і спогади у мене про нього були б найкращі, як би не моя хворість. Але про це потім.

Жилось мені на літниську дуже добре, хоч сама пані була трохи того ж настрою, щой графиня. Піяніно прийшлось привезти з Ялти, і я потроху готувався до іспиту. Успів написати два романи і ще якісь фуги, та щось для інструментів. Але не довго мені прийшлось спочивати. Одного разу хазяйка запропонувала мені робити інекції арсеніку (вштрикування). Я порадився з доктором і до мене почала ходити якась фершалка, що й робила мені ті вштрикування. Не пригадую, на якому саме вштрикуванні, але знаю, що це було на перший день Великодня, у мене за столом несподівано закрутилась голова і я полетів під стіл. Щось подібне до удару, чи що. Мені пояснили, що то було отруєня мишаком. Я ліг в ліжко, але завороти голови не давали мені жити майже два тижні. Як трохи мені полегчало, я зараз же виїхав до Києва. Посадила мене у вагон і провожала до Харкова якась харківська пані.

Приїхавши в Київ (здається в початку травня, 1910 р.) я зараз же вступив до водолікарні Лапінського, та з болем голови, напів хорий почав готуватись до кінцевого іспиту в Музичній Школі. Жив я тоді в якомусь **новому** будинку на Стрілецькій вулиці. Проти мене будувався новий будинок на землі Софійського Собору. Робота починалась раннім ранком, а кінчалась пізно вечером. Весь час стояв неймовірний гуркіт і шум в моїй кімнаті, і при таких обставинах, будучи напів мертвим від головних болів, я повинен був не тільки приготувитись до іспитів, але й сам іспитувати моїх учнів в Семинарії.

До того ж на цей час випала дуже неприємна подія з Н., так що до всього додалися ще душевні муки.

Я добре не пам'ятаю, як я держав іспити у Школі, бо був цілком хворий. Але добре пам'ятаю остаточний публичний виступ абсолювентів в залі Народної Авдиторії на Кудрявській вул. Скінчило школу по класі композиції тільки двоє: я і Віктор Іванович Кривусів (я уже казав, що Андрій Чехівський, Гончар і Стеценко кинули школу, а більше нікого, здається в нашій класі не було). На публичний іспит Кривусів виставив дуже гарний хор на слова Куліша, та скільки романсів. Я дав два своїх романси: один для баритону український, один російський для меццо-сопрано, та свій хор — “Чорная туча” на слова Апухтіна. “Туча” співалась уже на концертах Студентського Хору, так що не була спеціальною роботою, але я не міг тоді написати нічого нового, бо був, як я уже казав, цілком хворий. Іспит пройшов добре. Мою “Тучу”, як і хор Кривусіва виконував Студентський хор, який я спеціально запросив.

...“Ви писали про “Тучу” дуже прихильно. Мені було приємно читать, бо признаюсь Вам, що та, можливо невдала, а взагалі не хитра композиція — то моя сповідь, вираз тих настроїв, які панували в моїй душі тоді, але панують і тепер, так що Ви можете її записать на мій рахунок і зараз (можливо більше, ніж раніш, бо головного вже нема, а це — надії, що є рушієм кожного життя, особливо молодого). Та щодо настроїв, то їх видно з музики, а от щодо звучання в хорі, то можу з приємністю сказати, що та річ не тільки “звучала”, а була козирем Студентського хору, для якого вона написана. Хор же був тоді в стані чудовім. Одних октавістів було мабуть більше двадцяти, до того ж таких як Гробов (тоді студент IV курсу). Уже одно прізвище викликає певне враження, а голос був втіленням того прізвища!

Визнані всім світом баси моєї Капелі — то курчата перед тим слонами, яких ударну бригаду мав Студентський хор.

Від початкової фрази у басів. “Чорная туча вісіт над полями”, слово чести, у мене завше йшов мороз по спині, а в фінальному “Дуби столетніе” — просто чувся тріск дерев у виру бурі. То був спів... і можете уявити собі мій голод (зараз), на який мене доля засудила можливо за те, що я люблю хороший спів більше життя і багато жертв та самовідречення поклав для нього в житті, тоді як другі на подібних речах робили кар'єру й бизнес.

“Тучу написано в останній рік моєї науки в школі Лисенка й співано на випускному публичному іспиті. Памятаю, що проф. композиції Любомирський, у якого я вчився, не чув цієї речі до мого іспиту. Як я робив в школі Лисенка пробу перед тим виступом, Любомирський сів в сусіднім з залею покої послухать, що то написав його учень. Заля була невелика і хор набив її по береги так, що звук був страшенно “зконденсований”. Перед тим ми весело балакали з ним, поки хор сходився, й він виявляв велике зацікавлення, як то воно звучить... Хор вже виконував цей твір в концертній подорожі до Воронежу, Кишиньову, Бендер, Одеси і т. д. так що річ була не тільки вивчена, але й виправлена. І от як прошумів останній порив бурі у фінальному акорді й все було скінчено, я пішов в кабінет до Любомирського. Бачу, а він сидить білий, мов крейда, і не може вимовить слова, тільки дивиться на мене дикими очима... Ми довго мовчали, поки заспокоїлись — я від виконання, а він від слухання. То був один з найкращих моментів мого життя. Я ще щось подібне пережив, як на перерві в концерті (в Алабамі, ЗДА) до мене в кімнату влетів старий француз і плачучи, без слів і похвал, почав мені цілувати руки...

Я тоді не знав ні слова по англійськи й нічого не міг йому сказати крім того, що й сам розревівся, як дурень... Ну, та це так! Згадала баба дівера, що добрий був!...

(Витяг з листа О. Кошиця до д-ра П. Маценка з 4. XII. 1941 Нью Йорк — Винніпег, Ман.).

Романси співали учні Зотової: баритон (“Було колись виходила” на сл. Грінченка) та меццо-сопрано (“Ноч” на сл. Жуковського).

Іспити в Семинарії, як завше пройшли дуже добре, і я міг поїхати додому на вакації з цілком спокійною душею. Не можу пригадати, де я проводив свої вакації, здається, що у брата Федора. В серпні, як каже мій старий пашпорт, я переїхав (з 8. VIII. 1910 р.) на нове помешкання до Семенових, Вел. Житомирська, під числом 19.

— На одному з концертів в Києві О. Кошиць, підчас диригування, був так схвилюваний, що, держучи батуту в правій руці, з повного розгону вдарив нею в ліву долоню й пробив її наскрізь. Він її вихопив, відкинув, а рану заткнув хусткою — хор співав далі.

Рука була оперована й з того часу датується диригування ним без батуту. Це “нововведення” було спостережено в усьому світі й зробило цілу революцію. Та й сам О. Кошиць вже ніколи батуту не брав до рук, бо вона тільки перешкаджає...

Спосіб диригування О. Кошицем (без батуту) став законом для багатьох учителів диригування в консерваторіях музики світу, як і в самих диригентів.

Цю подію, як і багато інших, з свого життя О. Кошиць мав в пляні подати до спогадів.

Рахуючи цей епізод дуже важливим в розвитку способу техніки диригування, додаю я його так, як про те чув від О. Кошиця. — П. Маценко).

ТЕАТР САДОВСЬКОГО

1912 рік

ЛІТОМ я поїхав в Кисловодське. Перед тим, гуляючи якось в садку Купецького Зібрання, я побачив Верховинця, який мені передав запрошення Садовського, зайти до нього для якоїсь розмови. Я пішов на другий день ранком в літній Театр (в тому ж Куп. Садку), цікавий, що то він мені скаже. Він запропонував мені посаду капельмайстра в своїй трупі. Не вагаючись ні одної хвили, я згодився.

На літо я поїхав до Кисловодську. Забрав з собою партитури “Роксоляни” й “Енеїди” (писані, оркестровка Вовчека). Думалось трохи підготувитись. Але, як у мене завше буває, глянув два рази — й пропала охота. Замість цього почав аранжовку двох “Херувимських” для своєї Літургії.

Проводив я літо тут чудово. На цей раз сюди зїхалось багато знайомих киевських педагогів, було з ким і побалакати і посміятись, і випити, і на конях поїздити верхи, і пішком робити екскурсії на “Червоні і Сині Камінці”. Не бракувало знайомств з гарними паннами. Одним словом, усе гаразд.

На початок репетицій, я був уже в Києві. Перше, що мені попало в руки це “Наталка Полтавка”. Фактично, це була чергова репетиція “Наталки”, але для мене це було щось подібне до проби, чи іспиту. Кажу не про Садовського, а про себе самого. Музиканти, як водиться в таких випадках, трохи пробували мене “інтервювати” і заграли в першому ж номері не те, що треба, але я зупинив оркестр і піймав те місце, на якому вони почали мене “пробувати”.

так що “пробування” перервалось з перших же кроків. Потім весь час ми жили любо та мирно, а працювали з охотою, без сварок та непорозумінь, як то майже завше водиться в оркестрах. Серед оркестрантів у мене знайшлися друзі, які виказали мені найкращі відношення і свою щирість в багатьох випадках. Память тепла, добра й вдячна зостанеться для них в моїй душі назавше. Найближчі мені були: Макс Трефільєв — кларнетист, та Фейгін (жид) — флейтист. Але й решту музикантів я й досі згадую, як моїх найкращих друзів. З них, контрабасиста Костюченка і волторниста Шмакова, я зустрічав за кордоном, і зустріч наша була радісна, тепла, повна спогадів про гарні дні спільної роботи.

Так почалась моя театральна праця, при якій я зазнав багато чудових ментів естетичної насолоди, і яку я згадую весь час з самим теплим почуттям. Чудових ментів було багато, але не багато з них належали до моєї спеціальної роботи, бо що не кажи, а оркестр був маленький, складений з сил другорядних, не вистарчало для звучності певних інструментів (других голосів в дереві й міді), оркестровки були примітивні, старі, іноді безглузді, тай проб не можна було робити стільки, як треба було для радикального поліпшення справи. Треба було миритися з тим, що малось, та сподіватись, що тільки з часом воно як небудь покращає.

То ж, коли я кажу про чудові менти естетичної насолоди, то розумію свої враження від гри драматичних артистів, та від деяких музичних пес, що я сам ставив.

Не буду казати про склад артистичних сил трупи. В той час, до розділення її на дві частини, це була в найкращому розумінні “художня трупа”. Починаючи від головних ролів і кінчаючи найменшими, — все було обсаджено найкращими силами; почина-

ючи від цілого і кінчаючи найменшими дрібничками, — все було обставлено з вражаючою художністю й правдивістю. Були менти, коли я сидючи на своєму капельмайстерському стільці в оркестрі, просто забував, де я, — до того правдива була інтерпретація. Деякі типи з нашої драматичної літератури я не можу собі й досі уявити інакше, як в персоні того, чи другого артиста. Були такі менти гри, що у мене мороз ішов поза шкірою, або сльози йшли з очей. І це не дивлячись на скромний побутовий репертуар! Життя здорове, без снобічних тонкостей, життя правдиве, ясне, іноді страшне в своїй реальності, стояло перед моїми очима часом на протязі усієї пєси, а деякі менти просто потрясали своєю правдою!!

Щоб по правді оцінити цей театр, треба було просидіти в ньому стільки, скільки прийшлося мені, вжитися в нього, розкусити кожную дрібничку великанської режисерської роботи артистів, а не цінувати це з рецензентського стільця, часто навіть не ходячи в театр, а у себе вдома за столом, як це по більшості робив такий український “Зоїл” — Дм. Антонович, який з великого розуму вимагав від побутового театру інтелігентських пєс, та такоїж гри. Стільки написано про цей театр та про його роботу, що не мені добавляти свого слова до тієї хвалебної літератури, але пишучи свої спогади не можна не послати найкращих, найтепліших, найширших слів вдячності дорогому Миколі Карповичу Садовському і його славній громаді талантів, які дали моїй душі стільки хвилин щастя. Колись російський письменник Карамзін сказав: “Хто хоч одну хвилину мого життя зробив мені щасливою — той уже є “мой благодетель”. Ці слова ні до кого краще не можу віднести, як до моїх милих співробітників по театру, та їх голови Миколи Карповича Садовського! Але все це торкається артистичної гри. А от що тор-

кається музичного боку, то... тут прийдеться згадати багато де чого трудного, невдячного й незадовольняючого.

Я уже казав про оркестр та оркестровки. Треба сказати скільки слів і про хор. Кожному відомо, яку важну роль в побутових наших песах, а через те й в ролі театру, грав хор. На ньому лежала подвійна робота: не тільки співати, але й грати масові сцени, та окремі, невеличкі епізодичні виступи. Через те в хор записано було багато маленьких артистів, корисних для драматичної справи, але до співу маючих дуже далеке відношення (кажу про голоси). Крім того, кожний артист, у якого була жінка нездатна до більш видатної, або й зовсім до театральної роботи, старався примостити її в хорі. В той же хор попадали різні родичі, та куми вищих театральних персон, котрі ні до чого ніякого відношення не мали взагалі (крім утримання). Таким робом, хор був теплим притулком з боку родинного, і помийницею з боку музикального.

Мені дано було зрозуміти, що від мене вимагають поліпшення музичного боку справи, чого не міг зробити мій попередник старенький чех Єллінек, — дуже добрий чоловік, і дуже невдалий капельмайстер. Але що я міг зробити в тих умовах? Реорганізувати один хор, — це означало розігнати увесь театр! Коли ж торкнутись оркестровок, — то тут треба було засісти за роботу на три роки і нічого другого не робити, крім нових аранжовок! Так що мені зоставалось надіятись тільки на те, що все це зробиться само собою з бігом часу. Воно дійсно так потім і сталося.

Моя робота спершу ж ударила мене по голові своєю “професійністю”, театральним трафаретом, відсутністю якого б то не було художнього захоплення у моїх партнерів, і своєю буденністю. Я ще

не був знайомий з характером не тільки театральної буденної роботи, але й взагалі з “професійністю”, а через те, після тих високих переживань, які ми всі мали в студентському хорі, це все показалося мені просто профанацією мистецтва. Фактично я не змінив своїх поглядів на професійну музичну роботу й зараз, і вважаю її такою, та не бажаю своєму ворогові займатись музикою в таких умовах. Ці свіжі враження були для мене свіжими ранами... Я ніяк не міг стати “професіоналом”, і витрачав нерозумно свої душевні сили на щире художнє хвилювання там, де цього не треба було робити, напр. на пробах. Коли це було на пробах Студентського хору, то там ці хвилювання мали свій сенс і давали мені негайно ж художні наслідки, бо запалювали моїх любих хористів, і так художня річ виготовлювалась в атмосфері гарячого захоплення, взаємного розуміння й психічного підбадьорювання, радості успішної роботи. а нарешті набирала чудових рис любовної творчости. Усе це потім при виконанню заставляло всі найменші художні деталі іскритись всіма фарбами веселки.

Тут же було все навпаки. Мое запалення зустрічала здивована й холодна тупість професіоналів, для яких репетиція, а почасти й спектакль, є тільки неприємна остогидла праця за шматок хліба, а мої благання, вимоги, хвилювання, моя гарячковість, — були тільки неприємні риси мої персонально, зараховувались до неприємних наслідків зміни положення річей: — “при старому капельмайстерові було спокійно і не трудно”, а тут якийсь пшик “прийшов на нас вчитись диригувати, потріпається, а з часом за тихне”... і т. д.

Мої найщиріші бажання хоч як небудь художнє оживити який небудь заялозений, залапаний момент музичний, зустрічали неохоту і проволікання недбайливих і лінивих наймитів; тоді виникало питання про

мій художній авторитет, це ж своєю чергою викликало мою вибагливість і натиснення з мого боку, уступку з другого, а нарешті зіпсований настрій та взаємовідносини, і розбиті нерви і печінку у мене...

Страждав я неймовірно (хоч менше, як потім в Опері!), і звичайно, що трохи перебільшував усе погане. Мені трудно було помирितись з думкою, що я так нічого не можу й не зможу зробити, хоч і знав, що найтяжча річ до поборювання — це трафарет.

Все таки дещо удалось зробити, хоч в тому розумінні, що виправилось трохи музичне фразування, та вдалось позбавити його того ідіотського виразу, який поступенно набирає воно, коли залишити його на призволяще, чи то в хорі, чи в оркестрі, а тим більше в театрі. Поволі почала вирівнюватись звучність і в оркестрі і в хорі. Вдалося вплинути, щоб заангажували до театру таких співачок, як Марія Ів. Литвиненко-Вольгемут, та Старостинецька, а на окремі виступи взяли баритона Суховольського. В хор прийняв я скільки нових дівчат з студентського хору — інтелектуальних співачок з добрими голосами. Ступнево все почало набирати більш терпимого для мене вигляду.

Згодом почали братись і за більш серйозну роботу — відновили вистави деяких старих оперет, та приступили до праці над “Утопленою”, та “Різдвяною Ніччю” Лисенка, а також “Янеком” (здається) — Кржижовського, “Пан Сотник” — Козаченка.

З великих опер, які йшли ще при Єллінеку, відновили “Гальку” — Монюшка, “Сільська Честь” — Масканьї, “Роксоляну” — Січинського і “Енеїду” — Лисенка. Про ці всі речі треба сказати скільки слів окремо.

“Галька”, яка не сходила з російської київської оперової сцени, виглядала тут поганою імітацією правдивої опери, коли я чув її ще при Єллінику. За

виключенням співачки Петляш (яка потім пішла на російську оперову сцену) усі співочі сили були другорядні, оркестр був малий, і під батutoю Єллініка звучав так само, як в “Сорочинському Ярмарку”. Все було невспівано, на всьому лежали ще свіжі фарби чогось старого та перемальованого. При мені ця опера пішла добре через деякий час, після того, як головну роль віддали Литвиненковій, і вся трупа взагалі увійшла добре в шори. Оркестр було доведено до 25, а іноді 30 осіб, так що звучність виходила добра. Що ж торкається, так би мовити, загального кольориту цієї опери, як “дійства” театрального, то треба сказати, що в театрі Садовського вона набрала тих невломимих рис художньої правдивості, яких набирали там усі пєси, і чого я потім не бачив в опері; де “Галька” була “опера собі”, тай годі. Теж треба сказати про “Сільську Честь”.

Але не можна цього сказати про “Роксоляну” — Січинського. Ця опера взагалі твір невдалий: як це буває у малих талантів, її задумано поверх здібностей автора, у якого засоби до здійснення задуманого — нікчемні, і виходить досадний пшик. На всій музиці лежить якась жахлива печать галицького провінціалізму, щось таке “домашнє”, що починає нудити. Крім того з технічного боку все збудоване теж не вигідно й досадно, починаючи від високої теситури усіх партій, навіть хорів. Так що часто виходило якесь мелодраматичне виття. Поставили ми її скільки раз, тай закаялись, бо й публиці вона не подобалась, а до того й зміст її, як не побутовий, не давався до того “охудожествлення”, яке могла надати їй трупа Садовського. Через те відпадав і цей єдиний чинник.

Що торкається “Енеїди” — Лисенка, то... не хочеться писати багато про неї. Хоч деякі українці в свій час і захоплювались нею, але то було більш

з патріотичних почувань, а не художніх. Бо з художнього боку вона річ дуже й дуже не високого ґатунку: всі персонажі мертві, хоч і співають, і “ділають”, і танцюють і лаються, і сердяться, — в музиці замість руху і художньої цікавості — досадний скучний шум, все скидається на одні і тіж сцени, що в “Утоплений”, та “Різдвяній Ночі”. Наче Зевс не є Зевс, одягнений в українські штани, а правдивий дядько, що хоче бути Зевсом, і т. п. Може воно з точки погляду Котляревського й так (хоч на мою думку воно не повинно бути так), але з боку театрального, а ще більш оперового, — це не цікаво, а з художнього не цінно. Головний же жах, — це оркестровка! Її зробив старенький оперовий киевський контрабасиста, чех Воячек. Я не можу сказати, чи та маса помилок зроблена ним, чи то може так воно в оригіналі (бо оригінальної партитури я так і не міг добитися), але там було стільки какофонії (іменно какофонії), що не можна слухати. Диригувати цим хаосом помилок була така мука, що не можна сказати: це подібне було на десяту операцію в одному і тому ж місці — і скучно, і болить кожний раз по новому. Скільки раз не йшла вона на сцені, — більше всіх слухачів мучився я... Але видно, що й публіка була того ж погляду, бо після перших матеріальних успіхів, цей твір перестав давати збори і умер тихою смертю.

Все це було з старої спадщини, яка дісталась мені після Єллініка. Треба сказати про те нове, що довелось поставити мені.

Надзвичайно трудна була робота з постановкою “Різдвяної Ночі” — Лисенка. Річ в тім, що правдивих артистів-співаків у нас було... один тенор Внуковський. Решта були або драматичні артисти трупи, або з скінчивших музичну освіту, але не бувших ще на сцені. Такими були — головна героїня — Марія

Гребінецька, та бас Гр. Павловський. Марія Гребінецька мала дуже гарного, трохи суховатого сопрано, добре вправленого. Так що з цього боку справа була поставлена добре. На жаль, у неї була велика хиба — неуміння характеризуватись.

Тимиж недотачами відзначався і Внуковський, на якому шапка завше сиділа, як на бовдурі.

Решта, починаючи з гарненької, з чудовим голо-сом співачки Старостинської, була обсажена хоч не вправними співаками, але гарними драматичними артистами з добрими голосами.

Тож треба було з такими силами подолати велику оперу. Мінуси вокальні приходилось покривати гарною грою, та приблизити оперу до драми, ближче ніж вона стояла взагалі. Приходилось знайти те, що потім у своїй вокальній студії Моск. Художнього Театру шукав Немирович-Данченко, себто — “Оперу з співаючими артистами”, а не з “граючими співаками” щось середнє між оперою і драмою, але ближче до драми, тоб то, більш правдиве. І треба сказати, що нам удалось це зробити просто, без голосних кличів, без реклями, як це потім робив Нем.-Данченко, оголошуючи заздалегідь це, як “революцію в оперному мистецтві” (набиваючи собі славу на цьому за кордоном).

Зробили ми це просто, тихо, хоч і з трудом, але блискуче — через те, що у нас були правдиві драматичні артисти — мистці, які при природній музичальности мали добрі, хоч “не поставлені” голоси. В цій останній точці полягала та трудність, про яку сказано вище, але в ній полягав головний чар досягнутого: виходила правдива “співаюча драма”, в якій звуки не були самодовліючою ціллю, стоячою цілком окремо від того, що робилось на сцені, а були тільки засобом виявити те, що задумано автором, і що робиться на сцені. Ми були близькі до цього

ідеалу оперного мистецтва! Так близькі, як далека від нього професійна опера. Враження від зробленого було цілком нове і несподіване: вокальний бік справи відходив на друге місце, а наперед виступила дія й сюжет. Все стало ясне, зрозуміле, закінчене, логічне і правдиве, бо зник той чинник, коли за аріями, та манерою співу артиста, не видно того, що робиться на сцені, і, коли виходячи з театру, слухач повний — артистом, голосом, арією, нотою, — а не автором-композитором, чи драматургом; і не самою оспіваною подією, а випадковими її ментами, — тобто виходило у нас цілком не так, як буває після опери. Тут уже не могло бути того явища, коли слухач через деякий час міг собі мимрити яку небудь мелодію, а усі пристають до нього в певному місці... “с моєю маленької женой!”. А що воно, до чого й куди, — ніхто не міг сказати, хоч слухали вони ту “Веселу вдову” разів по пятьдесят.

Крім того, зникали такі “оперові” явища, коли наприклад дяк, вилазячи з мішка у Солохи в хаті, подавав музикальну фразу по всім правилам вокального мистецтва маєстра Еверарді, а, щоб було смішно (бо нікому не смішно), додавав який небудь такий “смішний” трюк, на який здібний тільки оперовий артист, і від якого всякому совістному чоловікові хочеться плакати, лице горить від сорому, а рука шукає камінюки, щоб запустити цьому ідіотові в голову, яку Бог причепив йому для резонансу. Одним словом, зникла та “Опера”, яка процвітала пишним цвітом всюди, та на яку витрачалися великі гроші, не помічаючи всього її безглуздя, фальші, художньої імпотентності й непотрібності, як активного чинника мистецтва.

На сцені ж у Садовського, коли з мішка вилазив Женя Тобілевич в квітчастому підрыснику, та заплетеною косичкою, а вилазячи мимрив ніяково: “яко

з мертвих аз возстах!", голосом правдивим, природним, дяківським, то другого дяка уявити собі не можна й не потрібно. Це був тип вичерпаючий всі дяківські прикмети. Це був мистецький твір, який і зараз стоїть перед моїма очима живий, переконуючий, непереможний, неможливий до повторення!

Така у всіх деталях була робота й всього персонажу, всієї сцени. І не тільки в драматичній дії, але й у співові: реальність, правдивість виразу, фраза, дикція, нюанс — все було доведено до точки справжнього мистецтва, коли межі дійсності й штучності зникають, і одно непомітно переходить в друге. Ці риси роботи заставляли забувати, просто не помічати якості співу з точки погляду "вокальної постановки", і абсолютним дисонансом прозвучало б, коли б хто з цих персонажів несподівано заспівав би "по Еверарді", з "маскою", "діяфрагмою", "філіровою" і інчим скарбом "Вампуки", який оперові дурні повернули в Божу кару!. Крім того, не було жадного менту у всій опері, коли б сцена завмирала і була скучним кладовищем статистів під той час, як артист на весь живіт витягає верхнє Сі; коли для хористів руки й ноги робляться таким неоціненим добром, що вони не знають куди їх діти, та носяться з ними, як дурень з торбою. Тут весь час, навіть коли на ній не було людей, сцена жила, бо... на небі мерехтіли крізь морозний туман зорі.

Я просто не можу сказати, кому належить у всьому цьому більша честь і пошана, чи голові усієї справи Миколі Карповичу, яко режисеру і автору постановки, чи художникові Бурачкові, чи управителю світляними ефектами Березовському, чи артистам, чи хористам! Кожний був на своєму місці герой.

За місяців два проб окремих, та разом з орке-

стром (“зводка”), опера була готова. Останній тиждень приходилось робити проби після вечірнього спектаклю, так що роботу ми кінчали в годин дві ночі. Було страшенно тяжко, але й радісно було дивитись і почувати, як під твоїми руками, наче з хаосу, поступово виступає спершу нарис твору, а потім з туману неясних очерчень поступово висвітлюється одна за одною поодинокі фігури, окремі поста-ті, далі групи в ансамблі, а там хорові маси, і, на-решті, вся дія, а потім весь твір. Наче над темним краєвидом зійшло сонце, висвітлило неясности, ро-зігнало тіні, надало усьому життя й правди. Тепер уже можна було свідомо розставляти персонажі і пункти дії по степені їх важливості, та надавати кожному з них характеристики.

Нарешті, настав урочистий день першої виста-ви. Все киевське громадянство українське було в те-атрі, який мав незвичайний, празниковий вигляд. Серце у мене билось прискореним темпом, за плечи-ма наче почувались крила, хотілося швидче летіти кудись. Я весь почував себе якось підтягнутим, уз-броєним, наладованим. На велике мое щастя в таких випадках у мене нема ні каплі страху, — все в сере-дині скупчено, напружено, голова ясна і працює з неймовірною точністю, всі здібности загострені до краю, а енергія здається розірве всю мою істоту, і ч вибухну в повітря. Єдине, що трохи порушує гармо-нію всього — це непереможна нетерплячка — “ко-ли б швидче!”. Її приходиться поборювати, але так зручно, щоб не витратити запасу енергії даремно і не приступити до діла знесиленим. Памятаю, що на цей раз попереднє чекання було невелике: все було го-тове до найменшої дрібниці, а заряд енергії був більший, ніж звичайно. То ж сів я за пульт в повнім змислі слова “Олл райт”. Коли відчинилась заслона і на темному небі замерехтіли в морозному повітрі

зорі, — заля охнула. Дійсно Бурачок та Березовський не посоромили себе! Картина була чудова, а головне, — відчувався артист-українець: найменша дрібничка була правдива, істотно наша, а це буває так рідко на сцені! Я й досі переживаю той мент, як по увертюрі помалу звивається заслона, а на фоні цієї чудової картини чутно зза сцени колядки: як пригадаю, то в середині все затремтить, наче це діється тепер, отут, зараз... а не двадцять років тому. Оркестр був побільшений до 30 чоловік і звучав прекрасно.

Артист-співак Бутовський, що раніш служив у Садовського, в цей час служив в трупі Маряненка, який відділився від Садовського і заснував поруч, в Купецькому Саду свій український театр (чого вони поділили, і чого одійшли, я не знаю, але пам'ятаю, що все це по нашому звичаю, пройшло з сваркою. Ворогували між собою не тільки хазяїни, але й наймити). І от, цей Бутовський розказував мені потім, що прийшов він на першу виставу з ворожим почуттям, і, коли прозвучали перші акорди увертюри, йому стало “аж неприємно”. Питаю: “Чого? Невже так було погано?” — Ні, каже, іменно неприємна, що було несподівано чудово, гарно!” От і розбери людську психологію!

Опера пройшла на причуд гарно. Це був для українців національний тріумф (з огляду на тогочасний режим). Майже вся заля пішла за лаштунки дякувати Садовському. Всі були задоволені, обличчя були радісні, аж приємно було дивитись. Старенький Олександр Ів. Бородай навіть мені подякував. Це тим більш було несподівано, що жаден артист включно по мене, не кажу уже про хор, та оркестр, або других співробітників театральних, навіть художник Бурачок, — ніхто не мав ніякої подяки не тільки від громадянства, але навіть від Садовського,

Було трохи смішно та ніяково дивитись, як пишався, розглажуючи вуса Микола Карпович, приймаючи від громадян акафісти в присутності моїй, хормайстера Гончарова, та деяких артистів (діло було в його кімнаті). Нам стало так ніяково, що ми з Гончаровим поспішили вийти з кімнати. Але це була незначна дрібниця, ніким не помічена і не цікава в загальному празниковому настрою.

Чудово удалась також постановка “Утопленої” з Литвиненковою в головній ролі. Правда, що трохи треба було напружувати фантазію, щоб наших хористок в білих балахонах прийняти за русалок. Вони більше нагадували, як сказав тоді критик — Королів “больничних дам” (шпитальних сестер). До цих нещасних русалок ніхто не хотів рук прикласти, і ті балахони просто стали театральною формулою: балахон з рослинами — русалка, з листями — мавка, балахон просто — привид, з крилами — янгол, з сям-вом — померша душа. І це без огляду, скільки в тому балахоні поміститься мяса, — чи вісім пудів, чи шість, чи п'ять, або краще сказати, хто тою русалкою, чи душею був: чи Терентева, чи Дніпрова, чи Березовська, чи Корольчукова. Загально ж разом всі русалки давали не менше, як дві тонни мяса. Коли ж додати до цього шей голоси — “Напиймося, рідино”, то картина була цілком фантастична. Згодом склад хору змінився, набрано було молодих, гарненьких хористок з свіжими голосами, але балахони zostались тіж самі, тільки що стали брудніші. В цій точці здвинути Миколу Карповича з антрепренерської нерухомости було дуже тяжко.

Без огляду на це, “Утоплена” виходила чудово і була улюбленою виставою, як публики, так і нашою. Я завше мав найвищу насолоду дивитись на Садовського в ролі Голови, на Федора Левицького в ролі Писаря (хоч голоси в них були старі й дуже

В. Верховинець (Костів) і О. Кошиць.

“домашні”), слухаючи чудовий звук Литвиненкової, любуючись в таких рідних, таких типових мелодіях. Декорації були прекрасні (той же Бурачок), а оркестровка, як у нас завше... неможливо паршива.

До речі, — відносно цього боку справи. Треба дивуватись, як Садовський, така музикальна людина, міг миритися з таким нещастям, як його театральні оркестровки! Це була така “маларасейська” халтура і такий музичний мотлох, що при перших звуках волосся лізло до гори. Я певний, що, коли б їх загра-ла навіть Н.-Йоркська філармонія, те враження було б теж саме. Досить сказати, що, наприклад, в “Катерині” — Аркаса на протязі половини останньої дії головну сопранову партію солістки веде в унісон зі співом т р у б а! Взагалі ж, в усіх песах “з музикою”, барабан, та шей великий (турецький) вкупі з тромбоном — це “перші любовники” в оркестрі. В деяких переграх (маленьких вступах до співу) була просто китайська музика. Скільки раз в стані страшенної розпуки, а безліч — спокійно, я говорив Миколі Карповичу, що треба переробити всі оркестровки на відповідний склад оркестру, який в силі мати його театр; що треба переоркеструвати ту або другу річ, — все було, як в стіну горохом. Бо, бачите, треба за це заплатити... Так що деякі речі я просто не міг диригувати, а просив Верховинця замістити мене. Між тим, як би дати пристойну оркестровку, багато цінних в музичному відношенню пес, загубили б вигляд базарної халтури, та стали б пристойними музикально річами. Бо багато чудових мелодій, вдячних не тільки для обробки, а просто для малюнку оркестрового, було розсипано, як перли, в гною, і пропадали для музики, набіраючи вигляд дешевої халтури, до котрої можна ставитись чи іронічно, чи терпеливо, але обовязково затикаючи уші. Взяти хоч би песу, як “Вій”. Залапана, засмоктана, зашарпана,

“заціркована”, зведена до найгіршої маларасейської буфонади, вона без огляду на все це, залишалась завжди улюбленою песою публіки й артистів (особливо хору), та порятунком театральної каси. Досить сказати, що йшла вона при мені майже щотижня через сезон, і коли прийшлося вибрати для бенефісу хора песу, — по загальному бажанню хора було взято “Вія” — і збір при підвищених цінах був повний.

Це було не через поганий смак у публіки, бо та ж публіка кращих, багато стараніш поставлених творів, краще відограних, більш змістовних, а рівно доступних, — не прийняла й холодно відкинула. Було це через те, що маса в своїй суті має безпомилковий сейсмограф до художньої правди і завжди інтуїтивно відгадує мистецько-цінну річ, як би вона не була спаскуджена виконанням. Так вона оцінила й “Вію”, бо там під мотлохом самої дешевої театральщини та цирку, криються справжні художні і сценічні скарби, що світять промінням навіть через той бруд, яким їх заліплено. Досить сказати про мелодії Кропивницького, якими пересякнута вокальна частина “Вію” (відкидаючи старі жидівські патинки оркестровки). Це вражає іноді просто геніяльною інтуїцією. Не кажу про національні риси музичних характеристик побутових ментів пєси, це форменні перли, які чекають на відповідного майстра для музичної обробки. Треба поглянути більш детально в музичну характеристику старої бурси та картин її життя та побачити який то духовний книш випікала бурса на запорожському розчині, коли на козацьку натуру, замість кармазина, надіто бурсацький халат, підперезано мотузком, і бито по суботах буками! Та глянути, що робилось з цією “субстанцією”, коли в певний день її звільняють від Аристотелів і буків, та відпускають додому, в степи на ціле літо!!

“Не хочем знать ми нікого,
 Нікого днесь ми не боїмся!
 Запас вчинив для чрева свого,
 Ми в отчі доми возвратимся!!”

Треба послухати ці хори (до останньої ноти національні) наскрізь бурсацькі, з тими піднесеними, банальними, риторичними “фіналами”! Ну, просто, наче яка академічна “Хрія”, або “Ода”, чи “Похвальне Слово”! Для мене, старого учня Семинарії, та тієї ж “Віївської”, Києво-Могилянської Академії, з прадіда поповича, співака й духовного диригента, просто не зрозуміло, як людина, яка не тільки не була в Бурсі, а не мала жадного дотичення до “духовного сословія”, яка половину життя просиділа за канцелярським столом, або за театральними лаштунками, та на сцені, — як та людина могла так глибоко заглянути в історичну далечінь нашої школи, відчувати не тільки дух Бурси, а навіть заговорити її музичною мовою! Це треба бути генієм!

І коли б справжній, такий же талановитий, як автор цих мелодій, музикант взявся за оброблення цього неймовірно багатого, характерного, вдячного для опери матеріалу, міг би виникнути твір виключно цінний, як з художнього боку, так і з боку чисто етнографічного, та історичного.

Не дивно, що публіка якимсь невідомими шляхами доходила до свідомости цього і весь час віддавала свої симпатії “Вію”. Деякі казали, що оті чорти, та пекло, та мерці грали в цьому видатну, а може й головну роль! Але ж тих мерців, та чортів можна було ще в кращому вигляді побачити в більш вправлених тоді театрах, починаючи від правдивої опери. І не “вигідні ціни” грали тут роль, бо в тих же театрах за туж ціну можна було дістати добрий квиток. Тут було головне: почуття “свого”, націо-

нального, рідного, а для Киян, які мають на Подолі те саме Брацтво, яке Бурачок вималював на сцені, особливо близьке.

На жаль, погляд на цю песу, як і на багато дечого іншого в театрі, був занадто вже закам'яніло-трафаретний, і на "Вію" дивились тільки з касового віконця. Він же й тут не зраджував, і коли добродій Винниченко сідав в кальошу з своєю "Брехнею", а Мольєровські песи чекали на французів, — бідолашний "Вій" рятував фінансову ситуацію. Уже з цього боку він заслуговував більшої поваги, ніж він мав. Але у нас "хто везе, того й поганяють".

Того ж потрібувала й "Катерина" — Аркаса. Це була дуже поживна річ для української сцени, та театру Народного Дому. Її мелодійність викупила відсутність руху на сцені, відсутність дії, примітивність фабули, мертвість сценічних типів. В такому вигляді вона сама уже вимагала радикальної перебудови від початку до кінця, а коли додати ще загально невдачу, а в деяких місцях просто неможливу оркестровку, то можна собі уявити, яка то мука була диригувати нею.

Однакож вона держалась на сцені і навіть давала приходи. Виходить, що в ній було оте "щось", що заставляло публіку любити цей твір. Це "щось" була та щира мелодійність, суто національна, яка промовляла безпосередньо до серця. І коли б ці мелодії добре обробити, а до того гарно оркеструвати, то вийшла б дуже гарна старого стилю українська опера.

Для мене була незносіма мука провадити її, особливо останню дію, де Катерина сидить на березі ставу в лісі, та виє в одній і тій же тональності пів години, а то й більш. Навіть поява москалів, а на чолі їх мого бувшого хориста Студентського Хору — Золденка, не могла врятувати ситуації, хоч і вносила комічний елемент. Правда, що Аркас тут не при чо-

му, а все залежало від Золдяри-Запузиренка, як ми його прозвали. Картина: в ліс заходить офіцер з одним салдатом (чи вовків боїться?) і натикається просто на Катерину. Та кидається до нього і починає дуже жалібно галасувати в тім же тоні, що й перед ним на самоті (здається фа мінор). Золдяра пів години слухає її нарікання, при чому показує публиці свої криві короткі ноги в вузьких драгунських штаних, та неймовірно дурну бульдогову морду. А коли Катерині уже очортіло припадати до нього, тоді він одчиняє рота і шлунковим басом, мов галушку ковтнув, співає на двох нотах: “Нещасная! Бог с тобой!”, і виходить з лісу... І діла свого не зробив, і не побалакав! Чи варто для цього їхати в Народний Дім, на-тягати оті штани, та чекати до півночі свого виступу!

Після цієї опери нерви у мене були завше абсолютно зруйновані: шкода було здоровля і змарнованого часу.

Зате неймовірну насолоду я мав від оперет та драматичних творів, де виступали наші найкращі сили на чолі з Садовським. Було б дуже довго переказувати всі прекрасні менти, які приходилось переживати, але ті переживання zostались навіки в моїй душі. І тепер, коли все упало навіки, згоріло, провалилось, мов крізь землю і ніколи не вернеться, коли самому приходить думати про смерть на чужині, — іноді світлі хвилини бувають серед темної емігрантської ночі, — це коли згадуєш театр, та незабутніх товаришів артистів. Хіба є на світі другий Федор Левицький, другий Садовський, друга Борисоглібська. Мироненко, Паньківський, Милович, Маринич, Березовський, Ковалевський, Івлєв, Маряненко навіть! Їх нема і не може бути, бо вони були не актори, а живі люди, які були на сцені “самі собою”, вони не вдавали, й не імітували, а були “явища природні”, суцільні, самоцінні, яких видала та епоха й те життя.

Щоб їх відновити, чи воскресити зараз, треба відновити ту епоху, те життя, — а воно одійшло в безвість на віки віков. Про таких артистів навіть розказати не можна, як не можна розказати про той час, той настрій, тогочасні думки й переживання. Вони були великі ці люде, великі настільки, що збагнути їх великість можна тільки відійшовши далеко на бік, щоб побачити їх на весь зріст. Були “великі й неповторимі”.

Робота в театрі для мене була хоч і приємна, але дуже трудна. Особливо через те, що її треба було зєднувати з другими моїми роботами одночасно. А ті були, крім театру, от які: двадцять шість годин на тиждень лекцій в Жіночій Духовній Школі, та Першій Комерційній, лекції в Консерваторії (хорова класа), Хор Студентський, Хор Курсисток, і хор Церковний (в Університетській Церкві), а до того ще треба додати на протязі одного року ще й Студентський Оркестр. Коли у всіх цих установах зробити по дві тільки проби (крім лекцій на тиждень, рахуючи пробу дві години, та ще додати проби театральні, спектаклі, концерти, та концертіві й театральні виїзди з Києва, то можна собі уявити в якому окропі я кипів. Але сили тоді у мене було стільки ж, як і завзяття, і я не помічав, як я горю та витрачаю нервову енергію. Тепер тільки, після Капели, покутую минуле, ставши майже інвалідом.

Так от... Коли театр повинен був виїздити на виступи в провінцію, мені приходилось так комбінувати свої заняття: один тиждень в театрі йшли пєси без музики, або з невеличкою домішкою її, тоді мене заступав мій помішник Верховинець. В цей час я провадив усі свої роботи в Києві. На другий тиждень в репертуар призначались опери, оперети, драми з музикою, — тоді я в Києві подавав заяву про хворість, а сам на цей час летів в яку небудь Одесу, чи Мико-

лаїв, чи Херсон, чи Винницю. Відтарабанював там тиждень, а потім “видужував” в Києві знов на тиждень... Звичайно, що так продовжуватись довго не могло, але два роки я якось “комбінував” ні з ким не посварившись. До цього причиною було дуже гарне до мене відношення на всіх моїх “службах”, де мене цінили і дозволяли такі неможливі “комбінації”. Начальство закривало очі. Тільки іноді в Духовній Школі інспектор запитає з вогником сміху в очах: “Ну, як Ваше здоров'я? Поправилось?”. Приходилось позичати в Сірка очей та казати: “Дякую! Далеко ліпше, ніж раніш було...”

Такі виїзди крадькома в провінцію мали свою цікавість і свій чар. Приїздиш до театру, наче до рідних, вертаєшся в Київ — теж наче додому. Люди всюди милі, гарні, привітні, люблять себе і ти їх. Тепер, як згадую, то в цьому відношенні я був багатирем: було кого любити, і було кому тебе любити. А тепер... нема нічого...

Перші виїзди упали на ранню весну цього 1913 року, в Херсон і Миколаїв. Памятаю, що в Херсон я приїздив двічі. Перший раз місто мене вразило досить приємно, бо я взагалі люблю наші південні міста: тепле повітря, пахне морем, якесь весняне ласкове небо, тоді як в Києві ще сумно — сіре; тендітні акації на вулицях, червона черепяна покрівля на будинках, а близько море... А до того ще й гарний театр та гарна публіка. Для мене особисто Херсон має якесь значіння, бо зеднується з оповіданнями мами про мого діда, як він ходив пішки в Херсон до архірея “виправдуватись”, а після тієї “приємної” візити помер з горя. Крім того, тут пахне історією Запоріжжя, бо через річку, на тому боці Дніпра, оті самі Олешки, де була колись Січ, та жили родичі моєї мами. Тут же в самому Херсоні стоїть бронзова фігура отого самого “козака Нечоси” (князя Потьомкі-

на), про якого розказувала мені мама, якого пісні мені співала.

За містом старовинна Катеринська фортеця, яку будував той же Потьомкін, а в ній два палаци — один проти другого, через дорогу, звязані, як кажуть, підземним ходом. В одному жила Катерина, в другому Потьомкин. Архитектура того часу, дуже стильова, холодна і чужа для українського ока: фронтон з колонадою, над ним — мезонін, нижній поверх піднято над півпівничним. Все “казьонне”, часу перук, шитих золотом “кафтанів”, рваних носів і катованих спин, чубатих запоріжських голів в московському ярмі, та оплаканих чудовими піснями української волі і Січі... Тепер все це порожнє, мертве, загижене; засмерджена салдатська касарня, домовина минулої бундючної слави дому розпусти Катерини, а разом і домовина України...

В невеличкій, також стилевій церкві, перед царськими дверима — домовина Потьомкина: на підлозі мідна плита, на якій серед всіляких клейнодів, є й булава, і перначі, і прапорці, й шаблі Запорожські, і навіть дві постаті запорожців. Нема тільки під нею кісток цього бахура...

“Нема Січі... Пропав і той, що всім верховодив...”

Біля цього місця під правою колоною — крісло для Катерини, колись оббите червоним оксамитом, а тепер обдерте. Враження від церкви теж сумне, “історично гнітуче”.

Перший раз, як я приїхав до Херсону, мої друзі зробили мені “урочисту зустріч”. Як тільки потяг почав поволі наближатись до перону, мені у вічі кинулась група людей. Придивляюсь і бачу: якийсь товстий, вусатий не то вірменин, не то караїм тримає в руках тацу покриту обрусом. За ним вистроїлись: К. Вільшанський, Ф. Левицький, С. Павленко і ще хтось з артистів, та крім того помішник режисера

Коля Миленко. Збоку стоїть жандарм і строго дивиться, що то воно буде. Я був дуже здивований і не розумів, кого це вони приїхали зустріти. Виходжу з вагону, а ця вся процесія наближається до мене, скидає шапки, Ф. Левицький виймає для сліз хустину і починає казати мені привітальну промову. Товстопузий караїм усом не моргне і має страшенно урочистий вигляд. Коли в промові слово дійшло до... “а також цей високошановний представник населення”, — Караїм зняв убруса і... на таці показався хліб, обкладений наче віночком маслинами (оливками), в середині продовбана дірка, а туди вставлено “сотку” горілки. Вся група низько вклонилась і втіраючи сльози хвилювання полізла до мене цілуватись. Треба було бачити сувору морду жандарма, як вона витягнулась від здивування, а потім, як він сміявся, одійшовши на бік. Але поки тягнулась ця урочиста зустріч, потяг пішов і з ним поїхало й моє новісенке, дороге, дуже гарне пальто...

На другий раз ця ж депутація хотіла виїхати за мною на двірець катафальком, але чогось справа не вдалась.

Отож з тієї депутації і почалось моє гостювання в Херсоні. Караїм показався товариським чоловіком, а до того ще й театралом, та пянюгою, і жадного дня не обходилося без його присутности. Ми, здається, тільки спали без нього, а то зранку до вечора — вся компанія вкупі! І снідають, і обідають, і вечеряють... Дуже цікавим було те, що він, цей вірний театральний друг, та “обожатель”, за весь день два три слова було скаже, все робить мовчки і дуже серіозно, чи не, чи платить... Цікавий був тип, і дуже симпатичний. Може через те, що нічого не балакав, а тільки пив і платив.

Але говорячи про цю компанію і депутацію, що зустрічала мене, я забув сказати про саму яскраву

фігуру не тільки в ній, але й у всій нашій трупі (театральній групі). Це був скарбник Ларіон Пастернак ("Вавіон Пастевнак", як він вимовляв). Якась комедна, нічим не виправдана, нікому не потрібна, страшенно висока постать, з невеличкою головою, а до лица причеплено неймовірно довгу темно-русяву бороду. На голові теж "невиправданий нічим" якийсь капелюх, в руках страшенна палиця, а на плечах рудий плащ. Людина була з нього також неймовірно "нічим не виправданої" доброти й приємности, та щиро товариський. Разом з тим вусатим, товстим та пузатим, низеньким чорним караїмом, — це був знаменитий контраст. Але пили вони обидва однаково знаменито! В перший вечір після вистави вони потягнули мене на приватне помешкання до якогось жида. Фактично під виглядом приватного помешкання — це був шинок, де можна було пити і після дозволеного часу. Памятаю дуже добру житнівку (яку тоді виробляли здається тільки в Херсоні, бо там був зерновий експорт хліба за кордон), та знамениті курячі печіночки засмажені на гусиному смальці — національна жидівська страва — делікатес. Обідали ж ми в місцевому клубі. Їжа була дуже смашна, а горілка, як я сказав, дуже добра. До того ж, театр та публіка були знамениті, — а через те всі почували себе дуже весело й гарно. Акустика в театрі чудова, оркестр було побільшено до 24, Литвиненкова в голосі... І наші опери йшли просто знаменито. Крім того тут знайшовся дуже добрий і музикально тонкий критик, який гарно розбірався в музичній справі і віддавав належне кожному, без аматорського підхлібдя, чи суворости. Так що настрої був у всієї трупи празниковий. До того ж проби легкі, збори в театрі "биткові", а публіка щира й закохана... Для мене особисто прогулки на Дніпро, або в ту історичну фортецю надавали мійому перебуванню романтично-

сти і, так би мовити, змістовности, а товариство — веселости й життя. Жив я разом з арт. Миколою Вільшанським в якомусь досить гарному готелі. Перед тим тут жив і “Вавіон”. Потім мені розказали, що його виперли звідти за п'яні скандали. Такий же скандал розгулявся як раз по моїм відїзді до Києва. Це був день іменин Ларівона, і про нього треба сказати докладніше.

Треба зауважити, що Ларівон не тільки любив випити, а дійсно “пив”, а випивши, як розказували потім, любив і наскандалити. Його так і знала вся Київська Слобідка, відкіля він походив. Як справжній п'яниця, та слабовільна людина доброї душі, Ларівон завше страшенно мучився після п'яного скандалу. В душі він носив ідеал чистого, порядного життя в “тихій сімействі”. Отож, прагнучи того життя, він завше шукав собі кімнати, в якій небудь тихій родині, а знайшовши, деякий час жив тихо й мирно, поки не наступив його “слухний час”. Тоді він устроював там такий бешкет, що потім боявся показатися на очі, і вже приятелі перевозили його в друге помешкання, теж в яку небудь “тиху родину”. Так було і в Херсоні.

Після того, як його викинули з готелю, приятелі знайшли йому помешкання у якихось двох стареньких панн-сестер. Договорюючи це помешкання (я думаю, що це робив Вільшанський) запевняли панн, що це дуже спрацьована безперестанним сидінням в касі театру людина, а через те потребує абсолютного спокою й тиші. Бідні бабуні запевняли, що вони самі одинокі, самі люблять спокій і що у них цій “спрацьованій, чудовій, тихолубивій” людині буде як раз добре; запевняли, що вони з охотою здадуть кімнату якраз йому, а не якому небудь, вибачте, “артистові”, бо артисти народ неспокійний, люблять погуляти, накричати, тай взагалі... А скарбник це що інше. Таким

робом, кімнату здали з охотою. Погодились теж з охотою в цю неділю не ночувати вдома, бо, бачите, у квартиранта будуть іменини в цей день, то не без того, щоб гості засиділись трохи довше, та погостювали голосніше, ніж того хотілось би “тихолюбивій, спрацьованій людині”.

Цей знаменитий день іменин випав якраз на день мого відїзду з Херсону до Києва, так що про ці іменини я розказую зі слів покійного Колі Вільшанського. Памятаю тільки, що перед виїздом на дневній пробі я пішов до каси привітати Ларівона з днем янгола, і коли заглянув у віконце, то побачив, що на столі біля іменинника стоїть на полумиску здоровенний буряк (то був “пастернак”), а коло нього пляшка горілки й перекуска. Ларівон дуже пошкодував, що я не можу бути у нього вечером, та висунув мені через вікно шматок ковбаси на хлібі, а також чарку горілки.

Після вечірнього спектаклю я поїхав у Київ, а в Херсоні склалась така подія, про яку ніхто властиво не міг толком нічого розказати, а оповідали чогось тільки про те, що було потім. А потім було от що. Коли на ранок, після іменин старенькі хазяйки вернулись додому, то знайшли в хаті таку картину: дим від цигарок ніяк не міг ще осісти і стояв хмарою в хаті. Сморід, звичайно, був як завше “після іменин”. Всі меблі в хаті були перевернуті, наче там йшла якась страшенна бійка. Шафа з хазяйським убранням відчинена і упала дверцями на діл. На столі, на тарілках з недоїдками лежить “мертвий” іменинник пристроєний, як покійник: ноги просто, руки на грудях навхрест, в руки вставлено виделку з шматком ковбаси, на грудях тарілка з оселедцем, а в головах цілим снопом положені вирвані з корінням із землі ще зелені вазони. В губах у “покійника” недо-

гарок цигарки. Канарейка в клітці здохла від диму й смороду...

Історія мовчить про те, що сталося з бідними старенькими паннами, і як випроваджувано Ларівона з того помешкання, та оселено в новій “тихій родині”. Дізнався я про це коротко в другий мій приїзд до Херсону. Добре, що я тоді виїхав!...

Памятаю, що на другий сезон “Вавиона” уже не було в нашій трупі. Але чи це було причиною його виходу, — не знаю. Сумніваюсь однак...

Взагалі треба сказати, що в театрі люди були охочі трохи до деяких жартів, правда не таких поганих, як з тими паннами та Ларівоном.

Памятаю, наприклад, іменини Колі Вільшанського. Це було уже під час війни, коли заборонено було горілку. Коля був людиною хазяйновитою, й у нього ще від “довійського часу” зосталось багатенько різних пляшок з дуже смашними річами: коняком, лікерами різних сортів, горілки простої й різних настоїв, та доброго вина. Бо любив, нівроку, хлопець і попоїсти добре, і смашно з толком випити. Отож, коли настав час його іменин, то звичайно, що в ту “суху” пору гостей у Колі набралось більше, ніж завше. В той час біля нашої трупи теліпався, як то завше буває, студент Сашка, чи Мишка Горлов. Це був паничик, що все й усіх знає, носив завше чудово пошитий форменний сурдут, чистенькі манжетки, і в кожній артистичній компанії брав найактивнішу участь. Так і тут, у Колі: він і столом розпоряджався, хоч хазяїн і сам був до цього добрий майстер, і галасував найбільше, і взагалі, вів себе так, наче б це були його власні іменини. Коли вже добре випили та закусили, то гості почали насідати на хазяїна, щоб дістав ще “випивону”, але той все відмовлявся, що вже нічого нема, все випито. Тоді Саша Горлов закомандував їхати в “Шато” (Шантан-ресторан) пити

каву, там мовляв, він свій, хазяїн його давній приятель і дасть всього чого треба, так що кава вийде чудесна: і з лікерами, і з коняком, і всім, чим хочеш. Всі одноголосно з захватом прийняли цей плян. Хазяїн не дуже то охоче згожувався, бо це пахло досить солідною сумою, а він не дуже був охочий платити. Але по ініціативі того ж Горлова вирішено, що хазяїн увільняється від плати. Тоді Коля з охотою згодився, і всі ми досить голосно вирушили в Шато. Я бачив, як хазяїна старанно одягали та випроважували з пошаною першого, і взагалі виявляли йому найбільшу увагу, яко імениннику. А коли я вийшов на вулицю, то зрозумів, чого це така йому увага: поки його одягали, та випроважували, Горлов захопив з собою хазяйський шкіряний куфер, повний пляшок з найкращими напоями.

Коли приїхали в Шато взяли великий окремий кабінет (кімнату), а Горлов побіг начеб то на “переговори” до хазяїна. Прошло досить порядно часу, коли бачимо — несуть чудову каву, а до неї трьох сортів лікери. Всі зраділи, почали вихваляти Горлова, та піднімати чарки за іменинника. Далі... знов лікери, а там вино, і так до самого ранку. Нарешті, настав мент читати рахунок. Коля завше не любив чогось цього менту... От і тепер він ліг на канапу і задрімав, бо був добре обтяжений лікерами, а може удавав. Я думаю, що останнє. Таким робом він не бачив, що рахунок було поставлено тільки за одну каву та помешкання. Ми розплатились, а поки ще тягнулись різні розмови, Коля на канапі на правду задрімав. Тоді всі рішили, що “нема чого будити людини, нехай собі переспить, а потім сам повернеться до дому”. От ми і розійшлись...

Треба було чути й бачити, з яким обуренням Коля розказував мені на другий день, як то він прокинувся, побачив біля себе свій порожній куфер, та

зрозумів чим то ми його так частували. Але ще більше було його обурення, коли роздягаючись вдома зін почав витягати з усіх кишень ложечки до кави з написом “Шато де флер”, і як потім прийшлося йому знов іти в Шато, вертати ті ложечки, та пояснити буфетчику під загальний регіт лакеїв, в чім справа.

Коли пішло на те, то треба згадати також і мій бенефіс в тому ж 1914 році. Треба сказати, що Садовський давав мені в сезоні один повний “бенефіс”, себ то, брав собі тільки денні розходи, а решту збору віддавав бенефіціянтові. При підвищених цінах такий бенефіс давав мені 600 карбованців, суму тоді досить приличну. От в бенефіс цього року збір був повнісенський, і я повинен був понести додому досить приємну суму грошей. Йшла якась опера, здається “Різдвяна Ніч”. Перед останньою дією приходить до мене за лаштунки один з моїх (а також театральних) приятелів Антін Семиліт. З ним приходить і артист Березовський, та Левицький, та хазяїн сусіднього ресторану. Поздоровляють мене і дуже скромно запрошують на вечерю, бо хочуть мене “вшанувати”, чим “Бог послав”. Після спектаклю йдемо в сусідній ресторан (мало мені знайомий) — не першого рангу, і я застаю там в головній залі накритий стіл осіб на сорок, а також більшу частину артистів, та ще якихось “приятелів”. Я зразу ж зміг був, що це “жарт” з приводу мого бенефісу. А через те й не обурювався, коли мені нарешті піднесли рахунок на 100 карбованців. Добре ще, що діло було в такому ресторані, а то плакав би мій бенефіс!

В мойому старому паспорті помічено, що 17 квітня 1913 року я був в Одесі, де мене зареєстровано на Грецькій вул., під номером 48, в гостинці “Театральній”. Як зараз пам'ятаю цей готель. Він був не першорядний, а в його дворі був, так званий, “літній сад” і шантан (кабарет). — Садок був такий:

серед двору стояла одна-єдина засохша акація без жадного листочка, а навкруги неї один на одному столики. В одній глухій стіні будинку прилаштована літня сцена для шантану, а зо всіх чотирьох боків на пей “сад” виходили вікна кухонь і клозетів з чотирьох будинків (по вісім вікон на кожний). Можна собі уявити, яке то було в цьому льоху повітря, коли вікна з 32-х кухонь додавали свого аромату для людей, що сиділи внизу за столиками, як купа комахні, пили пиво, вино, курили, кричали, а на сцені в цей час викидали ногами та верещали охриплі від п'яцтва та безсонних ночей шансонетки самого низького сорту. Що там були за типи, не можна розказати, не можна описати! Це був кримінальний альбом. А над усім цим видовищем якимсь символічно й жахливо простягала своє мертве, сухе гілля ота акація без листя. Я дуже був вдоволений, що попав в цю “Гостиницю”. Хоч моя кімната виходила вікнами на вулицю, але з кімнати мого приятеля артиста М. Вільшанського можна було дивитися на цю картину до самого ранку, що ми частенько й робили. Тут як найкраще можна було студіювати типи портового міста.

Одесу я знав раніше, вона мені не дуже то подобалась після нашого оригінального, на весь світ красивого Києва. Не вподобалась вона мені і на цей раз. Дуже вже типове “місто” вона була, а для українського серця — якась чужа і непривітна. І от одного прекрасного ранку, гуляючи понад берегом, вирішили ми поїхати на море, взявши собі гарну закуску, та випивку, щоб подивитися на Одесу з моря. Було нас четверо: я, Коля Вільшанський, Макс Трефільєв і суфлер Ол. Павленко. Всі були дуже симпатичні хлопці й ширі мої приятелі. Ніколи за чотири роки моєї служби в театрі між нами не було сказано жадного прикрого слова. А що наші натури були дуже подібні в товариському життю, то між нами була

найширіша товариська приязнь. Всі ми любили гарних людей, природу, компанію, веселість, чарку, жарт, і майже завше були разом, коли приходилось робити якесь турне, чи яку “бесіду”. Ще в Києві, бувало, заберемо всякого “продукту” і на цілий день за Дніпро на човни. Що то за втішні дні були, аж тепер приємно згадати! Ото ж і на цей раз ми своїм звичаєм рішили “подивитися на Одесу з моря”, при гарній чарці, смашній перекусці, на синій воді, при теплому ясному сонці. Взяли човна, виїхали верст за дві від берега, розклали все на скатертинці, і хотіли уже “дивитися на Одесу”. Навкруги тихо, гарно, море, як скло, чисте, спокійне. Вдалечині, як у мареві, біліє Одеса, перед нами красується всяка провізія; одним словом — все гаразд... Але поки розкладали все, та одчиняли пляшки, розмова якось затихла, і всі наче посумнішали. Я спершу пояснив собі це поетичним настроєм, коли враз Сашко Павленко чогось схилився на бік і почав заглядати у море, за ним Коля Вільшанський... Макс дивиться на мене осовілими очима, а я сам починаю відчувати, як холодний піт виступив у мене на чолі, а до серця підкотив якийсь нудний та неприємний клубок. Тоді тільки зрозумів я, що це була морська хвороба, а на тихому морі стояв “мертвий зиб” (внутрішнє бурління моря). За яких десять хвилин ми всі були цілковито хворі і матрос посміхаючись віз нас до берега... Пропала і перекуска, і настрій, і гарний день! Всі як швидко поїхали додому відлежуватись.

Був в Одесі тоді ресторан “Квісісана”. Всі наші артисти дуже полюбили його за те, що це був “Автомат”, не треба було мати діла з лакеями. Одного разу заходжу я туди обідати, потягнув мене туди Вільшанський. Раніш обідали ми в якомусь дуже гарному ресторані на тіж Грецькій вулиці. Але Вільшанський все — “ходім до автомату, тай ходім!”. Ну,

щож, ходім... Приходимо. Дивлюсь, а там майже вся наша трупа, і Ф. Левицький вже трохи під чаркою. Підходить до нас і з захопленням розказує, як то гарно тут все прилагоджено: нікому нічого не треба замовляти, а кинув пятака — і готове те, що тобі подобається. Підводить мене до “бару”, де на стіні написані назви різних напоїв, і тут же стоять під цівкою чарки: кидай пятака, чи десять копійок, і тобі автоматично наливається у чарку трунок. Кинули ми раз по пятаку, — взяли по чарці, другий раз — по пиріжку... випили і закусили. Потім почали повторювати, а далі ревізувати весь бар і усі назви. Коли уже добре наревізувались і захотіли зробити ще один тур, — підходимо до першого номера — “Водка”. Ф. Левицький кидає пятака, а звідти ледве набігло пів чарки. Він скривився, але взяв. Ми почали сміятися. Тоді він кидає ще раз пятака, а воно знов налило тільки половину. Це вже було трохи веселіще... Нарешті Федя розсердився, нахилився до цівки й кричить: “Ти щож, не доливаєш! А цей автомат! Хочеш, щоб тобі вікно розсадити?!” Враз віконце під цівкою відхилилось, протягнулась волосата, брудна рука, взяла чарку і за мент поставила її повною на теж місце. Гомеричний регіт залунав по ресторану, і всі пішли до того віконця “перевіряти”, але рука уже більше не показувалась, і машинерія працювала без перебоїв...

За цей тиждень багато приходилось ходити по місту, та їздити за місто, бо мій репертуар був налагоджений так, що проб не потребувалось. Вкупі з моїми милими товаришами я провів цей тиждень наче вакації. Памятаю що, відїзджаючи додому, купив майже пуд бананів і дуже цим задовольнив своїх приятелів Киян, для яких це був гостинець не буденний.

Літо прийшлося провести у Києві, бо театр грав

в Купецькому Садку в літньому помешканні. Без огиди не можу згадати ні цього театру, ні цього сезону. Театр збудовано було мабуть років більше півсотні тому назад. Це був найпаршивіший балаган, якого тільки можна собі уявити: усе старе, тісне, непривітне, наче нарочито зроблене, щоб його спалити. Убіральні для артистів — брудні, примітивні; для оркестру мале, тісне, в якійсь ямі, так що навіть наш маленький оркестр з п'ятнадцяти осіб не мав де сісти, а музиканти при роботі заїжджали один одному в голову смичками. Коли ж приходилось прибільшувати оркестр, то контрабас з тромбоном та барабаном емігрували в крайню ложу... Декорації були — один жах. Взагалі все, починаючи від стін і кінчаючи навіть пєсами, та нашими чудовими артистами виглядало тут старою-прастарою дешевою непотребою в цьому, бісової душі, хліві. Була неймовірна мука диригувати в цьому балагані.

Треба сказати, що тут раніш тільки одна сцена була закрита, а в самому театрі не було стін. Потім **уже** його зашалювали дошками. Завдяки цьому все те, що робилось на дворі, було чутніше, ніж те що робилось в театрі. Свист пароплавів на Дніпрі, стукіт коліс по брукові, а особливо гра симфонічного оркестру в цьому ж Купецькому Саду, — все це як нарочито, наче в фокусі збиралось в цьому будинку, а те що робилось на сцені, ледве доносилось до публики. Додати до цього, що в пожарному відношенні це була постійна небезпека, а стільці в залі були такі, що обов'язково рвали одєжу; можна собі уявити, яку уважливість викликало у публики, та як це впливало на бідних артистів.

Але зате, коли вийдеш з театру, піднімешся десять кроків на гору, в сад, і душа завмре від тої краси, яка простелиться під твоїми ногами... Внизу в темноті чорною сталлю блимає Дніпро, на обрію хма-

рою чорніють ліси, небо глибоке, темне, з безліччю зорь; під ногами перловими ланцюгами блищать світла Подолу, а над ним ліворуч, на темному небі горить хрест Св. Володимира серед темних сілуєтів осокорів; трохи ж далі, ще вище, темним золотом промінюють бані Михайлівського монастиря, вихоплені з темряви електричним світлом Купецького Саду, а ще далі, за ними, над чорною безоднею висять портіки Андріївського Собору... Далеко на обрію ледве помітною фосфоричною смужечкою завмирає день, там десь, далеко, далеко... Глянеш на це все, — і не хочеться йти ні в які театри, ні в які інші найкращі на світі краї, не хочеться вмирати, а хочеться жити вічно-вічно, щоб тільки дивитися на цю чудову красу, якій нема рівної на всьому світі. Кажу — “на всьому світі”, бо проїздивши майже по всьому світі, не знайшов я подібної краси абсолютно нігде, крім Ріо-де-Жанейро. Те місто може сперечатись з Києвом кількістю красот, але не їх тоном, бо характер там цілком другий — могутній, страшний, подавляючий людину — скелі, море, тропічні рослини... Нема тієї ласкавости, того спокою, який дає Київ... Ще, приїхавши з Кавказу, я в перший же день на цьому місці закликав, що з Києва ніколи не виїду, хоч би мені прийшлося тут помирати з голоду. Так думалось, бажалось, а сталося...

Неприємність працювати в цьому театрі скрашувалась трохи тими екскурсіями, які ми з моєю театральною компанією робили то за Дніпро, то куди далі. Одного разу ми експромтом поїхали навіть до Садовського на хутір, на так звану “Сорокову версту” (по шосе).

Якось після вистави в чудову літню ніч Садовський запропонував мені і М. Вільшанському поїхати до нього на хутір на день-два. Репертуар складався так, що ми з Колею були вільні в ці дні, а через те

з великою охотою згодились. Микола Карпович мав уже тоді автомобіля. Треба сказати, що купив він його після довгого з нашого боку цькування, що мовляв: "хазяїн найкращої української трупи, а їздить на чужих конях, та й то коли його запросять!" Як звичайно, скупенький Мик. Карпович купив собі не нове авто, а держане, і думав ощадити на цьому, а воно вийшло дорожче, бо за направку його заплатив нарешті вдвоє більше, ніж за самий амтомобіль. Артист Милович, що був у нього разом і за шофера, як почне бувало розказувати, як той автомобіль їде, то ми помираємо зо сміху. Раз ледве не прийшло до катастрофи: замість того, щоб у ворота, він заїхав в рів. В авті був не тільки Мик. Карпович, а й Малиш-Федорець і, здається, Івліва, та ще хтось. Якимсь чудом не перекинулись і не побились. Ну, та це було потім, а як ми їхали, то він ще ходив досить добре.

Памятаю, як ми вирвались за місто і помчали в холодновату імлу лісів, як нас огорнула тиша і таємничість ночі, потягло пахощами трав і сосни, з темряви нам на зустріч полетіла сумно-біла скатіртъ шосе... здавалось, що ми стоїмо на місці, а дорога біжить нам на зустріч і несе з собою пахучий свіжий вітрець, що так чудово прохоложує чоло, наповняє груди, бадьорить, а разом і клонить до сну... Думка полинула туди, назад... як я цими ж лісами їхав колись до Вані Біляновського в Радомишльщину, в Чудин, коли я ще був в пятій класі Семинарії. Пригадалися ті настрої, ті мелодії, ті люди, яких уже нема біля мене, і стало так тужливо і сумно, що хоч плач... Не думалось мені, що так само я буду згадувати і цю подорож через двадцять років, за окіяном, в чужому, страшному і скаженому Н.-Йорку, та тужити за нею, як колись тужив за тою першою, в Чудин...

Приїхали ми на хутір мабуть годин у дві ночі. Будинок високий, гарний, обставлений по українськи,

з великими, чудовими портретами самого Миколи Карповича і Заньковецької, з добрим фортепяном, невеличкою, але дуже цікавою бібліотекою. Зустріла нас стара баба, та дві величезні собаки — нюфаундленди. Наскоро повечеряли і полягали спати. Після гарної подорожі, свіжого повітря і доброї чарки горілки, спалось як у раю. Погостювали ми скільки днів чудово. Погода була неописано прекрасна. Дні стояли ясні, тихі, теплі, спеки не почувалось, бо поруч був ліс, а внизу невеличкий ставок. Там ми купались, а потім Вільшанський закомандував і рибу ловити... Вернулись до Києва наче помолодівшими, але з таким апетитом, що побігли зразу до ресторану.

Тієї ж осені, 27 вересня, 1913 року, як помічено в мене в паспорті, я переїхав в друге помешкання, до старого адвоката Бараца, під номером 17-м, кв. 7, на Софійській площі, як раз проти пам'ятника Богдану. Тут я мав дві порядні кімнати, цілком сепаратні. Хазяїн мій був старий-престарий жид, вчений правник і талмудист, котрий ні до чого в домі не вмішувався, а всім хазяйством орудував його льокай Григорій Ігнатовський. Годувала нас всіх старенька вдова Аннушка-Григорова, двоюродна сестра.

Старий Барац нічим на світі не цікавився, крім свого талмуду, та різних наукових дослідів, а до того ж був цілковито глухий. Так, що його присутність можна було помітити тільки тоді, як він, згадавши свою покійну жінку, починав голосно кликати на всі п'ять порожніх кімнат свого помешкання: "Мама, мама!". Спершу це зробило на мене страшенно гнітюче враження, я навіть перелякався, тай питаю Григорія: "Хто це?". Він мені спокійно відповідає: "та то старий балується!". Така трохи несподівана, але спокійна відповідь зразу позбавила оте гукання своєї таємничости, і мені іноді навіть ставало приємно, коли серед тиші ночі, або пізнього вечора по хаті лунало:

“Мама! Мама!”, а потім на весь голос: Аааааа! Та, та, та, та, та!!” Іноді ставало того старого жаль, і я йшов до нього на балачку. Він дуже це любив, і, знаючи, що я Академік, заводив завше зі мною різні наукові розмови, бо писав тоді якийсь науковий трактат, в якому зводив усе християнство до юдейства, всю християнську культуру до юдейської. Був дуже милий й гарний чоловік. Я його широко полюбив. І так мені боляче було почути, що помер він в страшному розпачі й сумі, майже від голоду, як большевики конфіскували його невеличкі гроші в банку, а його просто викинули з життя. Мені розказували, що бачили його на вулиці, як він дибав своєю старечою ходою, спіраючись на туж саму паличку, і плакав гіркими сльозами... Бідний старий!

Григорій, його слуга був тип старого відданого слуги. Він любив свого пана, а разом і тиранив його. Фактично він був, як я уже казав, хазяїн всієї хати, а старенький Барац жив у нього наче на пансіоні і догляді. Григорій мав сувору натуру, але був страшенно доброї душі людина. Треба було чути, як він зодягав старенького Бараца на прогульку, як він гримає на нього, що той забуває то те, то друге надіти, та докоряв йому, що минулого разу він не одягнувся тепло, та перестудився. Але треба було й бачити, як він його старанно одягав, мов малу дитину мати, як він натягав на нього кальоші, та обмотував його... Поневолі приходили на думку літературні типи старих слуг.

Зо мною Григорій зразу ж зжився, як з рідним. Головне цікаво, що ми з ним ніколи не балакали по російськи, — Григорій показався стихійним упертим українцем. Прислужовував він мені з великою старанністю та охотою, але без усякого “льокайства”. Як я куди виїздив, то мені не треба було ні про що турбуватись, Григорій був, як рідний: він все знав, все па-

м'ятав, про все дбав, як про своє власне. Навіть знав кого з моїх приятелів коли пустити ночувати у мою відсутність. Знав всі мої родинні обставини, цікавився, розпитував, співчував, а іноді й журився разом зі мною.

Не менше любя й гарна вдача була й у Аннушки. Це була старенька бабуня, яка любила іноді випити чарочку, але до всіх людей на світі ставилась, як до своїх дітей, починаючи від дев'яностилітнього Бараца і кінчаючи маленьким своїм унуком, сином Григорової сестри Каті, чудовим блакитнооким хлопчиком Борисом. Цей хлопець був наш загальний пестун. Чудова й цікава була дитина. Він, бувало, мене лякає: одчиняються з коритару двері, просовується біла голова і кричить — “Пан дома?” і двері враз зачиняються. Потім, як підріс та почав уже виходити на двір гуляти, він перемінив спосіб лякати мене, і кричав у двері: “Пан! Последніє Новості”. Неможу забути його великих блакитних очей, як він прийшов з мого концерту, та розказував, як “Пан” руками робив музику... в тих очах було стільки захоплення, радісного здивовання, зворушення, що вони просто іскрами сипали навкруги! Де то він тепер любий хлопчина?! Може став комсомольцем, та викидає з хати образи, а стару Аннушку та Григорія підкидає ногами. А може спить на моїй постелі та мріє, як би він того “Пана” тепер повісив над цим ліжком, або поставив його отам “под стінку”... Але тоді він був для мене чудовим блакитнооким Борисом, і нехай назавше зостанеться таким в моїй пам'яті!

1914 р. 25 лютого у мене в паспорті помічено: г. Умань, Ніколаєвская 8. Це був виїзд театру до Умані. Як тепер памятаю Уманський театр. Це властиво був цирк, але в ньому зробили сцену і він став жахливим театром. Оркестр в ньому поміщався в за-

городі, яка йшла півколом круг бувшої циркової арени, так що диригента могли бачити тільки два пульти, що стояли біля мого крісла, та ще хіба контрабас з барабаном, що сиділи в крайній ложі. Решта ж музикантів була схована не тільки за убочиною краю сцени, але й під нею, і здавалось, що ми сидимо край великої миски: голови крайніх знаходяться біля її країв, а решта музикантів захована внизу під вінцями. Тож виникало питання, як його грати, коли мене ніхто не бачить, а тих що співають — не чує, бо сам схований десь внизу?... І щож, грали, та шей опери! Але що воно виходило, я не можу ручатись. Думаю, що не дуже то гарно...

Перша чисто Уманська несподіванка для мене був новий клярнетист, якого треба було дати на місце Макса Трефілієва, бо той служив крім театру ще з Залізничному Правлінню, і виїздити з Києва не міг. Винайшов мені цього артиста Фейгин. Казав, що всю Умань оббігав, поки знайшов. Та й то був єдиний на все місто клярнетист. Сіли ми робити пробу Наталки Полтавки, а виявилось, що він грає цілком не те що в нотах, а “Попуррі із Наталки Полтавки”, яке містечкові жиди награвать на весіллях “для слуха”. Вияснилось, що він не знає нот... Що його робити?! Фейгин почав завіряти мене, що ноти він знає, але експромтом йому трохи трудно читати їх, що він з ним сам попрацює і вивчить все що потрібно. Я бачив, що це ніщо друге, як жидівський гешефт і залишив його в спокою, а Фейгину сказав, що коли вийде скандал, то відповідати буде він. На другій пробі дійсно чую, — він щось грає... Але не вміє рахувати. Я сказав йому, щоб чекав, коли я покажу йому вступ сам. В якійсь опері граємо “аллегро”, я попереджую його рухом, він бере в руки клярнет і чекає. Надходить мент його вступу, я даю йому знак, він закладає клярнет в рота і починає спокійно слинити тро-

стину. Один мент, я побачив, що залишився в цьому місці без клярнета, й ми полетіли далше. Але послинивши добре тростину, він раптом на всю губу вступив з того місця, яке я йому показав хвилину назад, нікого не слухаючи, ні на що не звертаючи уваги. І з строго насупленими бровами продовжував грати “на чім світ стоїть” навіть коли окрестр з реготом перервав гру, а я ледве не вмер від обурення, стукаючи над його головою диригентською палицею по пульту! Такого музику можна було знайти тільки в Умані.

На виставі прийшлось грати без клярнета!! І грали... аж шкура злазила. Тай не що друге грали, а опери!!

Розкажу ще, як грали “Енеїду” — Лисенка. Я уже казав, що цей твір не викликав у мене особливого захоплення, а тим більше бажання його провадити. А тут, при такому складі і розміщенню оркестри, при цирковому резонансі і при других не вигідних умовах — це була просто кара Божа. Забув ще сказати, що кімнати для оркестри не було і він повинен був сидіти десь під землею біля нафтової печі, якою опалювався цей цирк. Посидіти там десять хвилин — означало вчадіти на добу. Ідучи на своє місце через це пекло, я від одної уже температури став напівбожевільний, а коли прийшлось лізти на диригентський стілець попід боками тієї миски, про яку йшла мова, то я забрав на свій фрак усю глину зі стіни. Я уже згадував, що музиканти не бачили і не могли бачити мене (правда, ті що виділи вниз, бачили мої ноги, а не плечі) тож я так і виліз перед публику з білою спиною на чорному фракі. Звичайно, що я цього не помітив.

Почалась перша дія. Як вона вийшла, можна собі тільки уявити, бо на палицю дивились одні співаки,

а музиканти грали по натхненню (добре ще, що десь там під землею). Крім того, в оркестрі не було духових дерев'яних, крім флейти! В кінці першого акту є така дуже ефектовна картина: Троянцям розбито корабель на морі, і буря викинула їх на остров Дідони. Вони напівголі, зморені, майже мертві розіклали вогонь на березі і сидять сумною групою біля нього. Над морем спускається ніч, на заході гасне червона полоса, хвилі на морі стають чорними. Оркестр поступово затихає. Гобой дає маленьку вступну фразу, і хор "а капеля", без супроводу ("на сухо") починає співати сумну, сумну мелодію, під звуки якої сцена зовсім темніє і заслона по маленьку спускається... табір засипає.

Коли настав цей чарівний мент, скрипка (замість гобоя, якого не було) заграла дуже жалібний вступ, і тенори вступили в першу фразу. Я зразу ж помітив, що вони п'яні, а коли на другій фразі врізались баци з старим п'янюгою Маслюченком на чолі, то я з жахом побачив, що вони не тільки п'яні, але смертельно п'яні всі до одного!! Чим далі розвивалась мелодія, тим більша какофонія виникала в хорі. Підтримки супроводу нема, кожний другого старається перетягнути у свою тональність... Але всі пам'ятають, що песа йде тихо, через те виходить ще страшніше безголів'я, видно було тільки, що вони чогось один до одного горнуть, наче що на ухо переказують один одному. Щоб напутити їх, я почав сам співати мелодію тенором, вони почали всі мене слухати, а щоб краще почути, то перестали співати зовсім... Я чекаю помочи від того, що опускає куртину, а сам співаю, як можу... А той спускає її, як написано: "куртина поволі спускається". І от на тлі чудового вечора, на березі моря, при повній мовчанці хору, який дивився на мене ідіотськими п'яними, а до того щеї переляканими, очима, під повільний хід курти-

ни, я закінчив цю дію сам, сольо, своїм хриплим голосом...

Не памятаю, які то оплески були мені в нагороду... Знаю тільки, що ледве не умер від обурення, особливо коли музиканти до того ще показали мені мою спину в глині... Це був правдивий маларасейській спектакль Гаркун-Задунайського.

Там же в Умані прийшлось мені зустрітись з Мар. Іс., з якою у мене колись була думка побратись. Вона була замужом за тов. прокурора Крижановським. Побачились ми при доволі цікавих обставинах, — за картами. Виявилось, що місцеві інтелігенти розважають себе нічим другим, як азартною грою в карти. А для цього збираються не тільки по приватних домах, але просто іноді знімають в готелі кімнату, й заправляють гру на цілу ніч. Ото ж в нашому готелі була така гра, а за нею я побачив і Мар. Іс. Приглянувшись тепер до неї, я подякував долю, що не звела нас до купи, і пошкодував того Крижановського. Після того ми з деким з артистів частенько бували у неї в домі, і там на місці, я переконався в тому, що писав.

Будучи в Умані, я й М. Вільшанський, та Павленко частенько ходили в Софієвку. Чудовий сад! Трудно в Європі знайти що небудь подібного, таке гарне і так романтичне. Тінь Потоцької, для якої утворено цей садок вітала над нами, але разом з тим вітали й тіні тих селян, що працювали над цєю панською забавкою і вигадкою...

Той самий старий мій паспорт говорить, що 4-го березня, 1914 р. я був уже знов у своєму новому помешканню на Софійській площі, номер 17, а 9 квітня “заявлено” мене в Винниці в готелі “Савой”, Нікольський проспект. Це був весняний виїзд до театру, що переїхав з Уманя до Винниці.

Ця моя подорож до Винниці припала як раз на Великодні свята. Стояла чудова весна, коли я вїхав

у Винницю, — як раз цвіли садки. Весь лівий бік Буга уявляв собою один цвітучий вишневий садок. А місто теж тонуло в новій чистенькій, молодій зелені. Погода була чудова: ясні, тихі дні, чисте прозоре небо, ласкове сонце...

Я зупинився в готелі “Савой”, поверх нижче Вільшанського. Цей готель вразив мене надзвичайно. Такого не можна було знайти навіть у Києві. Чудова нова будова, ліфт, прекрасні просторі кімнати з ваннами й стильовим умебльованням, чудова тренувана прислуга і прекрасний ресторан. А коли я вийшов на балкон з номера Вільшанського на п'ятому поверсі, то просто не міг очей одірвати від тої картини, яка розіслалась передо мною. Все місто наче на долоні, а кругом його ясний, світлий Буг в зелених берегах. Через нього міст, і дорога в стару Винницю (т. зв. Старий Город) — село, що ховається на гористому березі у вишневому, білому цвіті. Там старенька трьохбанна церковця, наче бабуня гріється на сонці, та розказує казки про козаччину і славного Богуна. Другий свідок старовини майже під самими ногами у нас, — це старий католицький костел, обнесений стіною, з цвинтарем. Він додає романтичності усьому місту... Я й досі не можу забути тієї весни, та тих гарних прогулок, які ми робили по Бугу на човнах. Наче який ясний сон!

Вразив мене також театр. — Він був новісенький, просторий, збудований згідно останньому слову театрального будівництва. Мені здається, що він далеко кращий ніж киевський Соловцовський театр. Чудовий резонанс, просторе приміщення для оркестру, гарна обстановка, чула, гаряча публіка, — все це зробило те, що від Уманської трупи Гаркуна-Задунайського не зосталось і сліду, а була знов чудова “трупа Садовського у Києві”. Для опер ми добрали оркестрантів до 30 осіб, до Литвиненкової виписали

баритона Суховольського, я підтягнув хор і усю “братію”, — і як залунала “Галька”, то у мене душа завмерла від радості. Поспіх був неймовірний, а збори “биткові”.

Одного гарного ранку я й Коля Вільшанський взяли візника й поїхали до моєї хористки (по Київському Студентському і церковному хору) — Т. Георгієвської, в село Великі Хуторі, верст за шість від міста. Та провели весь день в правдивому сільському оточенню: лежали в садку на траві, ходили в ліс, співали, балакали без втоми... і тільки пізнім вечером пішки ледве доплентались до міста... Взагалі цей тиждень, чи два, пройшли для мене, як щасливий сон. Я його інакше й не згадую... Не знав я тоді, що це буде мій останній “весняний тиждень” в українському селі.

20-го квітня я був уже в Києві.

На літо театр знов осів в тому ж хліві — в Купецькому Саду. Потягнулись знов буденні дні літньої роботи. Враз несподівано на голову упало 14-го (здається) липня. Оголошено війну! Під час дневної проби в садок вірвався натовп чорносотенців з криком, та співом “Боже царя храни”, перебив нам і симфонічному оркестру роботу, заставив його без кінця грати “гимн”, почав робити патріотичні мітінги і т. д. Тут уже було не до проби. Ми кинули все і пішли на вулицю. Там люди зо скаженілими обличчями носили на руках якогось нещасного офіцера, а городовики (поліцаї) уже гнали до російської буцигарні, неповинних ні в чому, адміністративно арештованих німців і інших чужинців. Одним словом почалось все так же несподівано, як починається блискавична чума... Як би то було знаття, що це початок кінця всьому, й усім тим, що бушували тоді на вулицях! Я думаю, що все враз би стало й затихло. Та біда, що своєї смерті ніхто не бачить. Якийсь незрозумілий тягар

ліг на душу... “Серце чує недоленку, а сказати не хоче”... Враження чогось незрозумілого, що несподівано упало на голову, зоставалось весь час на протязі всієї війни, аж до більш великих подій, котрі прийшли теж несподівано, не були усвідомлені масою так, як того потребував мент, не були зустрінуті тими людьми, які повинні були їх зустріти, й упали на нашу голову, не як радість визволення, а як розгубленість на людину, що вискочила при пожарі з високого поверху, та звихнула собі ногу... І от на тій нозі прийшлося шкандибати по світу аж до самої Америки...

Як пройшло моє життя до початку літа 1915 року, не можу пригадати. Мабуть це було щось буденне, сіре, не здатне навіть на такі глупі дрібниці, як я оце пригадував. Памятаю тільки, що це був час війни, а через те нічого сталого, цікавого й певного не могло бути. Памятаю, що мені погрожувала можливість бути забраним до війська, хоч я вважався “ратник ополчення 2-го разряда”, та був навчителем в середній школі. Памятаю, що приїхав з війни Коля Барановський, мій учень. Дуже гарний хлопець, але не дуже то мудрий. Він в Семинарії був моїм пестунчиком, бо крім гарної, лагідної натури, мав ще й чудового баритона, так що іноді солював в церкві і на тих семинарських вечерах-концертах, які були за моїх часів в Семинарії. Приїхав Коля як штабс-капитан, та ще й до того з купою хрестів на грудях, а на шиї теліпалась “Анна третьої степені”... По приїзді він заявився перше всього в 2-гу Жіночу Дух. Школу, щоб поставити на коліна всіх панночок, а також заявився й до мене, як до свого улюбленого учителя. Пішли ми з ним в “Древню Русь” (ресторан біля мого помешкання) обідати. Коля почав задавати страшного форсу, та розказувати про свої “геройські вчинки”. А коли дізнався, що мені погрожує бути

забраним простим салдатом, то цілком щиро пропонував мені, що візьме до себе “деньщиком” (ордиансом), аби позбавити мене від фронту. Не можна ні хвилини сумніватись, в тому, що я погодився на цю пропозицію... Милий Коля! Де то він зараз!

Пригадую, що після тяжкої роботи на протязі року, я поїхав у Крим відпочивати. Мій незмінний старий паспорт показує, що 5-го червня 1915 року я був в готелі “Брістоль” в Ялті, а 7-го в Алупці, на дачі Колишкіной, тої самої, що я уже жив тричі. На цей раз вона поширила своє діло і мала чудовий пансіон на “Стрелке”, над самим морем.

Час я провів на цей раз дуже добре, хоч не було особливо цікавих знайомих. Кімнату мені дали гарну. Трохи очортівала їжа в пансіоні: на дворі спека, а на столі мясо й мясо без кінця, і дуже мало зеленни. Тут я зазнайомився з цікавим російським купцем з міста Клін, під Москвою, на прізвище Малінін. Це був типовий кацап, душа щира, трохи грубовата, з “надривом”, прихильник церковного дзвону, співу, горілки, “девичек”, дебошу, покаєння, невдоволей зі свого життя, свого положення, взагалі з того що він має, й що він сам є, невдоволений своєю гарною жінкою, своїм “бизнесом”, який дає добрі доходи, невдоволений тим, що він купець, а ким би він хотів бути — сам не знає. Любить щирі й “по душам” розмови, серед яких може сплеснути в долоні, несподівано зняти до гори руки, підняти у весь свій досить високий зріст, і закричати не своїм голосом, без огляду, де б він не був: “Ох, і Госпаді, Божеж мой! Ну, і до чево же харашо!! Е-е-е-хх!” Це був дуже цікавий тип для спостережень над “широкою русскою натурою”, імпульсивною, без затримуючих центрів, з масою незужитої фізичної сили і майже без “наря в голові”. Мені було приємно проводити з ним час, бо він був з Кліна, де жив П. І. Чайковський, й знав

його брата Іпполіта. Багато мені про нього розказував. Крім того він знав усі церковні співи, і ми частенько, бувало, вийдемо в ночі на скалу Айвазовського, і над тихим морем виспівуємо різні канони, стихіри, та “Да ісправиться”. Скоро до нас приєднався якийсь старенький професор з Катеринославського Горного Інститута. Цей приїхав трохи “помолодіти”, і хоч був старший нас обох, але почував і поводив себе, як молодий хлопчина. А коли до нашої компанії ще прибавилось дві гарненькі дами, що приїхали до Криму “подуріти”, — дуже веселі, дотепні й добре освічені, то у нас склалась чудова компанія, якій усі заздрили: тут було чутно весь день жарти й самий веселий сміх.

Не можу забути один несподіваний пікнік. Одної ночі над морем встав такий білий густий туман, що в двох кроках не було видно нічого. Одведеш руку і не бачиш своїх пальців. Це було таке нове, таке фантастичне, а до того стояла така тепла ніч, і повітря було таке тихе, що ми просто подуріли, сидячи на отій “стрелке”. Вирішили взяти візника та їхати в Місхор, здається (точно не пригадаю). Хоч і була пізня година, але в готелі Франція дістали ми вина й перекусок, взяли візника і подались в білу вогуку безодню. Не можу передати того чудового настрою, який опанував нами всіма серед цієї фантастики! На березі в Місхорі розташувались ми просто на піску біля самої води. Було так тихо, що хвиля нас не зачіпала, хоч ми лежали на березі не більше як на одну четверть біля води. В кроках десяти від берега з води виступав камінь, на якому покладено бронзову фігуру русалки. Серед білої півмряки, коли не можна було розібрати, де небо, де вода, ця фігура здавалась живою, наче якась панночка з нашої компанії одійшла і положилась на камені. Ілюзія тим збільшувалась, що, як я кажу, не можна було розі-

брати де вода, а де земля — все було біле. Ми майже до ранку просиділи над водою, вели розмови, одна із пань співала чудовим голосом романси і кацапські народні пісні, дуже музикально і з чуттям. Здавалось, що землі і всього що є на світі, — нема.. Все було міраж. Професор погодився, що мабуть таке освітлення і такий же настрій є на тому світі в Єлісейських полях у блаженних душ.

Багато їздили верхи. Не можу забути коня “Алмаз”, на якому мені приходилось весь час їздити. Він був досить великий, кінь чудової золотої масті, з білими грудьми і в білих панчохах на передніх ногах. Його рись (хода) “іноходью” була така спокійна, що як би швидко не їхав, а сидиш на сідлі наче в кріслі. Ніколи незабутня насолода! Мені пригадався Федін “Лошачок” в Тарасівці, — він мав і таку ходу й таку ж масть, і такіж панчішки на ногах, хоч і був трохи менший на зріст.

Бувало тільки виїдеш на рівну дорогу, “провідник” ухне на коней, і починається така шпарка хода, що тільки держись, аж вітер у вуха свище! Прокидаються якісь напів-дикі, смутні спогади, якісь первістні інстинкти, хочеться кричати, за кимсь гнатись, а може й рубнути шаблею, чи накинати на кого аркана... Чудово! Це була найбільша насолода, яку я міг собі в Криму доставити. Тай коштувало воно не так дорого: виїздили ми ніби то “на маяк” після обіду, годин в чотири, а повертались пізно вечером, в годин вісім-десять. Це все коштувало три карбованці, та карбованець провідникові.

Нарешті на мене напала цілком несподівано страшенна туга за близькими, за Києвом, і Крим показався таким скучним, та приторним, що просто гидко було дивитися на ці солодкі гори, на ці солодкі обличчя, на ціле солодке “дольче фар ніенте”... Напевно то вже скупчилась енергія у відпочившому тілі.

Хотілось роботи, чину, більш міцного повітря, більш розподіленого часу...

Мій купець відчув це трохи раніш. Знявся і в дві хвилини виїхав. Через тиждень на мене напало теж саме, і я виїхав також несподівано, як і він. Якось зустрів на вулиці чудовий екіпаж в пароконній прекрасній запряжці: “Скільки до Севастополя,” — “Двадцять карбованців”. “Завертай!”. Сів, взяв дома свій куфер, — і за скільки годин був в Севастополі, а вечером уже котив в потязі на північ.

Перше ніж їхати до Києва, я вирішив заїхати в Ставрополь на Кавказ, до свого друга В. Беневського. Так наче почував, що більше мені не прийдеться ні бути в Ставрополі, ні бачити мого милого Васю.

Доїхав я до Сінельникової, а тут — стоп! і ні з місця. “Коли буде потяг на Ростов?” — “Не знаємо”. “Як так?” — “Вибачте, — тепер війна!!” Російський анекдот серед білого дня: не знаємо, коли буде потяг, бо війна. Прийшлось мені чекати якогось випадкового потягу аж до самого вечора. На мое щастя тут стояла якась частина уральських козаків, що їхала на фронт. Ця частина довго чекала потягу, як і я. А у вільний час запаскуджувала станцію, плювала, курила, та співала свої пісні. Я довго слухав це дике виття. Боже милий! Що то за спів. В ньому відчувається по меншій мірі шістнадцяте століття, коли не часи скитів! Все це було дуже оригінально, але так дико, і настільки суперечило всім європейським поняттям не тільки про музику, але й про самий спів, що трудно було витримати. І як це було далеко й чуже всьому українському, а особливо українському вухові, що звикло до наших чудових, ясних, чулих, і таких “людяних” мелодій!! Тут же був безконечний дикий звук, де всі голосівки тексту продовжувались, перемішувались в одно безглузде мі-

сиво, без кінця, краю, без потреби, незрозумілими для музичної логіки шляхами, брело такими нетрами своєї гармонії, що тільки смужка неба залишалась в свідомості для компасу. Все плило якоюсь дикою річкою, без берегів, без напрямку, ригало, гикало, підхрюплювало, підвивало, просто вило... І не відомо — де кінець, де початок! Слухач оставався потім з відчиненими, розширеними від напів-жаху очима, зачудований і заморочений відсутністю всіх категорій, якими він музично мислив і відчував... Отут на мене пахнуло скитівським степом. Це, мабуть і є нащадки тих, що побили Ігореві полки в цих степах... Це була справжня Московія!!

Приїхав я до Беневського як раз на третій день весілля його дочки Ліди. Спізнився... Не буду розказувати, як ми зустрілись після довгого часу розлуки, і як я почував себе там, у цих найближчих на світі мені людей. Ставрополь, який був при мені, такий і залишався, включно по життєві анекдоти, що траплялись тут на кожному кроці. Один з них трапився перед моїм приїздом вчора, а я приїхав зранку: для молодят призначили спальню в кабінеті хазяїна дому на першому поверсі. Цей поверх стоїть на пів північному, так що від землі досить високо і можна спати при відчинених вікнах (жив тоді Беневський в урядовому будинку Учительської Семінарії). Постелили так: молодій на ліжку, а молодому на канапі. Вікно було відчинено. Серед ночі молода прокинулась, глянула на канапу, та й уміла від жаху: там спав якийсь невідомий чоловік. З диким криком, в одній сорочці вона вилетіла мов божевільна з спальні і розбудила весь дім. Беневський кинувся в кабінет, і бачить, що на місці приготованім для молодого спить п'яний хорист з архиєрейського хору. Привели його до пам'яті, а він не менше самої молоді перелякано дивиться на натовп, що обсту-

пив його, ніяк не розбіраючи, чого, властиво, людям від нього треба, і що поганого він зробив: “Я бачу, каже, вікно у Васі відчинене. Чого ж мені пертись аж на Мамайку (пять кілометрів), коли я можу переночувати у нього? Він же не образиться!? Я й поліз у вікно по водосточній рурі... А же ж я не знав, що у вас весілля!”. Вийшло нарешті так, що йому не тільки не наклали в потилицю, а ще й залишили чай пити, та дали похмелитися за здоровля молодих. Хіба це не анекдот?!!

Погостювавши тут тижнів зо два, побачивши всіх моїх знайомих, та побувавши на всіх сумних місцях мого “жонатого” життя, я виїхав до Києва. Був такий чудовий день, який можна бачити тільки на цій висоті, в Ставрополі. Як і раніш, всі стояли на пероні, махали хусточками, щось весело мені вигукували, а Ставропільські сади й гори упливали все далі й далі... Хто з нас знав, що через яких півтора десятки років не буде тут ні цього сміху, ні цих хусточок, ні всіх тих, кого я покидав, а будуть лунати оті пісні з Сінельнікова, та гуляти ті ж постаті з червоною зорею на лобі під проводом “політрука” з пенсне на горбатуму носі...

На початку 1916 року я несподівано одержав запрошення від антрепренера Київської Опери М. Багрова на посаду оперового диригента й хормайстра. Треба сказати, що я ніколи не любив театрального диригенства, і дуже добре уявляв собі невдячну ролю оперового хормайстра. Але бажання стати ближче до справжнього оркестру було таке непереможне, що я, хоч і з ваганням, а погодився взяти цю скомпліковану посаду, сподіваючись, що огірчення від хормайстерства я буду компенсувати задоволенням від оркестрового диригенства. Я був добре “внутрішнє озброєний” свідомістю того, що це робота не для мене, що це робота невдячна, не мистецька, до останньої

краплі професійна, “ремісничка”, і що людині, яка підходить до мистецтва не з утилітарними намірами, там не місце. Свідомість цього приготувляла мене до всіх неприємностей, які я передбачав... але те, що я там зустрів, перевищило всі мої передбачення і очікування. Про це потім. А тепер скажу, як я розпрощався з театром Садовського і з самим Садовським. Перебалакавши з Багровим про будучу осінь, я вважав необхідним повідомити про це Миколу Карповича.

Звістку про те, що я маю запрошення до Опері і думаю кинути його театр, він зустрів хоч з невдоволенням, але дуже спокійно. Як видно було, він не дуже то шкодує за мною і не дає й натяку, що бажав би мене залишити у себе на далі. Це трохи улекшило моє внутрішнє становище, бо я широко любив і Миколу Карповича і своїх товаришів по роботі, і саму роботу. Але, кажу, бажання стати біля роботи великого оркестру і хоч частинно бути на чолі його, було просто непереможне! Таким робом, під знаком того, що я кидаю український театр, наближався кінець сезону. Чим далі, тим більш шкода мені було кидати театр, де я поклав стільки праці і затратив стільки нервів, до речі сказати, не без добрих наслідків. Здавалось, що я відриваю від свого серця шматок. Я знав, що мене в опері не чекає нічого гарного, але ж треба поспробувати, щоб потім не шкодувати, що втерав нагоду взятися до великого оркестру. І це ще більше додавало жалю моему серцю... Чим ближче було до кінця, тим дошкульніше мені ставало. А тут ще адміністратор Іван Ковалевський почав мене умовляти зостатись. Думавши, що я невдоволений грошево, він став казати мені, що Садовський дасть мені теж утримання, що й в Опері, цебто 350 карб. на місяць. Насилу я втолкував йому, що тут не ходить про гроші, і що коли б

мені в Опері давали у двоє менше, ніж у Садовського, я все одно пішов би, бо треба використати цю нагоду, і що другої такої в Києві мені не трапиться.

Ця розмова додала мені ще більше жалю. Але кінець сезону вилічив мене від такої сентиментальності.

Була остання вистава. Хор вирішив попрощатися зі мною, і заготовив мені китицю квітів, з тим, щоб після вистави хоч за сценою піднести мені її. Мені це стало відомо уже на виставі. Разом з тим мені донесли, що оркестр цього не робить, та просить мене вибачити за таке прощання, бо Садовський заявив, що того, хто задумає прощатися зі мною і взагалі робити якісь проводи в театрі, він викине зі служби. Це для мене було і несподівано і огидно аж до смішного (боляче спочатку не було). Я пригадав собі постановку “Різдвяної Ночі”, а потім “Утопленої”. “Пана Сотника”, “Янека”. Як видно, Мик. Карпович не умів дякувати другим за працю, але умів приймати подяки за чужу працю на власний рахунок. Коли хор вистроївся перед останньою дією за сценою, враз з'явився Микола Карпович, гримнув і розігнав хористів, як рудих мишей. А коли після останньої дії я піднявся з оркестру на гору, то театр був уже цілком порожній: не було жадного артиста, жадного хориста. Всіх розігнав Садовський, щоб не робили мені “проводів”. Все таки, якась відважна хористочка вбігла в театр і потихеньку сунула мені оту злощасну китицю в руки, передавши від хору привітання, та розказавши про все...

Сумно я поїхав з пустого театру додому. Це була перша “національна” подяка мені в особі найголовнішого представника національного мистецтва... Таких подяк я зазнав багато, і мені потім вже було не до них. Але на перший раз... це було боляче.

КИЄВСЬКА ОПЕРА

1916 рік

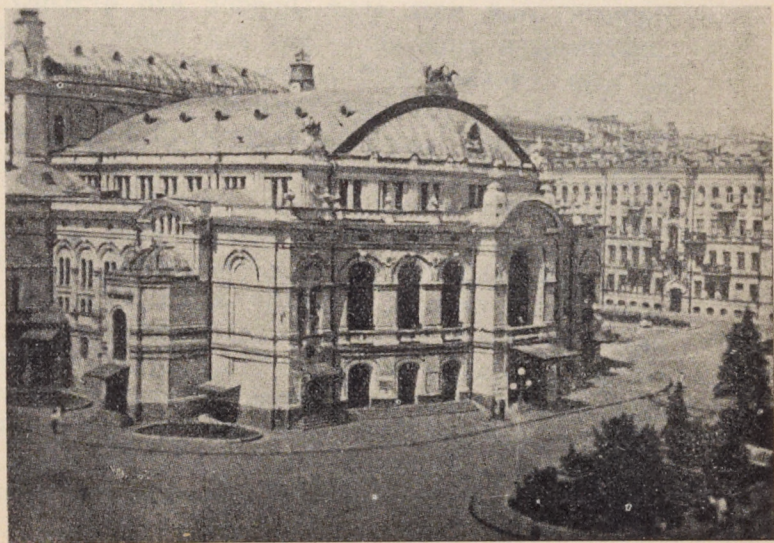
ВЕСНОЮ 1916 р. я розпрощався з театром Садовського... Літо цього року я провів в м. Жашкові в о. Ф. Хіжнякова. Відїжджаючи з Києва я забрав з собою багато партитур оперових, щоб за літо трохи познайомитись з репертуаром. Настрій у мене був препоганий. Я знав, що оперове діло не для мене і не по мені, особливо оте кляте хормайстерство; що мене там нічого приемного й цікавого не чекає... Але оркестр, оркестр... він тягнув мене проти моєї волі до себе, і я не міг відмовитись від нагоди стати біля нього!

На осінь, коли розпочались репетиції, я уже був у Києві зі стиснутим серцем і поганим почуттям, що я вліз сам по своїй волі в неприємну справу. Не стану говорити про стан музичного діла в Київській Опері того часу, бо це завело б дуже далеко, тай не хватило б і сили й часу коротко схарактеризувати, не то що змалювати все. Скажу тільки, що це була дешева халтура на велику скалю. Не з огляду на вокальні, чи музичні сили вона була халтурою, а з огляду на саму постановку справи з боку мистецького.

Перше всього, на чолі її стояв бувший драматичний російський артист — М. Ф. Багров, який мав такеж дотичення до опери, як я до драми, а до музики таке, як я до астрономії. Це була людина, яка могла й уміла ладити з тодішнім Київським Театральним Комітетом Мійської Думи, і цього було досить, щоб місто віддало в його руки оперову справу. До опери, яко мистецтва, а особливо до му-

Київський університет св. Володимира

Київська міська опера

зики, він не мав жадного відношення, ніколи не показувався на репетиціях, хоч в контрактах молодих артистів частенько (а може й завше) стояла платня йому, Багрову за “лекції сцени”. Як виглядала ця платня, видно з того, що одна молода артистка признавалась мені, що одержуючи на папері 150 карбованців на місяць, вона по відрахунку “за лекції сцени” мала 50 карбов.

Хто керував мистецькою справою не відомо. В театральному ж життю велике значіння мав головний диригент Лев Штемберг, а потім бас Донець, головний приятель хазяїна. Сюди уже прибавлялись приятелі Штемберга, потім приятелі Донця, а далі приятелі приятелів і т. д., ширше й нижче... Саме головне це були “лекції” чи у Багрова, чи у Штемберга, чи ще там у кого...

Оркестр був добрий, хоча лави його й порідили під час війни. Але хор — це щось надзвичайне: наймолодшій хористці можна було сміливо дати не менше 50-ти років, не кажу вже про вік більшості мужчин. Це все були старі театральні вовки, які знали безліч опер, але яким робота очортіла до божевілля, і які думали про все що хочеш, тільки не про спів, навіть коли співали. Щож торкається голосів, — самого хорового звуку, то це був один жах, особливо для мене після молодого студентського хору, навіть після театру Садовського (як я уже підновив голосовий склад)... Це була стара, прекрасна машина, яка безупинно працювала уже років з п'ятьдесят без ремонту — шипіла, свистіла, гаркотіла, скрипіла... але везла. Багрову ж було важне, щоб везла, та поменше штрайкувала. Штрайкувати ж вони уміли добре, і досвід у цьому мали знаменитий.

Про другі сторони справи театру не можу казати, але можна собі уявити, що там йшло усе так, як і в ділянці мистецькій.

Реквізит був старий, паршивий; декорації — теж. Балет поганий і малий.

Тепер треба собі уявити, що вся ця халтура була застукана воєнною завірюхою на слизькому. Не тільки мобілізували артистів, хористів та музикантів більшу половину, але й почались перевірки та екзаменації театру військовою владою підчас самих вистав. До цього особливо старанно ставився тодішній київський комендант Медер, який щодня посилав своїх ад'ютантів перевіряти театр щовечора. І от, можна було бачити, як серед дії, на чийсь непомітний сигнал, починають люди тікати з оркестру, хору, а захарактеризовані артисти накидають шинелі, теж дають драла з театру, а на їх місце вступають уже одягнені дубльори, — другосортні, а той третесортні виконавці. Були менти, коли мені самому приходилось диригувати “Демона” без мідних струментів, та з двома першими скрипками, без других. Спасибі, що один скрипак сів до другого пульта, так що “представники” смичкових були всі, за те всю мідь заміняв головний диригент Штемберг на... гармоніфлюті (маленька фісгармонія)! Був навіть такий факт, що головна персона дії — тенор повинен був тікати, а його партію виконував баритон Золденко, про якого я уже казав. А що він не знав тенорової партії, то йому на сцені в траву поклали клавірний витяг, і він повинен був співати звідти, нахиляючись до землі, наче б то щось там робить (виходить — “грає”!). Це було на денному спектаклі в опері Сокальського “Репка”. З галерії все це було видно.

Крім того, загальна в цей час увага була звернута на життєві питання: дорожнечу, доставання продуктів, комунікацію (для тих, хто далеко жив) і т. д. Можна собі уявити, яке то мистецтво можна було розводити з цими заляканими, розлютованими, голодними й деморалізованими людьми, коли предме-

ти поживи що-дня ставали дорожче, а утримання зоставалось теж саме, (хоч збори були повнісінькі!).

До цього треба ще додати атмосферу театральних інтриг, які ніколи і ні при яких умовах в театрі не переводяться, і до яких я, у всякім разі, не тільки не був приготований, але по своїй наївності навіть забув, що вони є на світі.

Тут же, помимо загальної, так би мовити, "інтригальної" атмосфери, була для мене ще спеціальна. Річ в тім, що я був запрошений на місце хормайстра Кавалліні, який посварився з Багровим і перейшов в Одеський театр. Маєстро Кавалліні був старий почесний театральний діяч, користувався загальною повагою і авторитетом. Був майстер свого діла і віддана справі людина. Уже по цьому одному мені трудно було стати міцно на його місце. Але, крім того, треба ще не забувати, що Кавалліні був італієць, а в складі групи були теж італійці, та ще й особисті приятелі Кавалліні. Відомо ж, що італійці тримаються один одного гірше жидів. Особливо в театральному ділі, яке вони вважають своєю природною власністю. Нашадком Кавалліні, з яким мені приходилось безпосереднє мати діло, був його особистий приятель помішник режисера — Урбан. Для Урбана, яко італійця і приятеля бувшого маєстро, важно було доказати хазяїну і всім, що, який би не був новий хормайстер на місці його приятеля, — справа не може йти так добре, як ішла раніш. Хоч Урбан і не мав безпосереднього відношення до хорової музичної справи, але він мав в своїй власти сцену і міг дати себе відчути. І я це відчув дуже скоро і дуже дошкульно. Але про це потім.

Тож, взявши в увагу все сказане, можна ясно бачити, що "рожі і лаври" не чекали мене в опері. Треба також взяти в увагу, що репертуару властиво я не знав, в оперових інтригах був цілком без досвіду,

а в оперовій атмосфері не знав, як і куди повернутись і звідки чекати удару, — цілком, як дитина. Єдина надія була на людську шляхотність, але коли цей аргумент може викликати усмішку поза стінами театру, то в стінах його, та ще й в опері, може викликати тільки регіт. Одним словом, я був там “до нічого”, і мене з моїми мріями можна було прирівняти до людини, яка бажає вилетіти на небо на гарматному набої.

Що торкається репертуару, то я його не знав, але на це не звертав уваги, бо у всякім разі не хитра річ вивчити який небудь хор, або передати хору темпо від диригента. Я забув тільки одно: що ця нехитра річ робиться при дуже хитрих обставинах. Не “забув” властиво, а просто не знав, не випробував на власній шкурі. Хормайстерство для мене в цім моїм життєвім кроці грало ролю другорядну, головне ж було — диригентство. В такому тоні і напрямі я й умовлявся з Багровим, і він це вважав за ґрунт переговорів зі мною. Але я не знав, що переговори з антрепренером одно, а дійсність — друге, і що Багрову цікаве моє хормайстерство, а не диригентство. Коли я підписував контракт, то детально умовився з ним, що веду хор “постілько поскільки”, і виторгував собі диригування вісьма операми: “Галька” “Жізнъ за Царя”, “Демон”, “Сільська Честь” і “Паяци”, “Фауст”, “Євгеній Онегін”, “Русалка”, та щеї до того пропоновано для постановки “Пан Сотник”, яку я уже ставив у Садовського. На ділі ж виявилось, що мені дано було тільки три опери: “Жізнъ за Царя”, “Демон” і “Гальку”, а головне запряжено мене було в хормайстерство.

Як нарочито, приїхавши до Києва, коли уже почались репетиції в театрі, я захворів на апендікс і пролежав два тижні. Так що не мав навіть повної пробної репетиції. Мені дали продиригувати “Увер-

тюру Гальки”, на тім справа й кінчилась. Що до “Гальки” то я її знав на пам’ять, але я потребував знайомства з деталями, наприклад в “Демоні”. На жаль робота була на повному ході вже, і я опинився в стані людини, що вискочила на потяг на повнім ході.

Що торкається диригентства, то тут у мене справа пішла зразу ж добре. Я навіть уникнув “цукання” з боку оркестру. Перед пробою я сказав оркестру коротку промову, в якій зазначив, що приступаю до роботи для мене нової, і, як нова людина і для них і для справи, прошу і сподіваюсь мати від них товариську допомогу. Це зробило на музикантів дуже добре враження, вони оцінювали в мені щирість та відсутність блоферства, а через те, крім гарних відносин, я мав від них таку товариську участь і увагу, що іноді просто любо було це відчувати. Напр., в самих простих навіть річах і ментах можна було чути шепіт, який нагадував мені, чи про купюру, чи про зміну темпу, чи що, хоч я не потребував цього.

А от, щодо хормайстерства, то тут я зразу ж здивався з Урбаном, та італійською “манерою” співробітництва(Пам’ятаю, що йшов “Фауст”. Перед дією “в церкві”, прибіг до мене Урбан і кличе, щоб я подивився, чи вигідно він поставив мені поміст на ведення закулісного хору. Я не знаю, чи в таких випадках кличуть хормайстра, не знаю навіть досі. Думаю, що ні... Я пішов, подивився, й бачу, що коли стати на кінці помосту, то мені цілком буде видно руку диригента. Почалась дія. Оркестр робить вступ, я іду на своє місце. Приходжу... і бачу, що перед моїм носом поставлено ще одну декорацію, з якої мені видно тільки один палець на лівій руці диригента. Поки він тримав в повітрі ліву, все було ясно, а коли поклав її, я опинився без руки. Глянув назад — хор стоїть від мене кроків за двадцять у

якійсь прогалині між декораціями, а орган з моєю помішницею Красовською, десть там, аж у кутку, і вона чекає на мою руку. Що робити? Думати немає коли. Я вихопив ножа з кишені і розпанахав ту декорацію, що була ближче до мене, але не міг розрізати тої, що стояла попереду, на очах публики. Стало трохи видніше, але все ж таки було видно тільки ліву руку диригента. Оркестр грає ледве чутно. Далі замовкає, і співак іде по руці диригента, супровод же робить орган... далі вступає хор. Не треба казати про те, як ми "наклали". Я ледви не вмер від усього цього. Тим більше, що ясно було чия це робота. Коли Донець, що співав Мефісто почав лаятись, то Урбан почав бігати по сцені і бурмотати тихо, але так щоб всі чули: "Цього ніколи не було при Каваліні!" Я почекав, поки вийде знизу Штемберг, покликав його і показав йому як розставлено було куліси. Він глянув, і каже: "А, це старі італійські жарті!" Він ненавидів Урбана. І завдяки цьому справа була вияснена і не упала мені на голову. За те упала вона мені на нерви.

Багато пригод та дрібниць такого ж характеру можна було б розказати, але не цікаво. Сказати хіба для прикладу, які більш серйозні штуки витворювались з новими артистами, що ще не встигли оглянутись серед нових обставин.

До нас вступила сопрано Маруся Литвиненко, та сама, що грала зі мною в театрі Садовського. Вона була уже оперовою артисткою з солідним іменем, і перед цим служила в Петрограді в "Музичній Драмі", де користувалась великим успіхом і повагою. Голос у неї тепер став ще кращий. Вступила вона до нас на перші ролі, яко лірично-драматичний сопрано. По умові для першого виступу вона повинна була мати "Пікову Даму", свою найкращу роль в "Муз. Драмі". Як я нічого не знав про Урбана, так

і вона нічого не знала про стару артистку Окуніву (жидівку), на тім же амплуа, що й Маруся, велику приятельку диригента Штемберга. Для Окунівої вона була прямо конкуренткою. Так от, проходить місяць, — Литвиненковій не дають виступу. Наступає другий — теж... Уже “Пікова Дама” пройшла разів з п’ять з Окуневою на чолі. Маруся починає хвилюватись, плакати, не спати ночей... Нарешті чоловік її, дуже рішучий і завзятий (Вольгемут), прийшов до Багрова в кабінет і попросив пояснення про стан річей, що протиречили всім умовам. Багров по своєму звичаю почав крутити, але той вийняв револьвер, поклав його на стіл і сказав, що прийде через тиждень балакати ще раз, коли його жінці не дадуть негайного виступу.

Що і як справа повернулась — не знаю. Але пам’ятаю, що заходжу одного разу в артистичну кімнату (я був тоді вільний) і бачу, що на столі стоїть дві голови цукру, лежить три фунтових пачки чаю і скільки коробок кофе (в ті часи це були речі просто вище всякої ціни). Вскাকে Штемберг. Я його питаю: “Що це таке?” — “А”, каже він з замішанням, “це Маруся Литвиненко обіцяла мені достати через свого чоловіка”. Попросту це був хабар. Мені стало жаль Марусі.

Здавалось, що треба було б Штембергові поставитись до неї добре, коли від неї приймаєш “непрощений подаруночок, сиріч взяточку”. А вийшло щось цілком друге. Діждались, коли вона захворіла на горло і назначили їй виступ — “Аїду!!”. Я побачив її перед виходом і вона мені розказала все. Я сам бачив, що вона страшенно хвора, просто говорити не може. І от почався спектакль... Я не впізнав Марусі. Це був не голос, а загальне хрипіння й скрипіння! І нещасна в такому стані повинна була тягнути такий спектакль, як “Аїда”! Провал намічався

ясно з перших нот. Але найгірше вразив мене Штем-оєрг. Він після першої дії вискочив на сцену, біжить в артистичну кімнату, голосно лаючись на чому світ стоїть: “Це скандал! Назначають співати всяке чорт зна що!”. І це все, щоб слухали робітники! А не далі, як три дні тому назад — був “подаруночок”. Після цього виступу Маруся одержувала утримання, але співати їй уже не давали... Так вона й закінчила свій сезон без співу.

Багато ще можна було б розказати з цього циклю, але не дозволяє мені та огида, яку я й досі почуваю, коли навіть про все це згадую. Додати до всього треба ще той страшенний трафарет і оперову рутину, які робили саму справу неможливо огидною. Ніхто не хотів пальцем поворушити, щоб як небудь оживити, чи удосконалити мистецький бік справи. Ідіотські купюри, залапане фразування, та-каж трактовка сюжету, огидна мертва маніра оперового чину, наймитівське відношення до всього, незацікавленність, загальний сум і сіра бездарність на всьому, — все це разом з спеціальною (уже описаною) атмосферою, робили мені не тільки саму працю, але просто стіни театру, людей, які там працювали — ненавистними й огидними до нудоти. Я почував, що серед цієї “фабрики” я ні на що й ні кому не потрібний, безсилий і невдалий. А кругом собака на собаці, тільки що ядовита, скажена морда, вимазана медом. Картина: співає Ярославський, дуже гарний баритон і добрий артист. На сцені зустрічає його Золденко, бездара і нахаба, пролаза. Підходить до нього, зворушено стискає йому руку, ледви не на шию кидається йому і каже: “Ти співав цей акт, як Бог!!”. Щасливий Ярославський відходить, а Золденко повертається до мене й каже: “Вив, як собака!”. Я остовпів...

Звичайно, що це все були дурниці, які зустрічаються на кожному кроці в театральному життю, але

на мене все це ділало неймовірно! Мені здавалось, що я упав в асанізаційну яму і не можу вибратись, а люди зверху стоять, та сміються. Діло доходило до того, що нерви уже не витримували наймалішого зворушення. Бувало, стою з хором у якійсь дірці в останньому акті “Аїди”, і, коли почую, як Радамес звертається до Аїди й каже: “Аїдо! Ти у цій могилі?!” — мене починала бити така гістерика, що ледве стримую себе, аби люди не бачили. І це кожного разу! А коли вийду на двір, та гляну на зорі й чисте небо, то реву, мов мала дитина: “Єсть же на світі спокій і гарна, чесна праця, що дає задоволення! Навіщо й за віщо ж мені така мука?!” Виходило, що як ще рік попрацювати, то стану божевільним. Треба було щось думати. Я твердо вирішив, що дотримаю зимового сезону, а там кину. Претекст до цього скоро знайшовся.

Сталось це на Новий 1917 рік, на дневному спектаклі. Йшов “Євгеній Онегін”. Я стояв за кулісами між двох декорацій коло виходу на сцену й чекав менту, щоб подати знак на вступ хору: “Болят мої скорі ноженькі”, після якого натовп селян повинен був рушити на сцену з співами, а потім і таяцями. Біля мене стояв, як звичайно, “запевало” — компримарію Внуковський, далі розтягнулись — жіночий хор, а за декораціями (уже в глибині сцени) чоловічий хор. В слухний мент я дав знак, Внуковський почав, а далі жінки біля мене повним голо-сом підхопили першій вірш хору. Я чоловічого хору не чув, але “уявляв собі” його. За другим віршом наші “селяне” рушили на сцену з співом: “Здравствуй, матушка бариня”. Жінки пройшли, а чоловіків нема... нарешті біжать один за другим, та по дорозі одягаються (на сцені вже!): той підв'язує бороду, другий зав'язує волокни на лаптях, третій надягає свитку і т. д. А на сцені жінки й балет “поздо-

ровкались” і йде повним ходом танець під пісню: “Уж как по мосту мосточку”, яку шкварить сам жіночий хор! До них пристають по одному мужчини, підв'язують собі свою муніцію, по мірі того, хто швидче прибіг на сцену... Скандал самий справжній!! Виявляється, що вони на заклик помішника режисера не вийшли своєчасно на сцену, бо в цей момент як раз йшла якась цікава ставка в карти (вони грали у себе в хоровій кімнаті), а поки ту ставку розіграли, та збігли вниз, то й попали на половину дії. Це вже був край, і після цього залишалося, або закривати діло, або здатися на милість хора й оркестра... кінець же один. Після першої ж дії я пішов до Багрова в кабінет і сказав йому, що кидаю службу, з огляду на той лад, який тепер панує в театрі, і за який приходиться відповідати не тому, хто завідує дисципліною. До того ж з Нового Року кінчається мій зимовий сезон. Він вислухав мене з пошмійхою, а потім каже, що мій контракт підписано на два сезони — зимовий і весінний. Тоді я сказав, що працювати не зможу, поки хор не буде оштрафований. Він скочив, як опечений: “Бог з Вами! Ви не знаєте, чого домагаєтесь! Одного разу ми захотіли їх оштрафувати, то мали роботу! Сам Лубковський (хазяїн) приходив перепрошувати їх, — насилу помирилися”... Таким робом, прийшлося здати в архів цей інцидент, а самому стати виграшкою в руках загалу. Я твердо вирішив кинути все до чортової матері.

Тут же, нарочито, задумали ставити на четверту неділю посту (в піст вистави заборонялись) ораторію Рубінштейна — “Вавілонське Столпотвореніє”. Коли почали це обговорювати, я в артистичній кімнаті досадував, що така спішна і неприємна робота валиться мені на голову в той час, як я хочу кидати театр. Старенький диригент Труффі, дуже мила лю-

дина, запропонував мені допомогти в розучуванню хора. Ця допомога була для мене дуже до речі, бо часу для підготовки було дуже мало, хор почав страйк і невідомо, коли він скінчиться (хазяїн тримався дуже міцно). Таким робом, уже обявлену на афішах ораторію ми могли почати виучувати дуже пізно, і не встигли її приготувати. Між тим продаж білетів уже йшла. Подякувавши Труффі, я пішов до Багрова, щоб повідомити його про це.

Велике ж було моє здивовання, коли він сказав мені, що Труффі з весіннього сезону уже не служить в театрі. Я сказав про це Труффі той аж очі витріщив. Виявилось, що й він, як і я підписував контракт не читаючи, і у нього в контракті було поставлено один сезон, тоді як у мене два. Для мене, котрий на цю службу дивився як на додаточну, це не мало значення, але для професіонала Труффі, який жив цією роботою, це був удар. Він пішов побалакав з Багровим і той його залишив на весінній сезон. Тепер ролі розділились так, що Труффі повинен був доказувати необхідність свого існування в театрі, а я міг оглядатися на двері. Між тим справа з страйком вилялась в таку форму: на першій неділі посту, коли не було вистав і можна було успішно готуватися до ораторії, страйкував хор, а через те не починали роботи і з оркестром, бо не знали чим це все скінчиться. Коли ж полагодили справу з хором, та зосталось всього два тижні до четвертої неділі посту, заштрайкував оркестр! Поки залагодили справу з ним, залишилось до четвертої неділі три дні, за які треба було зробити з оркестром чорнову репетицію і звести все з хором і солістами. Це було щось неможливо досадне, трудне, брудне, халтурне, що хоч руки до неба здіймай! Я памятаю, що ці “зводки” з оркестром нагадували мені бальзамування зогнившого трупу: все розлазилось на кожному такті. Мене від

божевілля спасала тільки думка, що я скоро втечу звідси.

Нарешті настав день вистави. Бідний Труффі, аби доказати свою “необхідність”, і з огляду на те, що весь ансамбль хилитається на кожному кроці, запропонував Штембергу, що він стане на сцені біля нього і буде переводити диригентство хорів (щось нагадуючи “подвійне диригування” за старих часів). Я був страшенно радий, що не мені прийшлося стати на це позорище. Я навіть ніколи б не згодився, коли б мені таку річ запропонували! В день вистави я пішов в льюжу послухати. Послухав... та й досі пам’ятаю. Оркестр почав, і справа скриплячи на кожному кроці поїхала. Як воно лізло я не можу описати, але знаю, що як прийшлося розвалити ту Вавилонську башту, то така курява та дим встали над усією композицією, що я втік з театру... нічого не видно, нічого не чути, одна курява!

Пройшов ще тиждень, — і я був вільний козак. Пам’ятаю, що, коли після останнього спектаклю я вийшов на двір, мені здавалось, що я встав з ліжка після тяжкої смертельної хвороби. Мене охопила така радість, що хотілось кожну людину поцілувати на вулиці. Я дивився на небо, наче його бачив вперше, любувався деревами, будинками, вулицями, церквами, парками, наче приїхав в Київ після довгої відсутності... Почуття волі охопило мене таке, наче я наново на світ народився... Потім я не міг біля цього будинку проходити, не плюнувши!

Таким робом я став знов на нову дорогу свого життя.

Прийшло літо. Одного разу зустрічаю на вулиці покійного Івана Матвієвича Стешенка. Він зупиняє мене й питає: “Ви чого не ходите на засідання?” — “які?” питаю. “На засідання Театрального Комітету, що утворено з наказу Центральної Ради, яка й Вас

обрала до того Комітету". Я чув про це вперше. Мені ніхто не дав знати про це, і для мене це було приємною новиною. Не через те, що я люблю різні комітети та засідання, а через те, що в Центральній Раді мене згадали, так що, видно, вважають мене на щось здібним.

Засідання Театрального Комітету відбувались в Школі Лисенка на Підвальної вул. під числом 15. Я пішов на чергове засідання і застав там майже всіх своїх знайомих, починаючи від Марії Михайл. Старицької і кінчаючи Дм. Антоновичем. Були тут і представники від театрів Садовського і Маряненка. Як раз обговорювалась справа театрів. Одні обстоювали право на державне існування Побутового Театру, а другі були проти цього. На чолі останніх стояв Антонович. Він з піною доказував, що побутовий театр відіграв свою роль, а через те не може сподіватись і не має права на державну підтримку. Мовляв, як раз настав мент заманіфестувати перед усім світом разом з нашою державністю, що ми є культурна нація, що у нас назріла потреба театру європейського, і ми повинні підкреслити, що не мали того театру через російські заборони. Говорили, балакали, розказували, аж плакали, а ніхто не спитав, чи є у нас європейський репертуар, та артисти для нього. Це все мислилось в "чудотворній революційній потенції", — раз, два, чик-чик, — і все готово. Мені ця справа була досить чужа і я мало тратив крові і нервів на неї. Мене більше цікавила та злістність, з якою нападали (особливо Антонович) на побутовий театр (в данім разі театр Садовського), який відіграв таку колосальну роль в нашому національному життю, спас нас, як націю, і якому треба вніжки поклонитися, та продовжувати його існування державними засобами, аби позбавити його від необхідности халтурання ради куска хліба. Тут же замість слів подяки, виливались цілі відра помиїв, в кожно-

му кроці чулась образа і зневага не тільки для театру, але й для його представників, які тут сиділи. Творилось типове і щось неможливе, а головним заводіякою був такий естет, як Антонович; підвивав же йому Колька Вороний, відоме стерво, вставляючи на кожному кроці для чогось французькі речення з кобиляцьким прононсом! Просто огида брала, і я дивувався представникам театру Садовського, як вони могли так терпеливо вислухувати оце ганебне “словоблудіє”! Нарешті вони кинули ці засідання і перестали ходити.

В наслідок довгих розмов та балаканини на різних теми вирішили утворити “Перший Драматичний Державний Театр”, який би ставив поруч з побутовими песами і європейські. Обрали дирекцію з чотирьох осіб, яка б мала вести справи: матеріальні, репертуарні й музичні. Це були: Пані Грушівська, Маряненко, Вороний і я.

При цій нагоді хочу коротко сказати про цей театр. Дали нам Троїцький Народний Дім, але тільки голі стіни, бо ні декорацій, ні реквізиту, ні костюмерії Народний Дім не мав, — все це було власністю того, кому цей театр віддавало місто. Так що, як М. К. Садовський виїхав з нього, то zostались голі стіни. Треба було починати з початку. Між тим на всі предмети стояла страшенна дорожнеча, при чому ціни мінялись що дня, і ніяке фінансове планування не могло нічого передбачити. Обставини для утворення театру були самі тяжкі. Був уже червень, а у вересні треба відчинити вистави! Можу посвідчити, що я ніколи не бачив, щоб люди так працювали, як в той час пані Грушівська і Маряненко: вони просто з нічого утворили цілком вправно обставлений театр, так що все було готове у свій час! Але тут то й показала себе ідея європейського репертуару з тими артистами, яких ми мали під рукою: без огляду на їх талановитість, вони, бідні, були не в своїх шо-

рах. Було враження, що на красиву, вродливу сільську дівчину начіплено корсет, фіжми, оборки, кружева, ноги упхано в бальові черевички, а в руки всунуто струсове віяло! Жаль було дивитись на цих чудових артистів, яких пошито у дурні! Кожна постать на сцені була так непоправимо провінціяльна, така незграбна, лишня й досадна, від усього несло такою глибокою Тарашою, таким “медвежим кутом”, що не хотілось дивитись на сцену. Все було наче нарочито зроблено, щоб показати нашу “не європейськість”, а не “європейськість” про яку на засіданнях так галасував Антонович.

І цікаво! Хто нас почав лаяти в пресі на чім світ стоїть? Той же Антонович, який цей театр утворював! Мов скажена собака він кидався на всіх і все (крім моєї роботи). Кажу про музичну роботу через те, що не зачіпав він її, можливо, по своїй немuzикальности і свідомости свого музикального анальфабетства. Він нарешті довів таки до свого, і цей театр було закрито через рік, а на місце його утворено знов побутовий театр, тільки що провід у ньому дано було не Садовському, який мав моральне і художнє право на нього, а Саксаганському, що натягнув у трупу жінчиних родичів, та утворив таку халтуру, якої ще Київ не бачив ніколи. І той же Антонович хвалив ці ганебні вистави, аж запінювався, проти всіх правил логіки, естетики, мистецької порядности, проти загальної opinio. Це була яскрава картина несправедливости і свинства на підставі особистих симпатій та відношень!!

Коли ж хто питає, що я робив в тому театрі (Перш. Драм. Держ. Театр), то з радістю відповім, що робив я гарну, корисну і мистецьку роботу. Я поставив собі метою знищити в побутових песах участь оркестру при сольовому і хоровому співові, аби надати сцені правдивости і природности, однак зі спі-

вом по мистецькому вправленим. Для цього я зібрав чудовий хор з найліпшими голосами і добре його вимуштрувавши, пускав на сцену для гуртового співу, чи акції драматичної під орудою захованого в (суфлерську) будку хормайстра. І виходило, що спів іде концертний, але для слухача й глядача, — “сам собою”, бо не видно було ні диригента за пультом, ні кого небудь в хорі, хто б провадив цю справу, а головне не чути було ніякого супроводу. Так осягалась повна ілюзія вільного співу, але співу мистецького.

Коли закrywся той бідний театр, то мені шкода було того прекрасного хору, шкода його мені й досі. Тоді ж серед сезону я завів звичай що-тижня давати хоролий концертний відділ (після вистави) з новим репертуаром кожного разу. Потім, коли набралось досить пісень, я дав цим хором концерт в “Купецькому Зібранню” з великим мистецьким і матеріальним успіхом.

На великий жаль положення “державного хору” з перших же кроків дало себе відчутти: хор почали тягнути на різні виступи, які нічого спільного з театром не мали. Різні відкриття якихось установ, якісь ювілеї і т. п. Мені багато приходилось воювати, аби хор не відривали від його прямого обов'язку, але завше невдало. Мені здається, що якби справа протягнулась далі, то цей нещасний хор почало б до себе тягнути на роботу всяке “начальство”, кому б тільки що в голову забрело. Отак усе, що має державну марку, засуджено на загибель не через що друге, як тільки через те, що всі мали помилкове поняття про “начальство”, а по старій звичці усі хотіли ним бути. Я памятаю, як колись мені казав один старий піп: “Нема більшого начальства, як консисторський урядовець, що записує “входящі” та “ісходящі”, коли він вийде в прийомну (з драними ліктями), щоб на страх “очікуючих” покурити ліпляну цигар-

ку!”. Отакими урядовцями показали себе більшість з персон нашого тодішнього уряду. Починаючи від п. Винниченка, який конфіскував в Музичнім Відділі абонимент в Оперу і передав його своїй Розі, та її меншостям.

На засіданнях того ж Комітету М. Вороний познайомив мене з якимсь молодим, прилизаним панком, якого назвав О. П—ом. Що це за один був, яке він мав до української справи відношення, я не знаю, бо ніколи про нього нігде і ніколи не чув. Де його знайшов Вороний, я теж не знаю, але потім дізнався, що це його виписали з Чернигів. Вороний з своїм приятелем Семеном Романюком — моїм хористом — “на страх мені”, бо виявилось потім, що П—ко “теж диригує”. Романюк в Студентськiм Хорі співав павзи, але розводив великий гамір зі всякого приводу, і як взагалі буває з такими безголосими в музичній організації, належав до “опозиції”: яка, з якого б приводу, і для чого б не робилась постанова, на зібранню хора, — в опозиції завше був Романюк та ще скілька його приятелів — маловартних співаків.

Цікаве спостереження: такі самі маловартісні типи потім в Капелі старались доказати їх “необхідність” такими ж способами, як тоді Романюк, і причинили багато шкоди музичній справі, а також спомогали розвалу Капелі. Але я забіг вперед.

Так от, „опозиціонер” Студ. Хору Романюк і мій приятель М. Вороний (поет і велике ніщо) десь і знайшли цього типа, та виписали його “на страх” мені, один — з опозиції взагалі (до речі, я з Романюком був в добрих відносинах), а другий, бажаючи грати ролю того, хто виводить в люди маловідомі таланти. Треба сказати, що вони самі не знали, якого типа винайшли! Це дійсно був сучасний і “созвучний тому менту” тип. Самий звичайний, як кажуть музиканти, — “махальщик”, він, однак, робив собі на цьому кареру десь там в провінції. А попав-

ши серед старших його в мистецтві, — почав “ділати” тим же безголосим способом — підлизуючи одних, провокуючи других, нацьковуючи одного на другого для того, щоб потім мирити; демагогуючи між нижчими й запобігаючи їх симпатії для того, щоб руками загалу чорнити тих, по спині яких прокладав собі тихенько дорогу туди, куди голова його не влазила. Разом же заховував зо всіма самі милі відношення: “наш милий О. К.”! І все це робилось тихенько, без галасу, лагідненько, та чепурненько також, як його комірчик, краваточка, прилизана голова, та подільсько-варшавське солоденьке слівце та поводження. Демагог же це був самий чистокровний! Зразу ж він став приятелем такого ж солоденького Кирила Стеценка, а потім боляком Української Капелі за кордоном. Від нього захворіла справа назавше і нарешті від цього й померла. У мене є завше “чуття людини”, подібне до собачого нюху. Воно ніколи не обманювало мене: коли людина не дивиться мені в очі, або дивиться в них дуже закохано, гидота сама справжня!! П—ко був з тих, що дивляться дуже пильно й любовно, і я відчув його зразу ж. В таких випадках я стараюсь бути від тієї людини якнайдалше, але не завше вдається від таких типів утікти. Не утік я і від цього: він мені заразив Капелу дезорганізацією, політиканством, отаманією і вічним невдоволенням та відсутністю солідарности. Всі роки неймовірної муки з тим хаосом, що він мені солоденько утворив (поки його тіж капеляне не вигнали), зіли моє здоровля навіки, і тільки моя страшенна впертість та працьовитість не дозволили ділу впасти раніш, ніж я обїхав культурний світ з українською піснею. Але катастроф моя справа пережила безліч, і в кожній з них крилась невмируща душа цього солодкого розкладача та дезорганізатора. Цікаво, що в Музичному Відділі, куди він попав, цей

дезорганізатор займався організацією хорів. Така іронія часто буває в житті...

Ступнево з "Театрального Комітету" почало складатись Міністерство Мистецтв. Виділено "Музичний Відділ", і мене обрано головою його. До мене додано О. П—ка та Віктора Кривусів-Борецького. Жадний з нас не уявляв собі своїх обов'язків, бо нігде їх не було обговорювано або накреслено при організації Міністерства Мистецтв. Нам усім було ясно, що треба підняти музичну національну справу в Україні, ми усіма силами своєї душі прагли до цього, але й знали, що це не робиться урядовим способом. Для цього потрібувались перше всього кошти, а потім кадри працівників. Через те, що коштів поки що ніхто не видавав, то й тих кадрів утворювати не можна було, то й ми уявляли собою той жолудь, з якого повинна потім повстати велика національна музична робота в Україні, але жолудь в зимову пору, в стані анабіозу. Поки ж що, ми вирішили зібрати до Музичного Відділу всі музичні сили з України.

Виписали з провінції К. Стеценка та М. Леонтовича, з Туркестану (з полону) С. Людкевича, та завербували тих, хто був під руками — Я. Степового та ще когось, не памятаю. Взагалі все було в стані організації, а через те ми нічого реального фактично не робили, а більше писали якісь проекти (під виглядом проєктів О. П—ко писав листи до жінки). По не довгім часі я передав головування Стеценкові, а сам взявся за організацію етнографічної секції. Але й тут все вилилось в ту ж форму, яку все тоді набрало, — в проекти. Фактично в цій справі можна було зразу ж приступити до діяльності, що я й хотів зробити: набрати записчиків і поспішити на села, щоб захопити той музичний матеріал, який загинув від війни та революції. Але, як почав я про це турбуватись перед міністром, то нарешті вийшло так, що й саму секцію етнографічну прикрили, а мене поши-

ли з 1-го червня якимсь Інструктором Музичного Відділу (і зараз не розумію, що воно таке!).

Не можу сказати зараз, скільки то мені прийшлося вибігати, щоб спасти оту нещасну музичну етнографію! Де тільки я не був! Нарешті пішов до проф. Багалія, щоб прийняли її під крило Академії Наук, яка тоді формувалась. Але й тут я знайшов теж холодне, та саме безучасне відношення, яке я зустрічав всюди. До всього тоді ставились з погляду “партийного”, а думали всі категоріями старої імперії: де ж то видано, щоб при міністерстві — чисто канцелярській установі (воно так по суті і було) причепити якусь то музично-етнографічну секцію, чи там “Кабінет”, про який я так старався. Петроградський спец-Хмелевський, — Начальник Канцелярії Міністра П. Дорошенка, просто кепкував з цього: “Ви тут станете нам заводіть кошацькі концерти!?”. А товариш Міністра П. З—ев все кудись спішив, та тільки “співчував”: “Не можу, слово честі, не можу нічого зробити!”. Потім сталося так, що коли вони всю українську справу програли, то Україну перед світом репрезентувала тільки одна та пісня, яку вони тоді так ігнорували. І скільки потім солодких слів я чув на адресу цієї небоги, а разом і мою, і приватно, і друковано, і офіційно в промовах та адресах! Як мені оте все було слухати, коли я пригадував свої митарства з отим Етнографічним Кабінетом! А його потім отворили... большевики, підхопивши мою ідею і для своїх, не українських, цілей.

Не памятаю докладно того часу, й що ми тоді робили, але памятаю, що враження від усього зосталось у мене, як від безпомічного безголов'я... Властиво ніякої справи не було, а всі спроби щось робити кінчались пухом, а іноді скандалом, як напр. з Інститутом Лисенка.

Це було так: Школа Лисенка підняла питання, щоб її (по запрошенню гарних професорів) перетво-

рили в Інститут, надавши їй права Високої Школи. Головою Муз. Відділу тоді був Я. Степовий, що учителював в Київській Консерваторії. Цей постанову Музичного Відділу поставив в залежність від санкції Консерваторії, яка по самій суті, як школа, підлягала Муз. Відділові: перше ніж повезти нашу постанову до Міністра на затвердження, він поніс її на розгляд Консерваторії. Чисто російська Консерваторія, не бажаючи мати собі українського конкурента, не ухвалила постанови Муз. Відділу, а Степовий в такому дусі зробив доклад Міністрові Дорошенкові П., такому ж “спецу”, як і він сам. Той відмовив. Тоді Школа зняла гвалт. До мене прибігли родичі Лисенка скаржитись на Степового і на всю цю подію з тим, щоб я щось там рятував. Я пішов до П. Дорошенка і, також як і Степовому, зясував всю скандальність цієї події, та подібних міністерських постанов. Вирішено було, що Степовий тимчасово піде наче б то у відпустку, а я заступлю його місце і зроблю нове представлення Міністру. Я так і зробив, — і Школа одержала права Високої Установи. Дорошенко тільки спитав: “То що ж підписувати, чи як?” — “Обовязково треба підписати”, кажу. Отак робилось і другі справи: ніхто не міг зріктись старорежимного способу думання, і в Українській Державі все українське робилось з “опаскою та оглядкою”, як щось тимчасове, нелегальне, як колись ще при царях.

Так потім сталось і з моїм проектом Національної Капелі. Але про це потім.

Щож торкається головенства у Муз. Відділі, то там йшла така гра. Головою був Степовий. Він як молода людина почав “заводити порядки”: щоб усі не спізнювались приходити, щоб голосно не розмовляти і ще щось подібне. А між тим роботи у Муз. Відділі не було абсолютної ніякої. Це нарешті обурило всіх, а найбільше Стеценка, який це невдоволення найбільше роздував проти того ж Сте-

пового, якого так у свій час проводив у голови. Ця його поведінка набирала просто скандального характеру. Нарешті він запропонував, щоб ми на засіданні заставили Степового зріктись головства. Я перший запротестував проти цього, а запропонував, щоб той же його приятель Стеценко поговорив з ним про його поведінку. Той і почав в такому стилі, як умів: “Або складіть головство, або ми Вас самі викинемо”. Нещасний Степовий почав вибачатись та скаржитись, що для цього головства він кинув частину лекцій в Консерваторії. Нічого не допомогло, — Стеценко примусив його з великим соромом зріктись, а потім торжественно сам прийняв цю посаду. До того воно все велось зразу: спершу спровокувати мене — “Усі кажуть, що ти узурпував головство” (мене обрав Комітет, і затвердив Міністр). Це для того, щоб я кинув, підсунути це все Степовому, щоб потім його, як нами вибраного, усунути, а самому сісти на його місце. Було огидно, смішно й ніяково. Так він потім працював і в Капелі, викурюючи мене.

Весною 1918 року німці розігнали Центральну Раду і посадили Гетьмана. Наше Міністерство перейшло з Олексієвського Музею в готель “Бель-Вю” на Хрещатику. Тут памятаю таку пригоду з Консерваторією. “Русское Музыкальное Общество” проголосило зїзд у Києві для якихось педагогічних цілей, а по суті, щоб підкреслили своє небажання рахуватись з Українським Міністерством і владою. Дійшли до такого нахабства, що навіть не повідомили про це Муз. Відділ, як частину Міністерства. А на вулиці мене зустріла Мусатова-Кульженко і кокетуючи питає мене: “А Ви прїдьоте на засідання?” (я до того часу був учителем Консерваторії, але тепер я був член Українського Міністерства). Що небудь робити і яким небудь способом реагувати на це не було можливості, бо тоді вже ясно намічався характер гетьманської влади і почали уже їздити “карательні” офі-

церські загони по Україні. Йшла старорежимна кацапська течія.

Тоді ж на Хрещатик в Муз. Відділ прийшов одного разу якийсь чоловік, — високий, в брудних чоботях і смородом горілки з рота. Зарекомандувався українським симфонічним диригентом — Горілов (Горелов). Я пригадав, що колись у Садовського працював той самий Горелов, який потім був у Сестро-рецьку диригентом, і там його з його оркестром побили льокаї-татари за скандали в буфеті. Почав проситись хоч курієром до нас. У нас не було місця і я його прилаштував в театральному відділі курієром у Мар. Мих. Старицької. Потім він мені удрав таку штуку. Я подав проєкт про заснування Національної Капелі у Києві, і разом з кошторисом це пішло в контрольну комісію, де засідали гетьманські “Специ” з Петербургу. В тій комісії був мій товариш Михайлевський. Через нього я й сподівався провести свій проєкт, бо тоді вже ні з чим українським не рахувались. Кацапи всюди брали верх і ставили все на рейки покійної “Росії” та “Малоросії”. Багато разів мені приходилось бігати до тої комісії, щоб стежити, як іде моя справа. Але одного разу приходжу і дізнаюся від того ж Михайлевського, що мій проєкт разом з дванадцятьма другими проєктами Музичного Відділу поховано на вік, а на їх рахунок утворено “Державний Симфонічний Оркестр” з диригентом Гореловим на чолі. І тут же дізнаюся, що під час засідань прийшов від Міністра урядовець Горелов і сказав, що міністр наказує скоротити кошториси Муз. Відділу, а утворити на ті кошти Оркестр, бо “це не тільки бажання Міністра, а й самого Гетьмана”. Дізнавшись про це, я без пам’яті побіг до П. Дорошенка лаятись. Виявляється, що він нічого про це не знає, що це цілковито справа Горелова. Але через те, що все уже було оформлене, то він нічого не може

вдіяти! А Горелова обіцяв усунути, тільки... не зробив цього, бо про цей оркестр говорив раз за обідом у Гетьмана приятель Горелова М. К. Садовський. Звичайно, що Гетьман погодившись на думку Садовського, не мав наміру щось там скорочувати, чи вигадувати, а просто "Августейше ізволіл одобрить", а уже Горелов отаке викинув! Це дуже характерне для того часу... Так мій проект Капелі (перший) пішов під лід... А замість цієї Капелі Гетьман "ізводіл" затвердити Церковну Придворну Півческую Капелю під орудою кацапа Надеждінського, і ця капеля співала у Гетьмана в церкві. Це подало потім підставу другому Дорошенкові (Дмитрові) писати, що Капеля, яка поїхала за кордон під мою орудою, була заснована по думці Гетьмана, для нього і при ньому.

Знімка — присвята "Українському Хорові під орудою О. Кошиця від Музичного Товариства ім. Леонтовича, в Києві, листопад, 1923 р." На знімці визначні діячі української музики в Радянській Україні, підписи оригінальні. Стоять: К. Верховинець, П. Ко-зницький, Л. Ревуцький, М. Грінченко, О. Чап-ківський, Гайдай, Вер-ківський і К. Левинський. Сидять: Д. Ревуцький, Радзівєвський, Михайлів, К. Квітка і М. Качеровський.

М. Качеровський
Д. Ревуцький
К. Левинський
Гайдай
Верківський
М. Грінченко
О. Чапківський
К. Квітка
Радзівєвський
Михайлів
К. Верховинець
П. Козницький
Л. Ревуцький
О. Кошиця

ПРОГРАМА ОСТАННЬОГО КОНЦЕРТУ В УКРАЇНІ

Київське Хорове Товариство

Під орудою О. А. Кошиця.

КОЛЯДКИ

9 і 12 січня, 1919 р. (27 й 30 грудня, 1918 р.)

ПРОГРАМА.

Відділ I.

1. "Ой, видить Бог!" Арр. К. Стеценка.
2. "Ой, дозвожь, пан хазяїн!" Арр. В. Ступницького.
3. "Ой, там за горою" Щедрівка Арр. М. Леонтовича.
4. "Була вдовоюка" Арр. О. Кошиця.
5. "Ой, там за горою, за зеленою" Арр. К. Стеценка.

Відділ II.

6. "Ой, рано кури запіли" Арр. В. Ступницького.
7. "Нова рада стала" Арр. О. Кошиця.
8. "На Орданській річці" Арр. К. Стеценка.
9. "Ой, гордопишний пан" Арр. М. Леонтовича.
10. "Щедрик" Арр. М. Леонтовича.

Відділ III.

11. "Ой, у бору, у бору" Арр. О. Кошиця.
12. "По всьому світу" Арр. К. Стеценка.
13. "Ой, на горонці" Арр. К. Стеценка.
14. "Дар днесь пребогатий" Арр. О. Кошиця.
15. "Прилетів сокіл", Щедрівка Арр. В. Ступницького.

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ВИТАЛІЄВИЧА ЛИСЕНКА

(З моїх слів записано Гр. Павловським та Л. Сорочинським підчас подорожі Українського Національного Хору до Південної Америки, на пароплаві Вассарі, травень, 1923 р.)

До Знайомства

У МОЇЙ родині російська мова почала заводитись лише тоді, як ми почали вчитись по російських школах. Як я 1884 р. вступив у Богуславську Бурсу, а старші брати були вже в семінарії, то почали до нас заїжджати гостювати семінаристи (бо сестри були на віддані). Тоді в родині завелись семінарські новини, перш за все семінарські пісні. До того часу музичний зміст життя був лише селянський.

В нових для мене семінарських піснях мене вразив якийсь урочистий настрій, звичайно, завдяки їх аранжовці. От на тих піснях ми собі потихеньку й виховувалися. Першими піснями, які я почув, були: “Ой, зійду я на могилу”, “Та нема гірш нікому”, “Викопа я криниченьку” (не з десятків, а quod libet) і “Ой на гору козак воду носить”.

В душі це все звязувалось з тим оточенням, серед якого ті пісні чулись: вакації, сонце, літо . . . І назавше так лишилось.

Як я був уже в третій класі Бурси, памятаю, як раз ходили ми з братом по леваді й розмовляли про Лисенка. Очевидно, уже тоді ми знали про його пісні й цікавились аби його побачити, який то він? Звернувши увагу, що в самих нотах були уваги — звідки яка пісня записана, ми вже якось зрозуміли, що ці пісні він або

сам записав, або йому хтось прислав. Оттоді у нас з'явилась думка післати йому наші Тарасівські пісні, бо вони ж були такі гарні. А для цього треба було ті пісні записати. Нотами володіли ми, як грамотою. Одначе ця ідея лишалася без здійснення аж до часу мого вступу до Духовної Семинарії. До тієї ж пори ми не знали, куди ті пісні послати і як його це зробити.

1891-го року почалось нове для мене життя в Семинарії (в Києві). Уже за перші два роки я почув тут надзвичайно багато аранжовок Лисенка. Тодішня Семинарія була цілком просякнута піснями Лисенка. Особливо вражав мене “Жалібний марш” і “Бють пороги”. Чим більше знайомився я з його творами, тим більшим поважанням переймався, і це почуття доходило до побожності.

До пісні я ставився уже більш свідомо. Ще раніш, як я був в Бурсі, влітку часто траплялось, що у нас збирались семинаристи й виконували все, що було на нотах. Все це було переписано моєю рукою, але без супроводу. І з цими піснями до моєї душі почали доходити чутки про українство. Так зване українофільство було надзвичайно поширене в Київській Семинарії. Були цілі гуртки, що мали звязки зо Старою Громадою. Потайки від семинарського начальства ходили слухати лекції проф. В. Антоновича, носили вишивані сорочки (хоч це й заборонялось), іноді сиві шапки, бо тоді уніформи семинаристи не мали. Взагалі відгуки народництва 1860-1870 рр. ще не зовсім замовкли тоді у Києві, коли декоративний бік грав досить ще поважну роль. По руках у семинаристів ходило багато українських книжок. Завдяки страшному семинарському режимові ці конспіративні гуртки мали на собі таємничий характер якогось страхіття.

Знайомство

Приблизно в 1893 році приходить раз до мене мій товариш Полікарп Гдішинський, який брав уже участь в

цих гуртках, і каже, що зо мною хоче познайомитись дяк Андрієвської церкви — Грушевський, та повести мене до Лисенка. А приводом до цього було от що: я вже не тільки записував тоді пісні сам, та одержував записи від брата Федора, що був учителем на селі, але й сам почав їх аранжувати, а семинаристи їх співали, хоч аранжовки ці були дуже нескладні. Дізнавшись про це, Грушевський — активний діяч українських гуртків, вирішив, що молодого етнографа треба повести до великого українського музики. Почувши таке, я страшно перелякався. Але врешті пішов з Гдішинським до дяка, що жив під Андрієвською церквою. Як побував я там, то ще більше перелякався — так він налякав мене своїм докторальним тоном конспіративного діяча та своїми окулярами. До Лисенка дяк мене не повів, а тільки сказав час, коли я міг би застати його дома.

В жовтні, о годині 5-6 вечора, коли тільки що стемніло, я забрав свої нотки і пішов на Рейтерську вулицю, недалеко від Мало-Володимирської (числа дому не памятаю). Я не можу навіть передати, з яким страхом підходив я до цього дому. А коли довелось подзвонити, то почував себе так, ніби я в холодну воду кинувся. Мені відчинила дівчина і пустила в невеличкий передпокій. Я роздягнувся і вступив до залі. Мене дуже здивувало, що ця кімната була переділена аркою на дві половини (тут іноді відбувалися вистави). Хвилин через п'ять до мене вийшов кремезний, середнього росту чоловік у візитці. Під одкладним коміром спускалася вниз м'якенька краватка.

Поздоровкалися. Рука була дуже м'яка й пухка з короткими пальцями й широкою долонею. Вуса мав невеличкі на манір Шевченка, і темного кольору. Волося почало на голові рідіти, а сам був чисто голений і робив вражіння справжнього пана. Він запросив мене до кабінету: почав розпитувати відкіля я, з якої родини, що у мене за сім'я, як балакають, а далі запитав

М. Лисенко (1842 — 1912).

мене, чи далеко від нас залізниця. Я не зрозумів цього слова, та подумав, що то село Залізничка. Почав розпитувати, як в селі співають, проводив мелодії, які я позаписував, а я співав підголоски; тут ми скоро порозумілись. Тоді мене особливо вразило, що Микола Віталієвич говорив чистою українською мовою. А потім пам'ятаю, що як ми сиділи, то вбігла купа дітей і одно почало ховатись за піано й кричати: "Тату, Остап бється!". Мене ще більше вразило, що діти в інтелігентного чоловіка в місті Києві балакають по українськи.

Добре пам'ятаю, як ця кімната була обставлена. В кутку стояло піано, а на ньому бронзова група-лірник з проводирем. На стіні висів портрет якоїсь пані та ще якась група в українському вбранні, я не міг її добре роздивитись, бо лампа стояла під низьким темним абажуром. На столі лежали ноти й папери, стояли якісь портрети в бронзових круглих маленьких рямках. Здається це були портрети Лисенка та його дружини.

Вийшов я од нього, як уже зовсім було темно, дуже схвилюваний тим, що нарешті бачив Лисенка, і що він такий гарний та лагідний. Правда, що на мої аранжовки він звернув дуже мало уваги, але дав мені пораду, щоб я записував не тільки мелодію пісень, а також твердо записував підголоски. Звичайно, ту заповідь, як записувати пісні, я запам'ятав добре. Ще він звернув увагу на неправильне поділення тактів у моїх записях, бо я, бувши семинаристом, все ділив на чотири. Він мені роз'яснив, що найчастіше буває поділ $3/4$, $2/4$, $5/4$, а також мішані такти.

Так почалося наше знайомство. Я, як бував дома в Тарасівці, то записував сам пісні, та як мене не було, записував брат Федір. Все це одсилалось Лисенкові. Ходив я до нього не дуже часто, але все ж ходив, особливо, як прибували пісні од брата, або як сам приво-

жив нові пісні. Тоді Лисенко переїхав в помешкання Гвоздика на Маріїно-Благовіщенській вул. число 95, де жив до своєї смерті.

Завжди памятаю його бадьорим і веселим. Він дуже любив жартувати і дуже потішався, як я йому розказував про Семинарію, про семинарських півчих, про сільських попів. Раз в час такої візити я попросив його, щоб він мені заграв, бо я ніколи не чув його гри. Перейшли ми в залю, де стояв великий концертний фортеп'ян. Памятаю, він мені грав свою рапсодію, потім суїту на українські пісні і недавно написаний "Обозний марш". Вразило мене те, що він грав з якимсь спеціальним завзяттям.

Хор Лисенка, 1895 р.

Наші зносини не переривались, поки я не скінчив Духовної Академії. Як я був у 5-ій чи 6-ій класі Семинарії, М. В. готовився до концертної подорожі з невеликим хором. Хор складався майже виключно з семинаристів. У ньому брали участь і мої товариші: Мефодій Павловський та Микита Барвінський. Солістами були: Влодек і Внуковський — тенори і баритон, здається, Бричкін. У мене тоді якраз був катар горла і тому я не міг взяти в хорі участи, але на проби ходив майже на всі. Перші проби відбувались у Михайлівському монастирі і в помешканні архієрейського хору, яким завідував тоді Яків Яциневич. Провадив їх Яциневич, іноді сам Лисенко. Білові (остаточні) проби робились Лисенком в помешканні Музичної Школи Станіслава Блюменфельда, великого приятеля М.В., деєь внизу Михайлівської вулиці. Одна з тих проб особливо врізалась мені в пам'ять. Оттам я почув дійсно правдивий український хор і побачив Мик. Вит. яко диригента. Прямо незабутнє враження зосталося в мене від Коломийки ("Верховино"), "Козаченьку, куди йдеш". Що мене особливо здивувало, це його надзвичайний диригентський

темперамент. Тут у перше я побачив по мистецькому оброблену пісню, а не так, як у нас співали в Семінарії. Всі головні риси обробки пісень так у мене й залишились до сьогодні. Потім це дуже допомогло мені більш свідомо розглядати партитуру, бо лише тепер я міг розуміти, як воно буде виходити в голосах.

В ті часи вперше я побачив трупу Кропивницького, що приїхала до Києва. У трупі були: Саксаганський, Садовський, Карпенко-Карий, Заньковецька, Затиркевич, Федір Левицький. Там теж я почув чудовий спів українського хору. Але відразу я міг уже помітити різницю між виконанням пісні сценічним і концертним, яке я чув на співанках у Лисенка. Ця різниця, котра так підкреслює роль хору на сцені, яко послуговуючого елемента, а на концерті, яко самодовільного — для мене уже назавше поділила естраду концертну від сценічного виконання хором.

Роки в Духовній Академії

Я не пам'ятаю публичних Шевченківських свят тодішнього часу (дев'яносто роки). Був страшенний шал чорної реакції, і широких українських концертних виступів мені тоді не довелося бачити. Але в 1897-8, коли я вступив у Київську Духовну Академію, уже видно було якісь полегшення. В Літературно-Артистичному Обществі траплялись українські вечори для святкування пам'яті Шевченка. Тут можна було тоді побачити Миколу Виталієвича і як диригента, і як піяніста. Од таких вечорів у мене завше лишалося таке враження, наче я побув не у Києві, а в якомусь фантастичному краї, де моя душа колись була, але не могла там zostаватись: так ці вечори дисгармонізували з тодішньою дійсністю.

В Академії моє оточення було цілком кацапське. "Землячків" важко було знайти, бо сиділи по кутках, виключаючи небагатьох, як от Володимир Чехівський.

Здавалось, що я попав на якусь чужу планету, де й своїх людей нема, а все чужі.

На першому курсі 1897-8 року ми ходили до Музичної Школи Блюменфельда слухати теорію композиції даром, за що мусіли брати участь в хорі цієї школи. Теорії вчив надзвичайно милий професор Григорій Львович Любомирський. Тут були перші кроки моєї музичної освіти. Коли помер Ст. Блюменфельд, його школа залишилась з боргами. Щоб ті борги сплатити Лисенко з Тутковським (теж мав свою Муз. Школу) вирішили дати концерт, а на панахиду по Блюменфельду приготували “Реквієм” — Моцарта. Навіки незабутнє вражіння зробило на мене те, як розучували цей “Реквієм” з Миколою Віталієвичем, а потім співали його у костелі св. Миколая (старий костел у Києві).

Тепер мене почала цікавити українська старовина в церковній музиці. Хотілось мені старі стіни нашого Братства оголосити Веделем, котрий сам тут колись співав, а концерти його, хоч належали будовою до італійської школи, в ґрунті своїм, музичним змістом і духом були українські. Мені пощастило це зробити як в найліпший спосіб, бо уже з 1898 року я мав в руках Академічний церковний хор, який з першого року мені пощастило поставити на першорядну висоту. Тодіж я хотів розучити Херувимську Лисенка, якої оригінал він мені подарував (вона й досі є в мене). Але в хорі ця композиція прозвучала незадовольняюче і я мусів її залишити.

На Кубані

Після закінчення Академії (1901 р.) мої зносини з Лисенком припинилися майже на три роки. Я одержав посаду на Кавказі і міг з ним тільки деколи листуватись. 1903-го року уряд Кубанського Війська запросив мене записувати кубанські козачі пісні. Виявилось, що це запрошення було не без участі Мик. Ви-

талієвича. Тодішній російський військовий міністр Куропаткін для зміцнення моральної сили козачих військ прийшов до думки, що найліпшим чинником у цьому напрямку може бути козача свідомість власної історії та військових традицій. Для цього він видав наказ усім козачим військам (Кубанським, Терським, Донським, Уральським, Закаспійським, Сибірським) записувати історичні спогади, легенди про військові події, а головним чином — пісні. Для Кубанського козачого війська, яке уявляє нащадків Запорожців, з погляду української справи, цей наказ набірав особливо важливого значення через те, що молодше покоління кубанських козаків разом з русифікацією почало забувати козачу старовину, а разом з нею і козачу пісню. Тоді все набірало вигляд всеімперської сьолдатчини. І треба велику честь, і вдячність оддати провідникам війська, котрі в справі записування пісень звернулись не до кого іншого, як до Лисенка, запропонувавши йому взяти на себе цю працю, або рекомендувати якого небудь українця, який би міг виконати це завдання. (Це був вплив українців і свідомих українських елементів через Ерастова — члена старої громади, та Скидана — директора гімназії). Микола Вит. за моїми плечима рекомендував мене на цю роботу, написавши великого рекомендаційного листа про мене до Кубанського уряду. Цей лист був потім мені переданий, і я з великою приємністю мав щастя побачити з нього погляд М.В. на мене, як музику. Між іншим, серед різних похвал на мою адресу М.В. назвав мене, яко диригента, “візіонером” та “ілюмінатом”.

Я з жадобою накинувся на цю роботу, і був щасливий надсилати М. В-ву самі радісні звістки з приводу добутих мною старовинних, суто-українських пісень, яких на Кубані було ціле море.

1904 року мене перевели на посаду в Київ і від того часу почалось моє співробітництво з М. В-чом на музичному ґрунті.

Ще будши учителем в Ставрополі кавказькому я заснував аматорський український хор і виконував з ним на концертах українські пісні та композиції М.В-ча й Стеценка. Для цього міста цілком російського, це було цікавою несподіванкою. Раз після концерту до моєї артистичної кімнати прийшов губернатор Нікіфорокі — великий аматор співу.

Він сказав мені:

— А знаєте, нужно битьь большім українофілом, чтобы слушать Ваши песни.

Я йому відповів:

— Однакоже, Ваше Превосходительство, не тільки слушалі, но досіделі до последняго номера.

— А ето потому, что я неменьшій українофіл, чем Ви.

І тут же запропонував мені бути у себе урядовцем для окремих доручень, — честь од котрої я відмовився. Поліцмайстер та жандармерія одначе мала про мої концерти свою думку і дивилась на це досить косо. Хотіли у мене навіть зробити трус, як попередив мене один урядовець губернатора, але щоб не псувати відносин з губернатором не робили цього, бо йому мої концерти дуже подобались (так думав урядовець).

Ю в и л е й

В таких обставинах довелося мені тут розпочати українську справу і зустрінути 25-літний ювілей Мик. В-ва. Завдяки українським концертам у Ставрополі, почали звідкілясь з'являтися українці. Незабаром об'явився цілий український гурток під проводом учителя Сємінарії Заржицького, і, як наспів час ювілею Лисенка, вирішили одсвяткувати його урочисто. Намалювали великого портрета М. В-ва (на жаль за зразок узяли стару його фотографію з бородою), з'явилася стаття про М. В-ча, здається в "Северном Кавказе", котра на мое велике здивовання була моєю статтею про

Лисенка в “Коріфеях Української сцени” видану ще в 90-х роках у Києві (анонімний збірник). Так чи інак, ювілей одбувся дуже гучно. Портрет на естраді декоровано пальмами, виголошено чудовий реферат про Лисенка (Заржицький), далі співались його пісні і композиції. Публики було битком набито і приймала вона хор як найкраще; особливо казились семінаристи.

Після цього, за два тижні до Різдва, я взяв офіційну відпустку і поїхав до Києва на справжній Ювілей, везучи з собою привітання від невеличкого Ставропільського гуртка. У Київ я попав на другий день ювілейних свят, саме на виставу “Різдвяної Ночі” у мійській опері. Не можу забути того хвилювання, з яким я підійшов до каси театру, чекаючи, що ні одного квитка не буде, бо у вестибюлі і коло каси був великий натовп народу. Але мені якось пощастило захопити квиток у другім ряді партеру. Я зараз же поїхав до готелю, щоб передягнутись і потрапити на виставу. З надзвичайним хвилюванням слухав я перші звуки української опери під дахом, такого ворожого до українства, Київського Оперового Театру. Чудовий оркестр, широка сцена, прекрасні декорації, гарний український реквізит, першорядні оперові сили — чудовий ансамбль, це все робило відповідну рямку для цього твору. Враження було велике. Мені хотілось мимоволі ревіти, і думка линула в те, здавалося, неможливе будуче, коли в цьому театрі буде лунати правдива українська опера. Дуже велике враження зробив на мене артист Лоський в ролі “Пацюка”. Акт з колядками — це було щось потрясаюче.

Не можу пригадати, чи зараз після вистави, чи вже на другий день, була вечеря по підписці. Вечеря була дуже багатолюдна й помпезна, з великою кількістю промов. Було багато гостей з Галичини, і мене надзвичайно вразила промова о. Остапа Нижанківського. Почали співати “Ще не вмерла Україна”. Отець Остап

диригував. Але тут стався між співцями роздор, бо наддніпрянці співали свою мелодію, а галичане свою. Я бачився з М. В-чом тільки по вечері і зараз же виїхав до Ставрополя. Там я застав уже цілий ворожий похід “духовного відомства” проти мене.

Школа Лисенка

1904 року я уже мав посаду у Києві і зараз же записався в новооткриту Школу Лисенка на композицію до проф. Любомирського. При Школі існував аматорський хорик, в котрому я почав провадити музичну працю, готуючи репертуар для концертів. На концертах половину програми диригування М. В-ч віддавав мені. Але, здається, таких концертів було досить мало.

Від метну цієї роботи у мене почалася дружба з М. В-чом. Я найшов у нього людину надзвичайно чулу, з ніжною душею, й самої шляхотної вдачі. Навіть з самими інтимними питаннями свого родинного життя я ділився з ним і завжди находив у нього як найщиріший відгук і пораду. Його український гумор і найсердечніша веселість були мені великою втіхою і бадьорили мене в прикрих обставинах тодішнього персонального життя. Педагогічна моя праця відбувалась поруч з працею по аранжовці пісень та з хором Школи М. В-ча. До моїх аранжовок М. В. ставився тепер більш уважно, давав поради, хвалив, але завжди тримався того погляду, що пісню треба аранжувати так, щоб вона була здатна для виконання самими звичайними сільськими хорами. В глибині душі мій погляд був зовсім інший, бо я завжди мріяв про те, щоб вивести пісню на концертну естраду як самоцінну художню одиницю; вбачав в ній не тільки етнографічний матеріал, але й всі первні для цілком викінченого і по мистецькому розвинутого музичного твору. Мені здавалось, що пісня вимагає відповідного розвою й більш широкої розробки, бо дає до малювання цілі музичні, цілком скінчені

Знімка з 1910 року, 17 травня, по закінченню О. Кошицем
класи композиції в Музично-Драматичній школі М. Лисенка
в Києві.

Зліва направо: Кривусів, О. Кошиць, Г. Любомирський (проф.
композиції), М. Лисенко).

картини. В такому вигляді, на мою думку, українська пісня повинна була утворити цілком самостійну галузь музично-вокального мистецтва, а почасти і композиції, у вигляді аранжовки й хорової обробки пісні (тай Лисенко сам те робив: коляди, веснянки!). Дальніший досвід і праця Української Капелі за кордоном довели правдивість цього погляду.

Школі своїй М. В. віддавав увесь свій час і останні свої сили. Говорити про Школу М. В. Лисенка, як про українську Школу, не можна; можна говорити лише про українську катедру драми в цій школі. Учителі українці були: сам М. В., Марія Старицька, Іван Матв. Стешенко, та почасти проф. Володимир Перетц. Деякий час, але не довго, був Олександр Мишуга. Крім драми та її історії решту викладів було поставлено на масштаб загально музичної школи. Серед музичних сил треба підкреслити: Микола Віталієвич (фортеп'ян), Мишуга, Зотова і Муравйова (спів), Любомирський (теорія) і Мар. Мих. Старицька (драма). Якихось окремих українських музичних викладів не було, та й не могло бути. Пробували завести клас бандури. Запросили відомого бандуриста Кучеренка, але з цього нічого не вийшло. Науку гри на бандурі поставлено було домашнім (кустарним) способом; Кучеренко був чудовий бандурист і тільки. Тай самий цей струмент не був добре досліджений і читати його теорію, методику та історію не міг ніхто, крім, може, одного Галайди (Хоткевич), котрого не могли запросити до Школи. Взагалі, говорити про якісь особливі виклади про українську музику, крім народньої пісні, не доводилось. Тай студіювання нашої пісні, цього ґрунту будучої музики, не було в школі. Про це навіть не виникало питання, не було й гадки, хоч вже й тоді можна було назвати такого музичного дослідувача пісні, як Климент Квітка. Можливо, що всього цього не було зроблено за браком коштів, бо Школа була дуже бідна. Та шей питання, чи знайшлися

б учні на ці виклади, котрі оплатили б їх, і чи могли б вони практично використати свої знання в часи тодішнього царського режиму. І виходило, що у Києві збільшилось одною музичною школою, тай годі.

Але вертаюсь до шкільного хору.

Шкільний Хор

Складався він з найріжноманітніших елементів. Були тут пані і ріжнобарвні панночки, гімназистки й студенти, урядовці й люди невідомого соціального стану, учні робітних шкіл, але всіх переважали семинаристи (був навіть один шпигун від поліції). Крім цих останніх, хор читав ноти досить погано. Склад цей постійно мінявся, голоси були сорокаті, — і з цею ордою доводилось битись до десятого поту, щоб утворити щось подібного до правдивого хору. Вилазило це боком і мені і Мик. В-чу (при роботі начисто). Не можу забути концерту в Народній Авдиторії в якісь роковини Гріга. Я виготував реферата про Гріга, а також Гріговські хори, між іншим його псалом “О, Божий Син”, — чудова композиція. Мик. Вит. повинен був супроводити хор на роялі. Все було зроблено в якнайкращий спосіб, і остання проба давала надії, що концерт відбудеться добре. Після мого реферату співали солісти, грав квартет і тоді виступив хор. Почалось все добре. Але що мої панночки на протязі майже цілого концерту гуляли з хлопцями в почекальні і набрали великого темпераменту, то коли в середині твору на органнім пункті, де баси повинні держати одну постійну ноту, а хор барвистим гармонійним узором злітав до гори, то тут вийшло щось несподіване: мої панночки полізли так вгору, що не тільки я, а здається й сам Бог не міг би їх здержати. В мент, як розвивалась ця катастрофа, Мик. Вит. почав шукати на клавішах якоїсь нової тональності, додаючи таким чином ще більшого хаосу. Мені прийшлося давати один удар до хору, а другий по

плечах Мик. Вит., аби він замовк. Кінчили ми якимсь надзвичайним футуристичним акордом і при несміливих аплодісмендах переляканої публіки зійшли з естради. Можна уявити моє роздратовання, тим більше, що це був перший випадок в моєму диригентстві. До того ще додавалась якась ніяковість перед Мик. Вит. за мою диригентську палицю, котра так необережно поведилась з його плечима, а також побоювання, що він образився. Але коли я ввійшов у артистичну кімнату, він мене зустрів таким ширим сміхом, що я й сам почав сміятися над нашою невдачою. Отоді почала навязуватись думка про заснування фільгармонійного товариства “Боян”.

Б о я н

(сезон 1907-8 р., а може 1905-6 р.?)

В якому році, властиво, засновано було це товариство я не памятаю. Маючи самий широкий статут воно притягало дуже мало працівників, і перші кроки своєї діяльності могло зробити тільки на хоровому співові. Памятзю добре, що членський внесок був три карбованці. Покійний Ніканор Юстинович Туробойський, що служив тоді в “Окрузі Водяних Шляхів” пожертвував сто карбованців, та я скромний учитель співу при Семинарії — 50 карб., а решта членів вклали, здається, по одному членському внескові, хоч були тут люди досить заможні, як от проф. Сікорський, банкир Робертсон (чи як його?), князь Репін — домовласник, рос. поет; Райтгауз і др. Товариство було українське, але мало самий широкий програм діяльності. Зразу почали з хорів. Виявилось, що для постійного правильно-організованого хору потрібні кошти. При тих жертвах, які склали шановні члени “Бояну”, можна було найняти п'ять осіб на партію з смішною тепер платнею — по 5 карбов. на місяць, а решту поповнити аматорами. Бідно було занадто, але все ж таки пощастило зібрати дуже добрий хор в 60-70 осіб, хоч знову хор був напо-

ловину аматорський. Платні на осередок хору вистарчало рівно на півтора місяці, а решту сподівались докласти з першого концерту, який повинен був відбутися не пізніше як за півтора місяці. Програм першого концерту складався з українських пісень. Щоб “поліпшити збір”, запросили з Варшави відомого скрипака Барцевича з платнею 1000 карб, за виступ і проїзд до Києва і назад першою клясою. Брав участь також Олександр Мишуга. Заля Купецького Зібрання коштувала 250 карб. Причисляючи далі оголошення, афіші і т. п. виходило, що видатки виносили стільки, скільки можна було взяти з самого найкращого збору. Так “поліпшували” комерційні справи наші розпорядчики. На що вони надіялись і рахували, — невідомо. Мені й досі невідомо, хто був автор такої сміливої афери, але знаю, що Мик. В., як абсолютно непрактичний чоловік, у цьому був невинний.

Почались проби. Вперше тоді на серйозний концерт поставлено пісні М. Леонтовича (“По над яром, тай до моря”) і мої (“Гей, в броду, броду”, “Сади мої, та сади зелененькі”). На цих пробах чогось виявляли свої здібности аж чотири диригенти: Лунд, Яциневич, Стеценко і я. Чого так сталося трудно зрозуміти (громадянське ідіотство), знаю тільки, що всі один одному заважали; не поділено навіть програми, а всі товклися коло одної, цілковите безглуздя.

Дали перший концерт в Купецькому Зібранні. Одкрив концерт Мик. Вит. Мені довелось брати участь в ньому як диригенту. Натовп народу був страшений особливо тому, що концертом розпочиналось нове Товариство з широкими музичними завданнями. Мійський Київський голова Дяков витав нас й сказав, що він радий працювати разом з нами. Свято було урочисте. Але коли дійшло до підрахунку, то виявилось, що по концерті оставались одні борги. Це додало сумної ноти до святочного настрою. Памятаю засідання з цього приво-

ду вкупі з Мик. Вит. (до речі, на засідання ніхто з “іно-славних” та “меньшостей” не приходив, хоч було їх в Бояні досить). Вирішили покрити дефіцит приватними збірками з членів Т-ва. Ця справа була доручена не-втомному помішникові Мик. В-ча Гулакові-Артемовсько-му. Не знаю, як він справився з цим завданням, але ми почали готуватись до другого концерту, хоч грошей на хор хватало тільки на пів місяця. Замість компен-сації за перший концерт була улаштована вечірка в Школі Мик. Вит. з танцями й перекусом. Потанцював-ши, почали готуватись до другого концерту. Програму тепер було укладено з двох хорових відділів. Перший відділ клясичних європейських авторів, а другий — ро-сійських. На цей раз всі диригенти відійшли уже од справи. Концерт готували Любомирський, я, і за роя-лем сидів Мик. Вит. Концерт було приготовлено зна-менито, і призначено його на квітень місяць, не памя-таю на 4-й чи 5-й неділі посту. Але над нашим Бояном уже давно стояла смерть з косою. Як раз за день до концерту розпочався страйк візників, а в самий день концерту полив такий дощ, що здавалось Київ попливе в Дніпро. Та ще до того концерт призначили в мало-відомій залі на Мерінговській вулиці. На концерт прийшло 5 чи 6 чоловік: Нікандр Юстинович Туробой-ський, Марія Михайловна Старицька, її сестра Людмила Старицька-Черняхівська, пані Любомирська, та ще стояв заду один капельдинер. Концерт відбувся з музичного боку надзвичайно, але це була панахида по Боянові. Повісивши носи ми пішли додому, а на завтра було при-значено ліквідаційне засідання. На цьому засіданні, мов хмара, нависли над нами Боянівські борги і вирішено було знов жебратити, щоб їх покрити. Мобілізували знову Гулака-Артемовського, але він скоро вернувся з самими невітшними вістками: проф. Сікорський дав 10 карб., а решта майже нічого не дали. Коли після всіх спроб знайти гроші нічого не виходило, довелося про-

сит їх у Робертсона. Улаштували дипломатичну місію. Про неї потім мені розказував Туробойський. Прийшли. . . . Треба було Робертсона підготувати до розмови про гроші, знали, що він дуже погано грає на скрипці, але дуже любить музику. Звичайно почали з музичних розмов, і хазяїн захоплений пропонує заграти ансамблем. Мик. Вит. сів за рояль, хазяїн узяв першу скрипку, Туробойський, що грає на скрипці разів у десять гірше хазяїна, — другу, а Вовчок, котрий здалека був знайомий з віолончелю, яко капельмайстер, взявся за віолончель. Склався квартет, який можна собі тільки приблизно уявити. Мучились години з півтори, а нарешті попросили грошей. Хазяїн зараз же написав чека на 300 карбованців, а потім запросив на вечерю. За вечерю частував знаменито, як банкир, чудовими стравами. Місія була дуже рада, що мала уже чек, і всі хвалили й хазяїна й страви й вина . . . Гулак-Артемівський, наливши собі якогось доброго французького вина і покоштувавши його теж похвалив: “Добре винце! Здається бесарабське”. Туробойський передавав, що всі гості мало не померли, а хазяйка зімліла.

На другий день послали з чеком до банку Вовчка. До речі про цього Вовчка. З'явився він на Боянівському обрію якось несподівано. Чого він попав до Бояну, я й досі не знаю. Був він чистокровний петербуржець, але Мик. Вит. завжди переконував його, що він українець, бо “вовчок”; в дійсності ж був він “волчок” — дзига. У Жмеринці був він капельмайстром військового оркестру і наобіцяв, поширивши цей оркестр, давати симфонічні концерти під маркою Бояна. Дійсно, якийсь концерт був уладжений і в ньому брав участь скрипак професор Пятигорович. Несподівано перед цим концертом з'явилась в часописах така замітка, що “директора філармоніческого об-ва Боян обкрадено на велику

суму; забрано одіж і ноти". Треба сказати, що перед тим він у мене позичив на концерт штани до фракку. Через день — друга замітка, що його "знову обкрадено". Признаюсь, я дуже занепокоївся долею моїх штанів. Потім, зустрівши Вовчка, запитав його, що це означає, і дістав відповідь: "Ето предконцертная реклама". Отже я вперше почув, як робиться артистична рекляма. Після концерту я пішов до нього правити свої штани. Двірник дуже довго не пускав мене і дуже розпитував, чи я не музикант. Після довгого грюкання у двері відчинилась кватирка у вікні і переляканий голос Вовчка запитав мене: "Ето ти, Саша?" — "Я", кажу. "Фу, чорт, а я думал, что музикант". Виявилось, що він не заплатив музикантам ні за концерт, ні за проби і вони ганяли за ним день і ніч. Треба сказати, що концерт пішов під маркою Бояна і Боян зробив цілий комплект пюпітрів (пультів), котрі коштували 200 карб. Ці пульти завше стояли там, де відбувались проби, в якомусь залізничному будинкові. Розповідаю про це все так докладно, бо це має стосунок до ліквідації Бояна. Так ось, як дістали чек од Робертсона, то послали з цим чеком до банку Вовчка. Через годину він приїжджає страшенно схвильований і каже, що у нього в трамваї украли ці 300 карб. з кишені. Мик. Вит. був надзвичайно засмучений тією історією. Прийшлося назначати друге ліквідаційне зібрання. Вовчок між тим, виїхав до Петербургу. На другому ліквідаційному засіданні рішили продати Боянські пульти. Послали за ними до залізничників і одержали від них розписку: "100 карб. за пюпітри одержав Вовчок". Ці всі "приємні" події з Бояном дуже впливали на Мик. Вит. Я помітив, що він бідний аж схуд. Крім того й справа з його Музично-Драматичною Школою давала йому тільки матеріальні неприємності й безліч роботи, яка падала на його голову та страшенно шкідливо одбивалась на його здоровлю. Микола Виталієвич прямо на очах худ і

старів. Змінився й його характер: із веселого лагідного — на більш замкнутий, суворий. Але працював він так само щиро й пильно, як і до того.

Здається, найбільше часу і уваги забірала у нього його Школа, хоч не давала йому ніякого прибутку. Цей чисто український даруночок нашого громадянства Мик. Вит-чу на його ювілей, виліз йому боком. Звичайно, було б краще отримувати відсотки з тих 15,000 карбованців, які йому склали на ювілей, ніж одержати Школу, котра в решті решт майже нічого українського не дала, але своїм існуванням забрала Мик. В-ча в педагогічну неволю і, бачить Бог, мабуть і смерть йому прискорила. Що українського дала та Школа, крім другорядних артистів драми?

Шкільний Хор Після Бояна

Хорова праця при Школі Лисенка після скасування Бояну йшла своїм шляхом і далі під знаком аматорського хору. Тут, крім українських, студіювались також самі ріжноманітні речі, починаючи від клясичних і кінчаючи російським Мусоргським, котрого особливо любив Мик. Вит., та новим тоді Гречаніновим. Цікаво було дуже на співанках спостерігати Мик. Вит., як він пояснював музичні твори: двома-трьома словами він умів яскраво виявити саму суть чи то фрази, чи то всього твору. Варто було бачити, як після якої небудь його уваги оживала музична картина і як зразу хор давав такі риси в музичному малюнку, яких не можна було б добитися довгими годинами роботи. Наприклад, в “Ісус Навін” — Мусоргського, слова: “гай-га! гай-га!” у вступі, що малює битву. Хор ніяк не міг дати потрібного виразу. Мик. Вит. крикнув: “Бийте шаблею!” — і хор враз дав штрих дикого удару. Або “Утро в горах” — Гречанінова, фінал, органний пункт чисто фортеп'янового складу, дуже трудний для вокального виконання. Хор не міг зрозуміти, як зробити, аж поки М. В. не

показав йому: “як бите скло” (на п'яно). І хоріві це місце вдалося зразу (дзвін і стаккато). Не можна забути, як він малював цілі картини, коли ми співали “Чотири пори року” — Гайдна.

Взагалі всі ці співанки не для одного мене, мабуть, були справжньою лекцією розуміння музики. З цим же самим хором улаштовувались пишні Шевченківські свята, розучувались його “Великі веснянки”. І тут можна було пошкодувати, що справа з дійсно організованим постійним хором в Бояні так безглуздо провалилась. Хоч всю чорнову працю провадив я, але під час білової роботи Мик. Вит. витрачав стільки енергії, іноді без усяких наслідків, що серце боліло за нього. Бували випадки, коли на концертах він кидав палицю й казав мені: “Йдіть, диригуйте ними, бо вони мене зневажають”.

В складі хору дійсно траплялись неможливі типи. Один Корсун чого вартий! . . . Незамінимий ентузіяст, співак з пропитим голосом і “нотаріус”, як його звав Мик. Вит. Нотописака, що працював швидко, як друкарня, завше п'яний, дуже нетерплячий, він завше реагував на усі зупинки на пробах і тим робив багато прикростей Мик. Вит. Наприклад. Баси, як відомо, є сама правдива по вдачі українська партія в хорі. Щоб їх повернути на швидких пасажах, треба сили Атланта й велике вирло. До того ж ще любили вони під час співу балакати між собою і з трудом добачають руку диригента. Звичайно, часто доводилось зупиняти хор і повторювати яке небудь місце. І от, коли М. В. бувало хвилюється, та свариться (завжди переходив на російський коректний тон), з глибини басів лунає п'яний голос Корсуна: “Нехай править Кошиць, він молодший”. Все це звичайно дратувало М. В., котрого серце було дуже погане. Прикро ставало від думки, що такий музикант на такі дурниці тратить свою енергію. Памятаю одні “веснянки”, коли я сидів у Купецькому на хорах, щоб краще почути. Сопрани несподівано полізли вгору,

а солістка Зело так заверещала “виводу, виводу”, що мені скортіло бігти вниз і бити їх всіх. Мик. Вит. повинен був приймати на себе відповідальність за такий спів. Зате були й незабутні хвилини музичної радості, особливо як розучувати нові речі М. Вит-ча. Памятаю “Рано вранці я вставала” — жіночим хором, “Тихий сон по горах ходить”, а особливо “Вічний революціонер”. Тоді зникали й баси, й Корсуни, й Зело: зоставалась одна велика втіха музична. Або коли розучували “Великі Колядки” на ювілей Нечуя-Левицького. Я вперше почув їх в хорі. Диригував Мик. Вит. Фінал зробив на мене потрясаюче враження. Там сумовані всі настрої останньої стихир “Діва Днесь”, і хор після гучного кінцевого акорду ніби провалюється під землю, лишаючи в повітрі тільки одні відголоски (луну) цієї божественної стихир. Це надзвичайно удавалося Мик. В-чу.

По скінченню теорії композиції в Школі Лисенка мої звязки з нею майже порвалися. Мене запросили до Київського студентського хору (Університет Св. Володимира) диригентом і я уже не міг працювати у Лисенковому шкільному хорі. Тай центр української хорової справи перенісся тепер до хору студентів. Завдяки його концертам українська пісня стала постійним явищем концертної естради. Мое життя в той час пішло новим шляхом і поволі почав зникати й той звязок зо школою Лисенка, який утворювала спільна праця. Але сердечні, милі відносини до Лисенка зоставались назавше. Трохи підновилися наші звязки, коли я поступив капельмайстром до театру М. К. Садовського в 1911 р. Мое запрошення до свого театру українські кола і зокрема Мик. Вит. зустріли з великим задоволенням. Це головне було не через що інше, як через ідею Садовського утворити свою, властиву українську оперу. Вже до мене, в театрі Садовського йшла “Енеїда” — Лисенка, і “Галька” — Монюшки. Капельмайстром тоді був

старий чех Густав Еллінек. Він не знав української мови і нічого не розумів в українській музиці, отож запросили мене. Своїм завданням я поставив виставити всі опери Лисенка, а це тому, що М. Садовський пильно докладав усі старання й зусилля, які лише можна для того, щоб це зробити. Зараз після мого вступу в театр на працю, мене закликав до себе Микола Віталієвич і ми почали обговорювати бідний стан музичної справи в українських театрах, особливо щодо оркестру. Микола В-ч своєю рукою накреслив мені мінімум кількості інструментів у оркестрі, які я повинен був вимагати від Садовського. Цей папірець у мене заховався й досі, як остання памятка про М. В-ча, бо то була і моя остання зустріч з ним. В театрі на мої плечі звалилася безодня роботи. Завжди заклопотаний, я незабаром почув про його наглу смерть. Не довелось йому бачити моєї роботи над його операми, ні самих вистав. А виставили ми все, крім “Тараса Бульби” та “Ноктюрна”, котрих я не встиг поставити, бо став капельмайстром у Києвській Опері.

Український Клуб

Як відомо, Мик. Вит., крім музичних справ, багато своїх сил віддавав громадським справам, а зокрема Українському Клубові. Багато довелося йому перетерпіти на останку свого життя через цей клуб, усякі адміністративні зачіпки з цього приводу і нарешті закриття клубу. Дуже часто на регулярних концертах-вечірках клубу виступав і Мик. Вит. з своїми творами. Тут вперше я почув його “Молітесь Братіє” в чудовім виконанні Карлаша, відомого баса.

Саме помешкання клубу і порядки в ньому робили враження чогось недокровного, а іноді впливали прямо гнітюче на настрої свіжого відвідувача. Хоч горілку в клубі було заборонено, але гвалт стояв завше такий, як у найгіршій коршчі. Ріжні кімнати мали спеціальні

назви: читальня, їдальня, заля (для танців та вистав), і т. п., але в усіх кімнатах робилося одне і теж: галас, курення тютюну, а головне — аматорське ревіння різних співів, од котрого не можна було нікуди заховатись. Ревіли хто як і скільки міг: і гуртом, і соло, поодинці та дуетами. І курили, курили, курили . . . Навіть в залі для танців курили, при чому стояли натовпом під стінами, забіраючи три чверти місця від танцюристів, так що ті повинні були товктись один по одному. І дивно, що кожний з тих людей, котрі туди ходили та яких мені доводилось знати, і які ні в одному місці не допустили б такого поведження, в українському клубові чогось розперезувались, кричали, гандаляпали, одягали якийсь недопустимий у порядному зібранню одяг, гукали, і невпинно ревіли “породила молода дівчина хорошого сина”. Особливо бридко й огидно було дивитись на яку небудь “меншість”, або й “малороса”, або й росіянина, котрий своїм розперезаним поведженням вніс в течію якоїсь зневаги до всього українського та до клубу. Загальне враження було якоїсь безпорядности й пересадного демократизму.

Часто можна було там бачити й Мик. Вит., найчастіше в ті дні, коли відбувалися засідання, або був якийсь серйозний концерт. Одного разу стояли ми в їдальні й балакали з приводу нововиставленої опери Вагнера “Валькірія”. Тут я переконався у вагнеризмі Мик. Вит. З надзвичайним захопленням він оповідав мені про провідні мотиви, особливо мотив вогню, що так чудово розроблено в тій опері. На моє здивування М. В., людина майже удвоє старша мене віком, був прихильником нових течій в музиці. Може я помилявся, але тоді я завзято обстоював мелодизм та викінчені форми в опері.

Взагалі, коли мені іноді доводиться чути, що М. В. в музиці — німець, то для того, хто знає його музичні погляди, а його, як музику, це виглядає якоюсь невда-

лою пересадою, бо що в музиці дійсно прекрасне, що заслуговує уваги, як дійсне мистецтво, до якої б школи і національності воно не належало, завше знаходило в М-лі В-чу приклонника, заступника і піоніра, починаючи від старих творів Гайдна і кінчаючи російським Мусоргським. В старих літографованих нотах із хорового репертуару молодого Мик. Вит. багато є російських творів тільки через те, що вони дійсно є перлами мистецтва. А що на його власних творах відбилась фактура німецької школи, то через те, що він був учнем Ляйпцігської школи. Але вже в сольових творах ранішніх часів творчости М. В. яскраво виявляється обличчя суто-національне, українське, не тільки в мелодії, але й в самій музичній фактурі. Наприклад в таких всім відомих річах, як "Гетьмани", "Ой, Дніпре мій, Дніпре", "Заповіт", "Молітесь Братіє" і інш. Не кажу вже про аранжовку народніх пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народнє, українське голосоведення. З цього боку Мик. Виталієвича треба рахувати дійсним законоположником і творцем української музики. В його музиці, як в жолуді, заховується вся будучність широкої української музики. І коли він тепер нам здається застарим в музичній техніці, то основні принципи його — чисто національні — зостануться вічно живучими й вічно молодими. Та музика, котра виросла не з цього коріння, і приклади якої уже маємо зараз, настільки відрізняється від нашого національного музично-духовного укладу й думання, що являється не тільки новою, а цілком чужою для нас. Щоб не зачіпати своїх авторів, візьмім українські мелодії в обробці чужих композиторів. Хто покаже хоч крихту українського елементу в розробці українських мелодій Бетовеном, Лістом або Чайковським (якого деякі наші земляки зараховують по своїй убогості до українських композиторів)? Ті всі мелодії подані в такій обробці, що українського там нема нічого. Замість

українських вареників виходять московські “пельмені”. Тоді як кожна нота творів М. В-ча (не' кажу про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська душа перше ніж попала в тіло людини. Слухаючи цю музику, хоча і перший раз, відчуваєш, що чув її давним давно, що іншою вона бути не може, як не може український дух бути якимсь іншим. Почуваєш, що в ній вся наша психіка, наша історія, наші традиції, наші святощі, наші завдання і наші надії. Але полишім це спеціальній критиці. Скажем одно, що коли великі наші поети оперували вже готовим українським словом, то Мик. Вит. одкрив новий національний світ в широкій світовій музичній справі, і що той прекрасний, так би мовити, ідейно-романтичний настрій суспільства на протязі більш півстоліття виховувався його духом, і ним натхнений він міг поставити і дати потугу до вирішення тих національних ідеалів, якому ми свідками. Імя такої людини не належить лише історії; воно завше буде на устах кожного українця, що далі то більше, в міру того, як буде зростати наша національна свідомість. Він є великий воїстину, навіть більший, ніж його талант, як це не буде парадоксальним. Пора вже нам глянути на нього ретроспективно, а не дивитись короткозорими очима сучасників, або з телячим завзяттям молоді, як на “старенького” Лисенка.

12. X. 1912.

Смерть Миколи В-ча сталася несподівано. В театрі Садовського готували якусь виставу. Увечері, підчас вистави, як грім розійшлася чутка про наглу смерть Лисенка. Не памятаю, чи та вистава була скінчена, але на ранок виставу відкладено і на Народньому Домі виставлено жалібні прапори. Другого дня я побіг до помешкання Мик. Вит. і застав уже його в домовині. Бальзамування було зроблено, як мені казали, способом вливання якогось плину, і мало вигляд синьо-чорний.

Риси лиця розплили, так що передо мною лежав М. В. той і не той. В хаті — пустка смерті; блукала з заплаканими очима родина. Почувалось, що сталось щось надзвичайне, ваги чого ще й не можна збагнути. Якийсь студент над домовиною читав українську евангелію. Домовина стояла в залі. Великий портрет М. В. закрито наміткою і всі меблі винесено з хати, що ще більше додавало враження холоду й пустки. Я пригноблений вдивлявся в лице небіжчика. До мене підійшов Остап Миколаєвич (син) і сказав мені таке, від чого усього мене струсило: сказав, що перед смертю М. В. скільки разів повторював — “покличте Кошиця”. Які слова хотів він мені сказати, так і лишилось для мене невіршеною загадкою. Прийшли священики. Студенти і курсистки проспівали панахиду, і я пішов додому. І по дорозі мені пригадалось, як колись, сидячи в ресторані з Михайлом Яхненком, ще за життя Лисенка, ми на доброму підпитку плакали: “Що то буде, як помре Лисенко”. Так і тепер мене душила думка — що то буде далі. Але ясно було, що М. В. не успів зробити усього, що йому належало, і це ще більше пригнічувало, бо молоде покоління музик, яке вже давало про себе знати, полишалось без керівника.

Почалась звичайна метушня: панахиди, різні наради з приводу похорон, організування хору і т. п. Подробиць я уже не памятаю, але знаю, що в день похоронів я з студентським хором стояв коло Володимирського Собору, чекаючи виноса тіла, і коли жалібний похід рушив од Собору, то виявилось, що весь величезний натовп, що йшов поперед домовини, складався з різних хорів. Спереду студентського хору, який один мав у своїм складі більш 200 людей, ішов хор Комерційного Інституту (теж біля 200). Далі перед ним був якийсь аматорський хор, а спереду церковний, здається Наєждінського, потім хор Яциневича. Ззаду нас був хор курсисток (Високі Жіночі Курси — Університет

Св. Ольги), далі хор Політехнічного Інституту, хор Школи Лисенка, знов якихось аматорів, а ще далі низка церковних хорів без всяких назв. Так що усього співало не менше, як тисяча півтори люду, а може й більше. Знаю тільки, що коли голова цього походу підійшла до Народнього Дому на Троїцькій площі, то домовина була ще коло Університету. “Святий Боже” співали всі по черзі. Але ті хори, які йшли поперед нашого студентського хору, як добре організовані, тримали цю чергу і співали дуже добре, особливо Комерційний Інститут під керівництвом Попова. Але ті, що були позаду нас, часто плутали чергу і не раз співали одночасно в різних тонах і темпах. Через те мене заставили вийти назбіч, навязати хустку на палицю і взяти всю цю масу під свою оруду. Склався помпезний хор.

Коли ми проходили повз Університет, з вестибюля нас почали фотографувати на фільму в кінематограф. Хоч царські посіпаки швидко звідтіля зняли той кінематограф, але студентський хор попав на фільму. Цікаво де та фільма тепер?

В той час у театрі Садовського було дано розпорядження, щоб оркестр під керуванням мого помішника (Верховинця-Костіва) помістився у верхньому фойє, вікна котрого виходили на Велику Васильківську вулицю, де мусів пройти жалібний похід, і зустрів нас Жалібним Маршем, муз. Лисенка з драми “Дорошенко”. На приказ поліції театр було замкнено. Коло театру вистроїлась вся театральна трупa на чолі з М. К. Садовським. І от, коли хори і жалібний похід наближався до театру, я побачив, як М. К. Садовський дав рукою сигнал у вікна театру. І звідти понеслись звуки маршу. Зараз же пристав і поліціянти кинулись до театру, але . . . “ключі були невідомо в кого”. Вони почали кричати знизу у вікна, але музиканти нагорі грали, хоч могли тих криків і не чути. Тоді кинулись до Садовського, щоб він припинив музику. Микола Карпович

почав махати рукою, але так виразно, що виходило “грайте”, і музика грала, пропустивши перед театром майже половину походу, та замовкла тільки тоді, як під театр піднесли труну й почали читати Євангелію. За це потім Садовського тягнули на цугундер (до поліції), але він зручно викрутився тим, що в театрі йшла проба оркестру на “Дорошенка”, і що він же махав рукою, щоб вони спинились, та що театр було замкнено розпорядженням тої ж поліції.

Прийшли на Байкове Кладовище до ями, яка була з правого боку церкви на першій терасі. Всякі промови над домовиною було поліцією заборонено. Успів сказати слово лише о. Остап Нижаківський, тай то, здається, як священник. Яму засипали, одспівали вічну пам'ять і рушили з кладовища, а з нами й ті сонми поліціантів та шпиків, що проважали в останнє небіщика до гробу разом з публікою. Громадянство пішло на якусь урочисту поминальну вечерю, а студенти зі мною поминати Миколу Виталієвичу по своєму.

З того часу, аж до самої революції мій Студентський Хор церковний в травні (9 травня), поминаючи всіх померших хористів і мого помішника по Студ. Хору — Аркадія Іванова на Байковій горі, завше заходив на могилу М. В. Лисенка і співав там вічну пам'ять. Скінчилось це, як і все з большевизмом.

Примітка. Українська Капеля їхала з Нью Йорку до Аргентини. Від 6-го до 20-го травня, 1923 р. не зустріли ні одного пароплава на окіяні — англійські моряки страйкували і “Вассарі був останнім пароплавом, що вийшов у далеку подорож. Днями ми милувались відтінками ультрамаринових хвиль Атлантику, вечорами стежили за зорями, що подавалися на рідну нам північ. Вода та небо щодня . . . Після сніданку, звичайно, співанка. “Аще забуду тебе Іерусалиме, забве-

на буди десниця моя” . . . розходитьсь над морськими безоднями надхненно — прекрасний концерт Веделя. І з голосом української пісні думка лине не вперед до Бразилії і екватора, а назад, до Києва, до нашого минулого, до краю, де “тихі води, ясні зорі”, де ми народились і народилася ця пісня. Тоді повстали ці спогади Олександра Антоновича Кошиця, котрі я і Лев Сорочинський записали, вважаючи, що вони мають вартість не лише для нас хористів.

19 травня, 1923 року.

Григорій Павловський

Atlantic Ocean, Lat. 2-55 North, Long. 40-16 West

ПІСНІ У МОЇЙ ЖИТТЄВІЙ ПОДОРОЖІ.

(Коло пісень позначено, хто співав ті пісні також і де)

З 1884 р.

1. Ой, стелися, барвіночку, не корінем, листом
(з Ромашок).
2. Туман, туман по долині, широкий лист на калині
(Мама).
3. Та ходив ченчик понад рікою (Мама: “від козака
Нечоси”).
4. Та виріс я в наймах, в неволі (Мама).
5. Соловейку, маленький, в тебе голос тоненький
(коли баби січуть капусту).
6. Пожену я товар на яр, а вівці у лози (Домця).
7. Чом ти мене, моя мати рано не збудила, ой як
тая челядонька з села виходила (Домця
й Мама).
8. Розвивайся, ой ти сухий дубе (інший варіант).
9. Ой, служив я у вдови, тай служив я в небоги де-
сять років щей чотири (Домця).
10. Ой, вербо, вербо кучерява (Мама).
11. Ой, як би я знала, де мій милий оре (Домця).
12. Ой, боже мій милостивий, до кого я прихилюся
(Домця).
13. Де лугом іду, річкою бреду (Домця, Ганна Ви-
борна).
14. Білая береза без вітру шумить.
15. Ой, у лісі у лісочку битая дорога.
16. Про Нечая (Баба Поліщучка).
17. Ой, сяду я край віконця (Венедьо й Бубліїв
ставок).
18. Ой, ніч моя темная (клуня, Микита молотить).
19. Ой, під лісом попід Лебедином (Методь Івано-
вич Крамаренко “бойка штука”).

20. Ой, ковалю, молодий ковалю (Іван Бублій).
21. Не співайте півниченьки (Микита Микиченко і Володимир Черненко).
22. Посох, появив любисточок.
23. Світи, світи місяцю.
24. Де б я, де б я із досадоньки пішла (хор в школі).
25. Козаченьку, що ти робиш.
26. Прийди серце поцілую (Секліта мені співає).
27. Ой, ти Грицю (2) ти славний козаче.
28. Ой, у полі висока могила (Ярина Шепелева).
29. Та болять ручки, та болять ніжки (Володимир Черненко).
30. Ой, світи ж ти місяченьку, шей ти полуношняя зоря.
31. Затоплю я, закурю.
32. Ой, п'яна я п'яенькая, а мій муженьок.
34. Ой, зза гори зза крутої чорна хмара (чумацька) (Йосип Рудань).
35. Сава Чалий.
36. По бережку Марусина ходить (діти біля школи).
37. Котилася ясна зоря з неба (літо, вертаються хлопці й дівчата з поля).
38. Ой, сади мої сади, тай сади зелененькі, що не рано зацвіли, а далеко білили.
39. Ой, у полі криниченька, кругом неї травиченька (лужок між Козацьким і Тарасівкою).
40. Ой, ходив донець сім літ по Дону (Олена Виборна в кухні).
41. Ой, ходив чумака, тай ходив бурлак (хлопці, літо, гаряче...).
42. Ой, стану я на порозі, видно в лісі три дорозі (Венедьо. Дорога знизу до волості).
43. Ой, потеряв тай соловейко голос (Сидір Зиньовій)
44. Ой, у лузі в лузі, тай калина стояла (некрутська).
45. Сюди гори, туди гори (некруцька).
46. Ой, у лузі, тай стоять воли в плузі (Йосип Рудань).

47. Червона, ой тай калинонька на яр подалася
(Домця).
48. Ой, вийду я на могилу.
49. Гуляв чумак на риночку.
50. Та нема гірш нікому.
51. Ой, на гору козак воду носить.
52. Виколав я криниченьку.
53. Та забілили сніги.
54. Гей, нумо хлопці
55. Ой, зацвіла червона калина над криницею.
56. Не питайте, добрі люде.
(Семинаристи: Ваня й Петя Филиповичі,
Ф. Хіжняков, мої брати й Сапартон).
57. Засвистали козаченьки (приїздив дядько Лука
й Артем з Катеринослава, всі в зборі, дядько
Ілля).
58. Летить галка через балку.
59. У неділю рано, як сонечко сяло (Семинарія моїх
часів).
60. Темна нічка, а я плачу (любов до Каті Зубачев-
ської).
61. Зелена лішинонька, чом не гориш, а все куриш-
ся (рання весня, Пасха, туга...).
62. Чи ти мене вірно любиш, козаче чорнявий
(семинарія).
63. Веснянки біля Дудя: Ой, гаечку, гаечку.
64. „ „ „ Ой, поїдем жона.
65. „ „ „ Загородю городочок.
66. „ „ „ А в нашого шума зелена
шуба.
67. „ „ „ Ой, я дочка гільчина.
68. „ „ „ Куди їдеш Іване.
69. Шумить, гуде дібрівонька, а плаче, тужить уді-
вонька (битим шляхом татари ідуть. Олена
Виборна).

70. У неділю рано пораненьку збирав женців Коваленко.
71. Ой, зза гори тай чорная хмара, молоді гусари.
72. Російські: “Снежкі белие пушістие” (Мама, Домця, з Ромашок, від салдата кацапа).
73. Ой, да поле чистое турецкое (від парубків).
74. На чістом поле огонюк (Домця, Дора, навіть Батько).
75. Поехал казак на чужбіну дальоку (Дора, Маня, Люба, Надія й Маня-Карапиші).
76. То не ветер ветку клоніт (Дора, Маня).
77. У зарі то у зоренькі всьо так мало звьозд.
78. С радості, веселья хмелем кудрі вються (Золотое время).
79. Проведьомте, друзя (студенти приїздили — Немировські).
80. Возле речкі, возле мосту (куплети на флейті. Веселий кут).

(Ці пісні “життєвої подорожі” відносяться до часу науки аж до закінчення Києво-Могилянської Духовної Академії.—П.М.)

К і н е ц ь.

P O R A J

H E R B.

narsze Polskiemu odprowadziwszy, i w tych krajach upodobawszy sobie, tu osiadł, i godne potomstwo zostawił. Pierwszych zaś początków tego herbu, zład, kiedy i komu nadany, trudno zgadnąć. To pewna, że jeszcze za Pogaństwa, i dobrze przed narodzeniem Chrystusowem, już dobrze ten herb, to jest róża o pięciu listkach, był w używaniu; czego dowodzi Paprocki o herbach z księgi *Inscriptionum sacrosanctae vetustatis, per Rajmundum Fuggerum, Caroli V. et Ferdinandi Imperatoris, Consiliarium*, wydanej, z którego ten autor, trzynaście nagrobków w różnych miejscach, z tym herbem wykonterfektowanych, wypisał; ja ich tu opuszczam dla krótkości, ciekawość zaś czytelnika, do Paprockiego odsyłam. *Bzovius in Notis ad vitam S. Adalberti, scriptam a S. Sylvestro II. Pontifice*, tak o tym domu mówi: *Rosinorum stirps est Romana, originem refert ad tempora conditae Urbi proxima. Splendorem nobilitatemque etiam Augusti Caesaris propinquitate et cognatione fulcit; Europam pene implet. Ex illa sunt clarissimi intra Alpes, Bracchiani, Gravinæ, Venosæ, S. Gemini, Amalphitani, Asculani, Silicis Duces. Tarentini, Salernitani, Plumbini, Scandrigliani Principes. Tripalda, Pallae aureae, Stimiliani, Lamentunae, Compagnanae, Roccantiquae, Montis Sansovitini Marchiones. Pilitiani, Soanae, Nolae, Talacozii, Albani, Anguillariae, Montis rotundi, Monapellii, Licii, Sarnii, Aemiliae, et aliarum plus quam quadraginta Dynastiarum Palatini Comites. Extra Alpes vero, in Galliis Marchiones Trinelli, et alii quatuor traduces. In Arragoniae Regno Ursini Valentini; in Illyrico Comites Blangarii, in Germania Proceres Clivenses, Comites Ascaniae, et Balenstadii, Dynastae Bernburgici et Lovenburgici, Marchiones Saliquallenses, Principes Anhaltini, Duces Angriue et Vest-*

ОПИС ГЕРБА ПОРАЙ

“На позолоченому щиті, з заглубинами збоків та в долині його, в повнім розцвіті срібна роза з п'ятьма листками; на верху (в главе) щита білий, металічний шлем із решітковим золотим забралом, також з золотим медальйоном на шиї, що наближені краями шлему до щита. Сам шлем, що покритий розкинутим навколо щита срібним і позолоченим наметом, увінчаний золотою короною, а над нею підноситься така, як і на щиті, рожа, що творить собою нашлемник”.

(“Herbarz Polski” — Kaspra Niesieckiego, 1838-1846,
т. VII, ст. 389)

Rev. R. ZAKREWSKY
BOX 17, VITA MAN

ІСТОРІЯ РОДУ КОШИЦІВ

Герби й Геральдика

Герби й геральдика появились в Польщі в XIV-XV ст. Занесені туди з Європи. В Європі герб був ознакою персональних заслуг (і належав одному роду) і не був через те однаковим навіть у двох братів. Емблема роду в Європі могла мінятись, добавлятись.

В Польщі, як також і в Литві, герб був ознакою знатности роду, один герб міг належати багатьом родам, і навіть надавався за заслуги. Кожний герб мав свою окрему емблему й назву, напр. Порай, і був незмінний.

В Польщі була одногербовість: герб належав не тільки нащадкам певного роду, але й другим родам, і міг бути наданий за заслуги (військові). Через це кількість осіб, котрі належали до одного герба дуже збільшувалась, і кожний мусів при підписах, зазначаючи свій герб, називати його емблему (фігуру), яка була ознакою герба.

Звичай Польщі — роздавати герби (одні й тіж) ріжним родам поширюється і на Литву після 1413 (Городельський зїзд) і особливо після зєднання Литви й Польщі (Люблінська Унія) 1569 р.

Герб складався з: 1) Родового знаку-емблеми (душа герба), себто геральдичної ознаки, знамені на щиті. 2) Поля щиту геральдичної краски (золота — багатство; біла, срібна — чистота; червона — хоробрість і т. д.) Фігури, або емблеми на щиті були ріжні, але незмінні. Додаткові частини: 1) корона, 2) шапка, 3) шолом, 4) намет, 5) нашоломник, 6) щитодержатель, 7) мантия, 8) девіз.

1) Корона належала володарям імперій, королям, папським тіарам, або були корони дворянські, що не мали значення влади.

2) Шапки — кардинальські, курфюрстські, князівські, ерцгерцогські . . .

3) Шолом — закритий, або відкритий (турнірський) прямо, а коли їх кілька, то повернуті один до другого.

Золотий шолом мали царствуючі або королівські роди.

Срібний — одкритий “принци крові”. Закритий (з забралом в 9 решіток) повернутий — у графів. Закритий з 7 решітками — у баронів.

Полірованої сталі закритий з 4-ма решітками, **прямо** мали **старовинні родові дворяни** (шляхта). Той же повернутий **вправо** — нагороджені дворяни, той же повернутий **вліво** — роджені від неосвячених союзів (незаконні).

Взагалі показчиком знатности було **забрало** через кількість своїх решіток. Мало знатні — мало решіток, більше — більш решіток.

Новонагороджені — шолом дивився цілком у бік, **без решіток, закритий**. Тільки у 3-му поколінні давалось решіткове забрало.

В той час як **королівські й князівські шоломи** були одкриті, то ступень знатности означалась ступенем одкритості й повороту.

А **дворянський шолом** — закритий, і ступень знатности показувала забралом, тоб то числом решіток на забралі.

Про Походження Роду Порай-Кошиць

Гербова емблема — біла рожа в п'ять листків на червоному полі.

Італія — колиска найстаршої шляхти. В ній ще з клясичних часів Рима **рожа** була квіткою нагороди герою і давалась то окремо, то китицею, то гірляндю.

Італійська вища кляса — Патріції — мала два відділи: а) Сенатори (світські), які управляли краєм і в) Кіннотчики (військові, так звані “верхівці”), що захищали край.

Один з цих Кіннотчиків-патриціїв **Розін**-Розінус (бо мав родову емблему рожу з п'яти листків, білу) перейшов з Італії до Богемського володаря Чеха, і оснував в Чехії рід Розенбергів (мав в Чехах великі посілости). Один з представників цього роду Розінів — Славник (мав туж емблему — білу рожу з п'яти листків) мав сім синів від дочки кн. Болеслава I-го.

Розіни в Чехії і Польщі

П'ять синів цього Славника убиті фамілійними ворогами в Любечі 995 року, а два сини Войтех і **Порай** чудом спаслись, бо старший Войтех, що був єпископом Празьким, був тоді в Римі, а Порай у Польщі. Дізнавшись про смерть братів Войтех не вернувся в Чехію, а поїхав в Польщу до свого дворідного брата — короля Болеслава Хороброго і став там єпископом Гнезненським. Поїхав розповсюджувати християнство в Прусію і там був убитий 23. IV. 999 р. — потім причислений до святих.

Розіни в Польщі — Порай

Брат Войтеха (син Славника) Порай приїхав у Польщу в почоті тітки його матері, князівни Домбровки — нареченої короля Мечислава (965-999). Мечислав дарував йому великі посілости й прийняв до двора. **Порай** хоч і був придворним короля все визнавав себе чехом, але після побиття його братів 995 р. не вернувся до Чех, а прийняв польське підданство. Його великий рід вшанував його ім'я, зєднавши те ім'я з емблемою роду — білою рогою, так що герб став зватись “**Порай**”.

Розіни в Литві

На Литву герб білої рожі прийшов з лицарем Гектором Розіним (Hector Rosinus) в 929 р., який приїхав в 500-ному військовому відділі римлянина Палемона з Італії (разом з Юліяном Доргспрунгом, Проспером Цезаріном і Юліяном Урсіном). Цей відділ лицарів залишився на Литві у Жмудянів-Самоштів (як їх тоді звали), оснували замки, злились з тубільцями і оснували великі роди. Рід Гектора Розіна (Розінус) були Ружицькі, Рожиці з його ж родовою, гербовою емблемою — білою рожою з пяти листків (як і в його родичів Войтеха й Порая у Польщі). Цей герб був загально признаний в обох державах, як старовинний (більш відомий, або званий як “Порай” ніж як “Роза”), бо уже в 1413 р. на Городельському зїзді, по згоді князя Литовського Витовта з Польським Королем Ягайлом, цей герб був наданий литовському шляхтичу Біліміну, як **герб признаний і відомий в обох державах** (див. Kuropatricky, т. I, §2). До речі **це єдиний раз**, що цей герб був наданий чужому, а не з роду Розінів.

Рід Порай-Кошиць

Рід Кошиців вимовлявся так: “Кошиць герба Порай”, але писався ріжно, бо на Литві і в Польщі літературною мовою спершу була латинь (з приняттям хр-ва 965 до 1550), а з часів Сігізмунда Августа — 1544-1572 польська мова бере верх. При перекладі латині на польську мову дісталось багато помилок в правопис і в напис прізвищ, як каже Дунчевський у “вступі” до свого “Гербовника”. Тож по лат. граматиці: ш, щ (себ то польське sz, szcz) писалось — sch, а ц — tz.

Латинське Koschitz по польськи писалось 1) Koszczycz або 2) Koszyc, себто читалось 1) Кошич, 2) Кошиц, (бо sch = по-польському cz, а українськи ш). Латинське tz (на кінці) виходило по-польськи, коли не

натискати = s, (українське ц), а як натиснути, то виходить польське sz (українське ч).

Через те писалось або Кошиц, або Кошич, або Кошиц. “Koszyc” писалось уже з часів Сігізмунда Августа (1544-72), коли польська мова взяла верх над латиною. “Koszyc” написано в збірнику польськ. і литовських законів (Volum legum), коли говориться, що Криштоф Кошиц (Koszyc) брав участь у виборі короля і Вел. кн. Литовського Августа в червні 1697 р.

А гербовники: Niececky (Herbarz Polski 1841 р. т. VII, ст. 321), Dunchewsky (т. II, ст. 172-184), граф Кигоратнуську (1789 р., т. I, ст. 30) кажуть, що фамілія (прізвище), яке писалось Кошич, Кошиц, і Кошиц — є одна і таж, і мала герб “Порай”.

Не роблять ріжниць між цими написами і сучасники того, як прізвище Кошиц стало відоме з гербом Порай. Геральдисти Вартоломей Попрацький (при Сігізм. Авг. 1544-1572, за Івана Кошица), Сім. Окольський (при кор. Владиславі 1632-1648, за Стан. і Кришт. Кошиців), Каспар Несецький і Іосиф Дунчевський (при Августі III, 1733-1763 за Івана Кошица, сина Криштофа).

В XIX ст. уже не чути слів Кошиц, Кошич, нема його і в показниках дворянських прізвищ, ні адрес-календарях Царства Польського, ні в Височ. Утвержд. Гербовніку двор. родов Царства Польського, виданім в 1853 р.

Хоч Каспар Несецький (“Herbarz Polski” — 1841 р.) пише Кошиц (Koszczyć) т. V, ст. 321, але його виправляв проф. Замойської Академії Іосиф Дунчевський, пишучи Розин (Rozyn) Кошич (Koszczyć) і Кошиц (Koszczyć) і добавляє до кожного — слово “із Косціну” (de Coscine), (Dunchewsky — т. II, ст. 175-184), себто назву того маєтку, який був підставою для прозвання цього роду Розинів (Rosinus) **Кошицями**.

От з генеалогічних заміток і видно, що старовинний рід Кошиців (Koszczyczow) герба Порай належав до

найстарших в Литві і користувався **князівською пошаною**.

Почав його на Литві **Нікіфор Кошич із Косціна**, що був з князів Савої в Сардинському королівстві (названий так через свою посілість Косцін) сам з роду Розинів (Rosinus).

Будучи родичем і другом Великого Литовського Князя Кейстуовича (1392-1430), внука Гедимина-Нікіфор Кошиц був признаний на Литві потомком Гектора Розина (Rosinus), користувався великим довірям і при Казимирі Ягеллонові (1440-1492) був воеводою Ленчицького воеводства, де були його маєтки — Великі і Малі Рожиці (через що геральдист Варт. Попрацкий 1584 р. пише його Рожиц, ще й через його герб — білу Рожу-Порай). Історик Дунчевський каже, що від цього предка пішло багато поколінь. 32 члени цього роду носили назву Кошич, або Кошиц з гербом Порай. На протязі 4 століть служили на Литві в Жмуді і воеводствах: **Київському**, **Витебському**, **Минському** і др. (В збір. Пол. Лит. Законів (Volum legum т. VIII, ст. 672) це прізвисько згадується останній раз з приводу нагороди на Литовським Сеймі 19. IV. 1775 Ігнатію Кошицю кам'яниці у Вильні.)

Граф Куропатницький в списку дворянських родів Польщі і Литви (1789), показуючи герби, кожного разу пише “Koszyс (Кошиц) герба Порай”. За ним також і Бобрович видавець Гербовника Несецького в Х тт. в доповненню (ст. 238), куди внесені пропущені Несецьким безсумнівні дворянські роди, пише: Кошиц — гербу Порай.

Тож рід Розинів (на Литві з 929 р.), що набрав прізвиська Кошиц (себто Розин із Косціну, князь Савойський) починається на Литві з XIV ст. 1) **Никифром Кошицем** (себто Розином із Косціну). Родич Гедимина кн. Литовського, оселився на Литві. А з Витовтом Кейстуовичом (1342-1430) внуком Гедимина по-

дорожував до Рим. Імп. Сігізмунда в справі замирення Литви й Нім. Пруськ. Орденom 1410 р. Потім був воєводою Ленчицьким. (Так говорять геральдисти).

Писемні ж свідоцтва (судові акти) відомі з **Івана Кошица** — гербу Порай з половини XVII ст., себто з часів Сігізмунда Августа (1544-1572), Генриха Анжуйського (1573), Стефана Баторія (1576-1587).

Іван Кошиць був першим власником с. Велике в Мінському воєводстві й с. Виступовичі в Овручському пов. Київського воєводства. Був спершу православним, а далі (в Литві Єзуїти отримали права і уряд став тіснити православних: позбавляв їх урядів, не дозволяв женитись з католичками, будувати православні церкви) уніятom.

3) Його син **Станіслав Кошиц** гербу Порай (жінка Софія) 1590-1665 — католик. Властитель села Велико-го й Виступовичів. Поручник Гусарської Хоругви (по зєднанню Литви з Польщею 1569 р.) Литовська кавалерія була лицарським військом, яким командували виключно сенатори, або знатні воєводи. Офіцери повинні були походити тільки з старовинних шляхетських родів, а в гусарських полках навіть прості салдати (“то-важиші”) першої шеренги повинні були бути шляхтою.

4) Син Станіслава **Криштоф Кошиц** гербу Порай — католик. Одержав від батька с. Велике в Мінському воєводстві і Виступовичі Овруч. пов. Київського воєводства. Був **Чесніком Мінським** при Владиславі (1632-1648), а потім при Хмельницькому (Гетьман з 15. X. 1647) і по злуці з Москвою 6. 1. 1654. По умові Андрусівській 26. IV. 1686 р. Київщина й Волинь знов дістались Польщі, при Катерині Литва одійшла до Росії.

(Вел. Чеснік-хранитель королівського меча, якого він ніс при коронації, це уряд придворний, а чеснік земський це не придворний, а урядовець у воєводстві. Для одержання цього уряду треба бути древнього дворянського роду й мати фактичну земельну посілість у своїм участку).

В Собр. Лит. і Польськ. Законів (Volum legum т. V, ст. 894) значиться, що Krzysztof Koszyc був земським послом від шляхти Грокського Воєводства на обрання Польськ. Королем і Вел. Кн. Литовським члена Саксонського роду Фрідріха Августа III, 27.VI.1697 р., і під тим обранням підписався разом з другими послами. Мав тоді 57 років. Почесне звання "Посла" показує, що він був землевласником в Троцькій воєводстві (повіті Гродненський, Ковельський, Упитський-поневежський), бо по законах Литви бути послом, а тим більше обирати короля та займати вищі уряди могли тільки родовиті аристократи, великі землевласники. Про землевласництво Криштофа Кошица гербу Порай говорять "Завещатильн. акти" 1665 і 1700 рр. внесені в актові книги Ошмянського, Овручского, Мінського "гродських судів". З тих актів видно, що Кошиці мали "вотчини"-ділчнї маєтки по всій Литві (губ. Віленськ., Гродненск, Ковенск, Минск, Могилевск, Витебска, Киевська, Подольська і Волинська). От же Криштоф мав велику власність, бо мав придворне звання, але сина залишив з маєтком таким, який не давав йому права вищих урядів. Бо частину с. Великого залишив своїй дочці Іустині по мужу Тушевецькі, а сину Івану тільки частину Виступовичів. Крім того, його син **Іван перейшов на православя** і ще цим позбавив себе права вищих урядів в Польщі і Литві. Треба думати, що Криштоф Кошиц, крім сина Івана, мав ще дітей, бо виписку з його Духовного Завіщання в Ошмянській Гродській Суді про те, що його батько Станіслав Кошиц (5.II.1665) своїм завіщанням залишив своєму сину Криштофу части с. Великого (Минск Воев.) і Виступовичів (Київск. Воев.) на прохання **Антоня Порай Кошица** 16.IX. 1700 р. (завів в Овручські судові книги віце-регент Овр. Суда Степ. Барановський).

5) **Іван** (жена Єкатерина) 1700-3. XII. 1763, **православний** (старша сестра Іустина по мужу Тушевецька). Коли батько цього Івана, — Криштоф Порай-Кошиц — міг займати високу службу Мечника, яка крім древнього роду вимагала великих земельних посіlostей, то факт, що своєму синові залишив він тільки **частину** села **Виступовичі** Овручськ. пов. у Київськ. Воев. з 9 хатами панщинних людей, заставляє думати, що Криштоф Кошиц (Порай) тих посіlostей позбувся перед смертю, як це зробив з частиною с. Великого (6 хат) у Мінськ. Воев., віддавши його мужу своєї дочки Іустини — двоюринину Матвію Ів. Тушевецькому (щоб той опікувався

малим 10-ним Іваном). Таким робом Іван Кошиц гербу Порай, син Криштофа уже був позбавлений можливості займати високі уряди, яко малоземельний (швидче яко православний), а крім того він перейшов на православя, яке переслідувалось в Польщі і обмежувало права службові й громадські. (Сестра Івана П-Кош. була вже замужом, як батько Криштоф помер і зобов'язав її й мужа М. Тушевецького виховувати та опікуватись 10-річним Іваном).

(Зберігся в Овручск. Гродск. суді "Вводний акт", 20.X.1736 р.: до намісника Овручского Р. Чоповского явився генеральний Возний Киевськ. Воеводств. Іван Баранський і заявив, що 20.X.1736 р. він ввів Івана (Криштофовича) Порай Кошица й його сина Андрея (14.) во владініє частю с. Виступовичі Овр. пов. Киевськ. Воев. при свідках дворянах Івані Кондрацкому і Вас. Мошковському і що це введення записав в Овручськ. суді).

6) **Андрей** (жена Маріамна з Свенціцьких) **1722-1. III. 1799**, православний. Яко малоземельний шляхтич та ще й православний знайшовся в скрутному матеріяльному становищі і повинен був продати прадідівські Виступовичі (Овр. пов. Киевськ. Воев.) Овручському "Гродському підсудку" Антону Вечфинському від себе й сина свого Антона (19 р.). Про це є продажна запись. 28. IX. 1774 р. в Овручських Судових книгах, що "generosus" (уродзоний) Андрей Порай Кошиц, син Івана, внук чесніка Мінськ. Криштофа Порай Кошиця, разом з сином Антоном (від Маріамни Свенціцької) продали часті с. Виступовичі Овр. пов. Киевськ. Воеводства, Овручському підсудку Антону Вечфинському за 11,000 злотих польських (3 злоти = 1 р. 35 коп. в 1858 році, себто на рублі 1858 р. = 14,850 р.).

Цим самим Андрей Іванович Порай Кошиц цілком поставив себе в сутінки і відійшов від вищого ступня (дворянського) шляхетського життя. Після цього він оселився в сусідньому Радомишльському повіті Київського воєв.

Отже, Воеводство Київське, Овручський повіт, був “здревле” осідком роду Порай-Кошиців до 28. IX. 1774 р., а з цього року — повіт Радомишльський до 2. X. 1836 р., коли Антон Андрієвич Кошиц помер, а сини його були в Петербурзі й Москві.

(Овруч від Житомира 126 верст, від Радомишля 177, від Києва 273 р. Радомишль від Житомира 51 в., від Києва 96 в.)

7) **Антон** (жена Ксенія Ганкевич † 1851 р.) **1763-2. X. 1836 р., православний.** (При ньому почалось заведення Литовських дворян в Рос. родословні дворянські книжки по указу Рос. Сенату з 25. VIII. 1800 р. — і після довгих митарств справа дворянських прав Порай Кошиців скінчилась тільки указом Сената 15. XI. 1852 р. в 47 Подольськ. Губерн. Відомостей, бо справа була доведена до кінця Тимофієм Антоновичем Порай Кошицем, пов. лікарем Брацлавського пов., Под. Губ. 6. VII, I. XII. 1849 р. перед Под. Депутатским Дворянск. Собранієм).

8) Тут треба шукати й мого діда Ігнатія Кошиця, який род. 1784-1837 р., і його брата Івана, що род. 8. V. 1787., Фоми, що помер 7. VI. 1854 і сестри Марфи, що померла 27. VIII. 1856 р.

Відомости з нашої родословної маються тільки з діда Ігнатія (був священиком в с. Малих Нізгуринцях Бердич. пов.). Про прадіда (імя невідоме) мама розказувала, що був “дворянином і капітаном”. Отже в родословній, яку знаходимо в книжці Івана Антоновича Кошиця (гербу Порай), звідки взяті ці відомости, встановлено родословну по одній лінії **старших синів** (а може через те, що більше докум. не знайдено), так що, приклад, у Криштофа (сина Станіслава) — Порай-Кошица (1640-1710) указано тільки сина Івана (не указано, а я думаю, що тільки знайдено в документах про виділення йому батьком с. Виступовичів. О.К.), якому батько завіщав с. Виступовичі й с. Велике. А в Овручських

судових книгах є виписка з Ошмянських судових книг (про завіщання Станіславом Порай-Кошицем сину своєму Криштофу части сіл Виступовичів і с. Великого), зроблена 16. IX. 1700 р. на вимогу якогось Антона Порай-Кошица! Хтож це міг бути заінтересований в цій справі, як не старший син Криштофа, а брат Івана?! Бо Іван, син Криштофа, про якого мова вище, народився тільки 1700 р. (1700-1763), в рік, як роблено ту виписку. Крім того, в цій родословній на протязі шости поколінь показано **по одному синові** і тільки. Ясно, що мова йде про старших синів, які одержували й батькову спадщину і були, так би мовити, прямі продовжачелі роду й носителі герба.

Через те ім'я діда мого Ігнатія (Порай) Кошиця, що народився 20. XII, 1784, а помер 30. I. 1837 року, треба шукати десь в родині Антона (сина Андрія) Порай-Кошица (1763, пом. 2. X. 1836), який в 1784 р. міг бути вже батьком, бо мав 21 р. Крім того, про цього прадіда (як моя сестра Дарія Лебедович зі слів нашої матері Євдокії Михайлівни рожд. Маяковської) кажуть, що він був "капітаном". Це могло бути, бо в його часи Київщина була вже під Росією, а майже всі Порай-Кошиці до 9-го покоління були військові. Крім того, у мого діда Ігнатія були брати: Іван, Фома, а сини Андрій, Антон, Павел, — це ті імена які бачимо в родословні: Іван (1700-1763), Андрій (1722-1799), Антон (1763-1836), і далі діти цього Антона — Іван (30. IV. 1800), Ігнатій (5. VII. 1803), Александр (3. V. 1812) себто (звичлі) імена, які давались в старовину по іменам ближчих родичів.

У мого діда **Ігнатія** були діти: Анна, Андрій (свящ. с. Нізгуринці малі, Бердич. пов.), Павел (діякон с. Юровка, Берд. повіту) і 9) **Антоній** (жена Євдокія Мих. з Маяковських) — священик с. Костянець, Канівського пов., Київської губ.; с. Ромашки-Канівськ. пов.; с. Тарасівка, Звенигородського пов., Київської губ. Родився

17. 1830 р., помер 8. XII. 1898 р. ст. ст. Діти: Татіана, Ніколай, Домнікія, Митрофан, Ілія, Марія, Дарія, Федор і 10) **Олександр Кошиць** — 12. IX. 1875 (30. VIII. ст. ст.), помер 21. IX. 1944 р. Жена 1) Варвара Григор. Попова, 2) Татіана Георгієвська. Син од першої жінки: **Димитрій**, — род. 1902, пом. 11. VI. 1943 р. (убитий на війні).

ДЖЕРЕЛА

- 1) Русская Історическая бібліотека (Археографическая Комісія) т. I, 1915 г.
 - а) Про боярина Городенського Івашку Кошчича (з року 1518).
 - б) Про Івана Кошчича (надання його землі королем) з 1597 р. “Литовська Метрика”, відд. I, ч. I, т. I, Книга 3-я записей, стор. 50, 51, 31. Русская Історическая Бібліотека, т. 27-й, 1910 г.
- 2) Лукомскій і Модзалевскій — “Малоросійскій Гербовник”. СПб, 1914 г. (табл. XXXIII)
- 3) “Herbarz Polski” — Kaspra Niesieckiego. 1839-1846. т. VII, ст. 389.
- 4) Popracky — “Herby rycerstwa Polskiego”, ч. 1584.
- 5) Kuropatnicki (Ewarusta Andrey Hrabia), “Wiadomosci o klejnocie szlacheckim”. 1789, т. I, ст. 30.
- 6) K. L. Czarnecky—Herbarz Polski, Gniezno 1875.
- 7) Russia Departm. Geraldii (Гербовник двор. родов Ц. Польского) 1853.
- 8) “Історическій Разсказ о Літовском Дворянстве. СПб. Сочіненіє Івана Антоновича Кошіца. 1858 г.
- 9) Іван Антонович Кошіц — “Очерк Історії Русскаго Дворянства от полов. IX до конца XVIII вв. (з 862 по 1796 г.). СПб. 1874.
- 10) Лешков — “Дворянство в Россіи”.
- 11) Романовіч-Славатінскій — “Дворянство в Россіи”.
- 12) Миллер. Известіє о Дворянах Россійскіх. Отечеств. Запискі, Ноябрь, 1865. стр. 57-59.

- 13) Лакіер. Русская Геральдика. Кн. I, стр. 253.
 - 14) Карамзін. "Родословная Роспісь". VI степені 17., т. 5, стр. 103.
 - 15) Забелін. "Большой Боярін о своем Вотчіном Хазяйстве XVII в." Вестн. Європи, Январь, 1871 г. стр. 13.
 - 16) Гр. Г. А. Мілорадович. Герби Малорос. Дворянс. родов.
 - 17) "Акти і Документи к Історії Кіевск. Академії", т. 1, з 1796 по 1869 р. Проф. Кіївськ. Акад. Ф. Титов. Кіївськ. Акад. (Про Кошиців).
-

R 5267 - 24
J.H.

A42050

